

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**'Wilskracht, durf en onverpoosden ijver' : Charlotte Jacobs (1847-1916),
eerste vrouwelijke apotheker in Nederland en Nederlands-Indië**
Jenowein, A.M.

Citation

Jenowein, A. M. (2019, October 16). *'Wilskracht, durf en onverpoosden ijver' : Charlotte Jacobs (1847-1916), eerste vrouwelijke apotheker in Nederland en Nederlands-Indië*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/79519>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/79519>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/79519> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Jenowein, A.M.

Title: 'Wilskracht, durf en onverpoosden ijver : 'Charlotte Jacobs (1847-1916), eerste vrouwelijke apotheker in Nederland en Nederlands-Indië

Issue Date: 2019-10-16

'WILSKRACHT, DURF EN ONVERPOOSDEN IJVER'

Charlotte Jacobs (1847-1916), eerste vrouwelijke apotheker in
Nederland en Nederlands-Indië

Met dank aan het Charlotte Jacobs Studiefonds

'Wilskracht, durf en onverpoosden ijver' uit "Een kwart eeuw apothekeres",
Weekblad voor Indië, Damesweekblad voor Indië, 3(13), 1906: 276-277.

Portret Charlotte Jacobs op het omslag: Atelier Jacob Merkelbach.
Collectie Joods Historisch Museum, Amsterdam

Copyright 2019 © Annette Mathilde Jenowein, The Netherlands
No parts of this thesis may be reproduced, stored or transmitted in any form or by
any means, without prior permission of the author.
ISBN: 978-94-6323-664-5
Cover design: Gildeprint
Lay-out: Gildeprint
Printed by: Gildeprint

'WILSKRACHT, DURF EN ONVERPOOSDEN IJVER'

Charlotte Jacobs (1847-1916), eerste vrouwelijke apotheker in
Nederland en Nederlands-Indië

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus, Prof.mr. C.J.J.M. Stolker, volgens het besluit
van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 16 oktober 2019
klokke 16.15 uur

door

Annette Mathilde Jenowein,
geboren te Oelde, Duitsland
op 13 mei 1945

Promotor: Prof. dr. H. Beukers

Co-promotor: Dr. A.I. Bierman

Promotiecommissie:

Prof. dr. O.J. Praamstra

Mevr. Prof. dr. M.J. Jager

Prof. dr. A.H.L.M. Pieters, (Universiteit Utrecht)

Dr. R.A.M. Honings

*‘Het leven van de mens tussen hemel en aarde is als een lichtstraal die door een opening
in de muur valt: een ogenblik en het is voorbij’*

Zhuang Zi, *De volledige geschriften*, Amsterdam, Augustus, 2007

Voor Nico, Nico Robert en Simon

Inhoud

Algemene inleiding	11
Theoretisch kader	12
Heroriëntering op de traditionele biografie	16
Probleemstelling	17
Bronnen	18
Afweging en opbouw	22
Opzet	23
Tijdsafbakening	23
 Deel I: Charlotte Jacobs in Nederland (1847-1884)	 25
 Hoofdstuk 1: Jeugd en opleiding	 27
Inleiding	27
Familiebanden	27
De vader: Abraham Jacobs	29
Het geloof	31
Connecties	32
Gezinsleven	33
Ambitie en studiezijn	34
Scholing van de kinderen Jacobs	34
De zonen Jacobs	35
De dochters Jacobs	36
Marianne Jacobs (1844-1901)	36
Charlotte Jacobs (1847-1916)	37
Aletta Jacobs (1854-1929)	39
Frederika Jacobs (1857-1896)	39
Emma Jacobs (1848-1916)	41
De Joodse cultuur en de emancipatie van meisjes	42
De toekomst der vrouw	43
De niet-geëmancipeerde zonen	44
Conclusie	45
 Hoofdstuk 2: Vrouwen en vervolgonderwijs in de negentiende eeuw	 47
Inleiding	47
De eerste onderwijshervormsters	47
De Schoolwetten	49
De Hogere Burgerschool 'HBS' - 1863	51

De Middelbare School voor Meisjes 'MMS' - 1867	52
Vakonderwijs	56
Industrieschool voor vrouwelijke jeugd	57
Conclusie	58
Hoofdstuk 3: Vrouw en wetenschap in de negentiende eeuw	61
Inleiding	61
De Wet op het Hoger Onderwijs 1876	61
De academische vrouw	63
Beroep of roeping?	65
Vrijstellingen	67
Conclusie	70
Hoofdstuk 4: Een vrouw in de farmacie	71
Inleiding	71
De Geneeskundig wetten van 1865 en 1878	72
De collegae	73
De eerste vrouwen in de apotheek	73
De vrouwelijke apotheker	77
De brug naar de universiteit	81
Toch liever onderwijzeres?	81
De eerste gepromoveerde farmaceute	85
Conclusie	86
Deel II: Charlotte Jacobs in Nederlands-Indië (1884-1913)	89
Hoofdstuk 5: Vrouwen in Nederlands-Indië en de strijd om het bestaan	91
Inleiding	91
De 'goedkoope' opvoeding	94
De ongetrouwde vrouw	95
Voorlichtingsboeken	96
De toekomst 'onzer meisjes.'	97
Betrekkingen voor vrouwen	99
De opleiding tot apothekersassistent in Nederlands-Indië	101
Vrouwelijke apothekersassistenten	103
Conclusie	104

Hoofdstuk 6: Farmacie in Nederlands-Indië in de negentiende eeuw	107
Inleiding	107
Het 'Indische' apothekersexamen	107
Apothekers in Batavia in de negentiende eeuw	110
De Stadsapotheek	110
Eerste openbare apotheek: de Middelburgsche Apotheek op Molenvliet	113
Vestigingen op Rijswijk	117
Het succes van de apotheekfirma's	118
Andere samenwerkingen	121
De 'damesapotheek'	123
Een vrouwelijke ondernemer	129
Conclusie	131
 Hoofdstuk 7: De opleiding van de militaire en civiele apothekers voor Nederlands-Indië	133
Inleiding	133
De opleiding van de militair geneeskundige	133
Positie van de militaire apothekers in Nederland-Indië	134
De opleiding tot militair apotheker voor 1865	135
Rapport Van Haastert en de 'vrije apothekers'	136
De periode Bosch (1845-1854)	138
Conclusie	141
 Hoofdstuk 8: De ethische beweging: een zedelijke verplichting?	143
Inleiding	143
Een morele verplichting	144
Gemengde gevoelens	145
De missie van Conrad en Elisabeth van Deventer	148
Raden Adjeng Kartini (1879-1904)	151
Conclusie	153
 Hoofdstuk 9: Charlotte Jacobs en de ethische beweging	155
Inleiding	155
De Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, afdeling Nederlands-Indië	157
Marie Kooij-van Zeggelen en haar aandeel in de vrouwenbeweging	161
De Europese elite	164
Speerpunt: steun aan de Europese strijd voor vrouwenkiesrecht	166
Charlotte Jacobs en Josephine Baerveldt-Haver: strijd binnen de gelederen	169
Charlotte Jacobs en S.O.V.I.A.	173
Conclusie	186

Deel III: Charlotte Jacobs in Den Haag (1913-1916)	189
Hoofdstuk 10: Afscheid van Nederlands-Indië	191
Inleiding	191
De Nederlandsche Apotheek na het vertrek van Charlotte Jacobs	192
Weemoedig afscheid	193
De Europeesche Statenbond	197
Het testament	198
De trouwe vriendin	200
Conclusie	201
Slotbeschouwingen	203
Samenvatting	212
Summary	222
Naschrift	228
Stichting Het Charlotte Jacobs Studiefonds 1916-heden	228
De eerste pupillen	229
Het eerste bestuur	230
Tot slot	232
Bijlagen	233
Apothekers in Batavia van 1814 tot 1913	233
Fotoverantwoording	236
Lijst van afkortingen	237
Bronnen	238
Geraadpleegde archieven	238
Geraadpleegde literatuur	240
Curriculum Vitae	254
Dankwoord	255
Noten	256

Algemene inleiding

Moge er zegen op haar streven rusten en moge zoo langzamerhand in den loop der tijd de verschillende getinte handen elkaar vinden – de bruine en de blanke, de lichtgele en de bijna zwarte – zoodat aan hen, die eenmaal zullen terugzien op het honderdjarig tijdvak, dat wij nu tegemoet gaan, zal blijken, dat dit, ook door toedoen van de vrouw, veel meer, dan de eeuw die achter ons ligt, heeft gewrocht aan de groote verbroedering der volken.

M. Kooij-van Zeggelen, “De vrouw in onze Oost-Indische koloniën.”
Van Hogendorp, *Van vrouwenleven 1813-1913*. Groningen:
G. Römeling & Co, 1913:192.

Charlotte Jacobs was de eerste vrouwelijke apotheker, zowel in Nederland als in Nederlands-Indië, waar ze bijna dertig jaar haar eigen apotheek leidde. Zij was de oudere zuster van Aletta Jacobs (1854-1929), de eerste vrouwelijke arts in Nederland en ‘symbool van het kiesrechtfeminisme’.¹ In Nederlands-Indië werd Charlotte het gezicht van de strijd voor vrouwenkiesrecht, toen zij in 1908 het initiatief nam tot oprichting van een Indische afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, zij het dat zij minder militant was dan haar zuster. Desondanks had haar initiatief verstrekkende gevolgen, want vanuit deze eerste Indische afdeling zetten vele Nederlandse vrouwen verspreid over de archipel tal van welzijnsprojecten op met de doelstelling de positie van vrouwen in Nederlands-Indië te verbeteren. In tegenstelling tot haar zuster Aletta opereerde Charlotte Jacobs het liefst op de achtergrond. Weliswaar droomden beide vrouwen tijdens hun leven van een na hun dood bij testament op te richten studiefonds voor talentvolle meisjes, doch alleen Charlotte bleek uiteindelijk financieel in staat die droom in daad om te zetten. Marie van der Kolf, die onderzoek deed naar Nederlandse vrouwen met een academische opleiding sinds Aletta Jacobs, stelt dat Charlotte Jacobs tijdens haar hele leven gewerkt heeft voor de toekomst der vrouwenstudie. ‘Zij werkte in stilte, maar van dit werk wordt nog heden ten dage door het studerende meisje geprofiteerd.’ Dankzij het Charlotte Jacobs Studiefonds zijn deze woorden van Van der Kolf uit 1949 nog steeds actueel.²

Dat Charlotte werkte ‘in stilte’ lijkt symptomatisch voor deze groep pioniersters. Charlotte Jacobs heeft – in de woorden van de Amsterdamse hoogleraar Van der Wielen – ‘weinig van zich doen hooren en minder de aandacht op zichzelf gevestigd dan haar meer roerige zuster.’³ Zij heeft gewoon gedaan wat zij wilde doen, ‘met wilskracht, durf en onverpoosden ijver’.⁴ In een artikel in 1906 in *Evolutie* wordt zij gekarakteriseerd als een ‘Baanbrekerster’.⁵ Toch ligt haar historisch aanzien niet in een

opvallende, baanbrekende carrière in de wetenschap, een levensreddende uitvinding of een uitzonderlijke daad van moed maar in het feit dat zij de eerste vrouw was die zich in Nederlands-Indië als zelfstandig apotheker vestigde. Hoewel historisch weinig zichtbaar kan zij als eerste vrouw in een vak dat tot dan toe als mannenberoep beschouwd werd met recht, een ‘pharmaceutisch-historische figuur’ genoemd worden.⁶

Theoretisch kader

Van Charlotte Jacobs zijn weinig persoonlijke documenten bewaard gebleven. Talige tekens, zoals teksten en vertogen waarin de onderzoeker de verbinding met de hoofdpersoon kan maken, diens motieven kan doorgronden, kan blootleggen door welke omstandigheden zij zich op welke wijze heeft laten beïnvloeden, wat haar bedoelingen waren, wat haar creatieve kracht was, waren helaas schaars. Daarom is haar levensverhaal geschreven tegen de achtergrond van de denkbeelden van Michel Foucault (1926-1984). Volgens Foucault is de moderne mens het resultaat van een dynamisch cultureel en maatschappelijk proces dat op hem inwerkt en hem vragen doet stellen omtrent zijn identiteit. Dat in de negentiende eeuw de vrouw nadrukkelijk het publieke leven betrad is aanleiding geweest om de levensgeschiedenis van Charlotte Jacobs te plaatsen tegenover de manier waarop Foucault de moderne mens beziet: als een autonome figuur die zich verhoudt tot zichzelf en de heersende codes en regels.

Leidend bij deze keuze zijn Foucaults denkbeelden zoals hij deze onder meer ontvouwt in *Les mots et les choses* (1966), *L’archéologie du savoir* (1969) en *La volonté du savoir* (1976), het eerste deel van (het nooit voltooide) *Histoire de la sexualité* (1984). Hierin stelt hij zich vragen over (onder andere) de geschiedenis van het weten, van het zelfbeschikkingsrecht van de mens over zijn leven en de constructie van de moderne identiteit, over overheersings- dan wel machtstechnieken en het spreken van de waarheid. Volgens Foucault is de mens vanaf het begin van zijn leven verweven met geschiedenissen die niet ondergeschikt aan hem zijn of niet met hem samenhangen. Deze geschiedenissen vormen hem tot subject en stimuleren en inspireren hem om zijn leven vorm te geven in overeenstemming met de vigerende economische en culturele regels en wetten.

Op archeologische wijze legt Foucault de fundamenten van het weten bloot; hij graaft laag voor laag de geschiedenis van het weten af en spoort dieper gelegen epistemologische onderbrekingen (discontinuïteiten) op. Zo ontdekte Foucault verschillen in de systemen die de geesteswetenschappen door de eeuwen heen

hanteerden, zoals in de geschiedenis, die hij de moeder van alle menswetenschappen noemt. Hij ziet dat aan het begin van de negentiende eeuw de moderne geschiedschrijving afrekenet met de klassieke methode waarin historici altijd op zoek gingen naar het stille begin. Foucault neemt afstand van de continuïteit van het denken zoals eeuwenlang gebruikelijk was onder historici die ervan uitgingen dat wetenschap altijd rustte op een, historisch bepaald, fundament. Deze *epistèmè* of grondweten verschilt in de negentiende eeuw van dat van de voorgaande eeuwen, in die zin dat het nieuwe ordeningsbeginsel van de moderne tijd het menselijke, zelfdenkende autonome subject is. Daarmee, zegt Foucault, ontstaat vertroebeling van de bestaande orde omdat de mens denkt. Dit denken maakt de weg vrij voor tal van ontologische vragen, zoals: ben ik die ik denk dat ik ben? Wat is mens-zijn, wie zou ik moeten zijn? Foucault beschouwt het werk van de Verlichtingsfilosoof Immanuel Kant (1724-1804) als het begin van een nieuwe vormgeving van de subjectiviteit of mensbeeld. In zijn *Antwort auf die Frage: Was ist Aufklärung* (1783) stelt Kant dat de verlichte mens uit zijn onmondigheid treedt en zijn verstand gebruikt. Door luiheid en lafheid is de mens zelf schuldig geweest aan zijn onmondigheid, vindt Kant. De Verlichting moet gezien worden als een breuk, als het afscheid van een toestand van onvolwassenheid van de mens waarin hij het gezag van anderen accepteert, daar waar hij zelf de rede kan gebruiken: in de openbaarheid. Durf na te denken, zegt Kant, wie de werkelijkheid wil kennen, zal eerst zichzelf dienen te kennen. Kant heeft het in deze tekst over het Nu, waarin iedereen in zekere zin verantwoordelijk is voor de mensheid. Het is een stijl van denken die Foucault omschrijft als een ontologie van het heden en die verwijst naar een modern ethos – een attitude, zoals Foucault zegt, een manier van denken, voelen, handelen en gedragingen – waarmee de mens zich kan verhouden tot de actualiteit. In dit mensbeeld van Foucault spelen (in die volgorde) het weten, de macht en de zelfvorming de centrale rol. In dat laatste, ook wel ‘de bestaanskunsten’ genoemd, subjectieveert het individu zichzelf. Aan het einde van zijn leven ‘reconstrueerde’ Foucault zijn eigen oeuvre rondom het menselijk zelf of subject. De moderne mens is in zijn opvatting een tijdelijk construct van een complex en dynamisch cultureel en maatschappelijk proces waarin hij inzicht in zichzelf verwerft door middel van een viertal technieken: door gebruik te maken van tekens (taal), door te werken (arbeid), door het uitoefenen van macht - of door onderwerping - en door middel van zelftechnieken in een bepaalde gewenste staat van zijn te geraken, zoals gelukkig, wijs, volmaakt. In dit onderzoek naar het leven van Charlotte Jacobs wordt gepoogd de zelftechnieken zichtbaar te maken. Volgens Foucault richten de menswetenschappen zich op het moderne subject zoals hij leeft, werkt en spreekt oftewel op de domeinen biologie, economie en taalkunde. In het domein van de biologie verschijnt de mens als een wezen met functies, in de economie komt hij

in een situatie die beheerst wordt door het conflict en in het domein van de taal verschijnen de gedragingen van de mens in een vorm die iets wil zeggen. Het zijn deze drie domeinen die tezamen het fundament vormen van de kennis van de mens. In de conclusies aan het einde van elk hoofdstuk zal een verbinding gemaakt worden met de verschillende aspecten van de filosofie van Foucault en datgene wat in het betreffende hoofdstuk besproken wordt. Drie begrippen worden hieronder nader gespecificeerd, namelijk discours, macht en levenskunst. Het zijn juist die drie begrippen die van belang worden geacht om de levensgeschiedenis van vrouwen als Charlotte Jacobs te reconstrueren omdat deze vrouwen in de werkelijkheid van de tijd waarin zij leefden met deze begrippen geconfronteerd werden en daarmee moesten omgaan binnen de grenzen van het discours van het moment, zonder evenwel die grenzen te kennen. Het is geschiedenis schrijven op de manier van Foucault.

Foucault en het vertoog ('discours')

Foucault richtte zich bij zijn onderzoek op de taal, het 'broze, maar gelukkig wel te ontcijferen spoor van een stem.'⁷ Hij bouwde voort op het door de Franse psychoanalyticus Lacan geïntroduceerde begrip vertoog ('discours'), een bepaalde manier van kijken, spreken en schrijven die uitgaat van een fundamentele vooronderstelling van de waarheid op basis van bepaalde structurele overtuigingen. Foucault meent dat elke periode zijn eigen discursieve formatie heeft, daarom gebruikte hij een archeologische methode om de verschillende discursieve uitingen te ordenen die als typerend voor een bepaalde tijd kunnen worden beschouwd.

Historicus Paul Veyne, vriend en oud-collega van Foucault, roept voor het begrip discours het beeld op van een 'vissenkomp' waarin mensen uit een bepaald tijdvak opgesloten zitten, zonder zich daar overigens bewust van te zijn. Zelfs de scepticus zit in zo'n vissenkomp, zegt Veyne, zolang hij zich niet in de positie van waarnemer bevindt. Want dan zwemt hij buiten de kom.⁸ Foucault meent dat in het discours geen ultieme waarheid te ontdekken valt; eerder wordt de waarheid uitgevonden. Het vertoog is volgens Foucault een vluchtig evenement waarvan men niet weet waar het begint en waar het eindigt. Omdat het discours uitgaat van een waarheid is hierin als vanzelfsprekend macht verdisconteerd.

Foucault en macht

Foucault noemt macht productief omdat het een aangenomen waarheid creëert die onstabiel is. Daardoor heeft macht effect; het object waarop macht wordt uitgeoefend heeft de mogelijkheid om zich ertegen te verzetten. Foucault onderscheidt drie types macht: macht als overheersing en uitsluiting, macht als disciplinerende

macht als machtsproductie in machtsverhoudingen. In elke relatie, of die nu politiek, economisch of persoonlijk van aard is, heeft de mens te maken met machtsstructuren waarin hij zijn eigen verlangens vorm zal moeten geven. Hoe de mens zich tot deze machtsverschillen verhoudt, hangt af van omstandigheden als tijd en plaats en van toevallige en historisch wisselende culturele en maatschappelijke fenomenen.⁹ ‘De macht is de macht van zijn eigen tijd,’ zegt Foucault.¹⁰ Volgens Foucault heeft de mens de vrijheid om zijn eigen houding in te nemen binnen de beperkingen die hem worden opgelegd waardoor hij in feite zelf deel gaat uitmaken van die machtsstructuren.

Foucault en levenskunst

Levenskunst was niet iets wat Foucault bijzonder interesseerde; hij bezag humanistische uitgangspunten als vrijheid, autonomie en zelfontwikkeling eerder argwanend; persoonlijke identiteit van het moderne individu zou niet zelf bepaald zijn maar het gevolg zijn van disciplineren oftewel onderwerping. Pas na publicatie van *La volonté du savoir* (1976) omarmde Foucault de levenskunst als project in de filosofie.¹¹ Foucault ontdekte dat levenskunst al sinds de eerste eeuwen bestond in de vorm van christelijke ascese. Mensen stelden niet alleen gedragsregels voor zichzelf op maar probeerden ook zichzelf te veranderen; zij bleken ook bewust hun identiteit - hun wezen - te kunnen wijzigen. Kortom, een kunstwerk van hun leven te maken dat aansloot bij de esthetische waarden en stijlcriteria van hun tijd. Het individu beschikte over meer speelruimte dan Foucault voordien had aangenomen. Hij definieerde dit als persoonlijke vrijheid, als gevolg van het feit dat mensen zelf hun bestaan cultiveren.

Volgens Foucault moet ‘vrijheid’ niet gezien worden als iets wat los staat van bestaande verhoudingen en verbanden maar als iets wat gevormd wordt binnen sociale netwerken en instituties, oftewel de context van het leven. Zo is bijvoorbeeld emancipatie meer dan eenvoudigweg vrijheid; het is invulling geven aan de eigen voorstelling van vrijheid in de context van de bestaande verhoudingen. Mede daarom wordt aan de context in dit onderzoek naar het leven van Charlotte Jacobs veel aandacht besteed.

Vrouwen als Charlotte Jacobs, die in de negentiende eeuw in hun verlangen naar persoonlijke intellectuele, maatschappelijke en persoonlijke groei geconfronteerd werden met machtsverhoudingen en uitsluiting reageerden hierop met -in de woorden van Foucault - bevrijdingsbewegingen.

Heroriëntering op de traditionele biografie

‘De biografie is op zijn best als de menselijkheid in het licht wordt gezet in al zijn tradities,’ zegt Richard Holmes.¹² Dit devies stelt de onderzoeker naar het leven van Charlotte Jacobs al direct voor een probleem wegens het ontbreken van persoonlijke bronnen. Op de enkele artikelen die ze -meestal op verzoek van een redacteur – schreef kan een wetenschappelijk gefundeerd onderzoek niet steunen; de ik-verteller laat immers slechts los wat hem of haar belijft of van pas komt. Om het levensverhaal van een persoon desondanks de nodige ‘menselijkheid’ mee te geven heeft de onderzoeker de hulp nodig van anderen die de protagonist hebben gekend: gelijkgestemden, vriendinnen, journalisten, schrijvers. Mede daarom kan dit levensverhaal strikt genomen niet het predicaat ‘biografie’ krijgen, omdat is uitgegaan van een oriëntering die zich niet beperkt tot de kaders van het persoonlijke leven van een bepaald individu maar zicht biedt op de obstakels die ‘baanbrekende’ vrouwen zoals zijzelf op hun weg vonden. Dat waren vrouwen die, hoewel vaak ‘baanbrekend’, minder zichtbaar waren en daarom zelden aanspraak maakten op het predicaat ‘historische houdbaarheid’ zoals Bosch het noemt.¹³ Bosch constateert dat deze vrouwen ondervertegenwoordigd zijn in het genre biografie, vermoedelijk vanwege de rigiditeit van de heersende parameters voor een biografie van ‘historische belang’ en ‘herinnering’.¹⁴ Daardoor wordt het aantonen van de publieke betekenis van het persoonlijk handelen, in feite de traditionele rechtvaardiging voor het schrijven van een biografie, bemoeilijkt. Dat daagt de onderzoeker uit om te reflecteren op die andere ‘houdbaarheid’, namelijk die van het gebruikelijke concept van de biografie: het koppelen van een verhaallijn van het verleden aan de daden van een publieke figuur. Het levensverhaal van Charlotte Jacobs is in dit onderzoek dan ook ingebed in de culturele en maatschappelijke ontwikkelingen op het gebied van de emancipatie van vrouwen in brede zin in het betreffende tijdvak.

Margadant, die nieuwe trends onderzocht in de manier waarop de vrouwelijke aanwezigheid in het openbare leven in de negentiende eeuw werd beschreven signaleert een heroriëntering op de traditionele geschiedschrijving.¹⁵ Niet alleen toonaangevende historici maar ook filosofen en literatuurwetenschappers, zoals Foucault en Derrida, verlegden de focus van een strakke verhaallijn van het verleden aan de hand van de gedragingen van sleutelfiguren in het openbare leven naar de externe krachten die als vormend beschouwd kunnen worden op de daden en keuzes van verzamelde individuen, collectief gegroepeerd naar bijvoorbeeld beroep, geslacht, religie en etniciteit. Het onderliggende motief is het conflict tussen gender en ambitie waarmee vrouwen als Charlotte Jacobs werden geconfronteerd. Hoewel ‘gender’ een begrip van recentere datum is, kan het als analytische categorie

goed dienstdoen in een onderzoek naar deze vrouwen, omdat het begrip niet onweerlegbaar codeerbaar is en verschillende betekenissen heeft op verschillende momenten. Als er één woord is dat dit mechanisme representeert is het wel 'gender' omdat het, dankzij het feminisme, niet langer uitsluitend naar de biologische verschillen tussen mannen en vrouwen verwijst, maar naar bredere begrippen als 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid' in tal van sociale en culturele situaties. Dit soort begrippen kunnen niet los van elkaar bestaan, hun afhankelijkheid is hiërarchisch, waarbij de ene term primair of dominant en de andere secundair of ondergeschikt is. Dit alles heeft vanzelfsprekend te maken met macht, het leidende thema in Foucaults gedachtegoed. Foucault zag macht overal, zowel in het discursieve als niet-discursieve, oftewel zowel in de woorden als in de dingen. Zijn hele onderzoek gaat in feite over de wijze waarop macht is samengesteld.

Probleemstelling

De publieke aanwezigheid van Charlotte Jacobs wordt in deze studie gepresenteerd tegen de achtergrond van de weerstand die vrouwen als zij opriepen binnen de culturele trends van die tijd. Deze weerstand wordt uitvoerig beschreven in de dissertatie van Mineke Bosch uit 1994, *Het geslacht van de wetenschap*, een onderzoek naar de integratie van vrouwen in de wetenschap in de periode 1878-1948.

Bosch wijst geregeld op de bevestiging van de wetenschap als mannelijk, als een bastion dat vrouwen zouden moeten bestormen om het ook voor hen bewoonbaar en tenminste leefbaar te maken. Dit moge blijken uit haar stelling dat de algemeen geldende bewering, dat de wetenschap geen sekse kent, een mythe was, 'waarachter de wetenschap haar mannelijkheid verborg en verdedigde'.¹⁶ Uitgangspunt van Bosch is het debat over vrouwenstudie, dat wil zeggen de discussie over welke studies voor vrouwen al dan niet geschikt werden geacht. Een discussie die vooral door mannen gevoerd bleek en die zich concentreerde op de barrières die mannen opwierpen tegen de infiltratie van vrouwen in hun domein, bijvoorbeeld door bepaalde studies en beroepen als typisch mannelijk of typisch vrouwelijk te definiëren. Hierin zag Bosch bevestiging voor haar conclusie dat de stelling dat wetenschap geen sekse kent een mythe was en gender wel degelijk een rol speelde in het structureren van sociale relaties en machtsverschillen.

Voortgaand op het onderzoek van Bosch is de vraag of wetenschap geen sekse kent immer relevant maar minder eenzijdig af te doen als een mythe waarmee alleen mannen hun voordeel zouden doen. De opkomst van vrouwen in mannenberoepen en -studies hebben deze mythe ontkracht; niet alleen mannen verdedigden hun

mannelijke bastion door studies en werk als typisch vrouwelijk of typisch mannelijk te bestempelen. Ook vrouwen hebben om hun plaats in wetenschap en hogere beroepsarbeid te rechtvaardigen de betekenis van gender naar hun hand gezet. Dit leidt tot de kernvraag van dit onderzoek: Hoe hebben vrouwen als Charlotte Jacobs de betekenis van het sekseverschil tot inzet gemaakt van hun wensen en welke bestaanskunsten of zelftechnieken – om met Foucault te spreken – gebruikten zij daarbij om met genoemde beperkingen en machtsstructuren om te gaan.¹⁷ Dat gender in dit onderzoek gebruikt wordt als analytische categorie ligt voor de hand; zodra vrouwen het mannelijke domein betreden is ‘gender’ immers een onvermijdelijk discussiepunt. Uit de geschiedenis van vrouwen als Charlotte Jacobs blijkt dat het feit dat vrouwen toetraden tot de wereld van de wetenschap (en van de hogere beroepsarbeid) niet alleen van invloed was op de structuur van deze instituties maar ook op de identiteit van de vrouwen zelf. Deze studie hoopt zichtbaar te maken hoe die invloed zich manifesteerde. De filosofie van Foucault is als leidraad gekozen omdat hij stelt dat de mens weliswaar ‘in een bepaalde context wordt gevoegd’ maar dat hij ondanks – of wellicht dankzij – die begrenzing de vrijheid heeft van zichzelf een bepaald beeld – of meerdere beelden – te creëren in de publieke aanwezigheid.¹⁸

Dat de betekenis van een begrip als gender contextafhankelijk en daardoor veranderlijk is, moge haast vanzelf spreken; het huidige feminisme heeft een wezenlijk ander karakter dan de beweging waarmee Charlotte Jacobs in aanraking kwam. Het historische concept van feminisme – al heette het in het discours van die dagen eerder emancipatie – betekende vooral gerechtigheid. Het huidige feminisme heeft de structuralistische gedachte van de binaire oppositie tussen gelijkheid en verschil omarmd, waarin woorden en dingen niet een onveranderbare betekenis hebben maar hun significantie ontleen aan de context waarbinnen zij relevant zijn. Zo hangt de betekenis van gender nauw samen met tal van culturele en sociale omstandigheden en de manier waarop de relatie tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid georganiseerd is en wordt begrepen.¹⁹ Biografisch onderzoek van de eerste vrouwelijke apotheker, ook al resulteert dit niet in een biografie in strikte zin, kan goed zichtbaar maken hoe in de negentiende eeuw de betekenis van gender in de farmacie veranderde naarmate meer vrouwen toetraden tot dit destijds typisch mannelijke domein.

Bronnen

Voor een gedetailleerde bronvermelding wordt verwezen naar de literatuurlijst; enkele bijzondere bronnen worden hieronder nader belicht.

Aletta's Herinneringen

Een dankbare bron voor de eerste levensjaren van Charlotte Jacobs zouden de *Herinneringen* van Charlottes jongere zuster Aletta kunnen zijn. Als betrouwbare bron zijn deze *Herinneringen* echter problematisch, omdat Aletta ze in 1924 schreef, ruim zestig jaar na haar jeugd in Sappemeer. Zodoende valt er op de waarheidsgetrouwheid van deze reconstructie wel wat af te dingen. Aletta's *Herinneringen* zijn een vorm van *communicative memory*, zoals Jan en Aleid Assman, de Duitse pioniers op het gebied van herinneringsstudies, de actieve overdracht noemen van beleefde herinneringen door persoonlijk contact tussen mensen en tussen generaties.²⁰ Populair gezegd, de geschiedenis zoals opa en oma die vertellen. De diepte van deze herinneringen heeft volgens deze auteurs maar een beperkte levensduur, waarvan de lengte sterk afhankelijk is van sociale contacten en kaders. Hoe meer men deze herinneringen kan delen met leeftijdsgenoten, des te levendiger blijven zij in stand. Hoe langer geleden, des te vager en schaarser de herinneringen worden en hoe meer ruimte er is voor het opvullen van de lacunes met mythes en veronderstellingen. Elk herinneringswerk vindt plaats in het heden. Onder invloed van die contemporaine herinneringsprocessen verandert het verleden steeds van vorm en gedaante,' zegt Pamela Pattynama.²¹ Daarom moet er rekening mee worden gehouden dat de tijd de herinneringen heeft vervormd. Het geheugen is selectief, zeker waar het gaat om de persoonsgebonden herinnering, waarin het individu zich bepaalde zaken toe-eigent en andere vergeet. Dat kan onbewust zijn, maar ook bewust, om de waarheid 'in te kleuren.' De lezer dient zich daar te allen tijde van bewust te zijn; onderzoekers dienen dit soort herinneringen met gepaste reserve te gebruiken. Door verschillende onderzoekers, zoals De Wilde en Bosch, wordt geregeld gewezen op onvolkomenheden in de tekst van Aletta en in beweringen die de waarheid geweld aandoen.²² Het is niet te zeggen of en op welke plekken Aletta haar geschiedenis heeft gekleurd, zeker is dat haar tekst nog het beste kan worden gekwalificeerd als 'autobiografische fictie'. Dit betekent dat alleen de auteur bepaalt wat de lezer te weten komt over zijn of haar geschiedenis en in hoeverre hij/zij fictionele aspecten toevoegt. De vraag of Aletta haar herinneringen nu geromantiseerd heeft of niet, blijft hier echter onbeantwoord.

De Indische roman: een fragiele bron?

Een belangrijk vraag - niet de kernvraag - was of het raadplegen van de zogeheten Indische literatuur te rechtvaardigen was tijdens dat deel van het werkproces dat door Richard Holmes wordt getypeerd als het *dreamwork*, na het verzamelen van gegevens en het veldwerk.²³ Zou dit een wetenschappelijk geaccepteerd hulpmiddel kunnen zijn om de ruimtelijke context in de kolonie te begrijpen? Of is fictie als bron voor wetenschappelijk onderzoek sowieso een contradictie? In Indische romans

werd de Indische koloniale maatschappij op realistische wijze beschreven, waardoor deze boeken zowel voor Nederlands-Indië-reizigers als hun thuisfront als gids fungeerden. Daarnaast wist de naturalistische roman, met zijn focus op de relatie tussen individu en samenleving de koloniale maatschappij vaak beter te duiden dan de werkelijkheid kon doen. De vrouwen in deze romans zijn doorgaans opvallend, onalledaags, provocatief en revolutionair maar wel binnen de lijnen van de wet. Het zijn vrouwen die conventies openbraken. Vaak zijn ze een projectie van de auteur, meestal ook een vrouw.

Uit verschillende studies blijkt dat het gebruiken van literatuur als bron van kennis verdedigbaar is. Steun hiervoor is onder meer te vinden in een artikel van Termorshuizen in *Indische Letteren* van 1992. Termorshuizen refereert hierin aan een onderzoek dat de Leidse cultureel antropoloog Köbben deed naar het realiteitsgehalte van een novelle van Willem Elsschot. Köbben stelt vast dat de fictie van Elsschot op onderdelen de werkelijkheid ondersteunt en zelfs toelicht, beter dan de wetenschap dat doet: ‘een roman, mits geschreven met de kracht van een Elsschot kan de lezer meer bijbrengen over die samenleving dan welk etnografisch verslag dan ook.’²⁴

Indische romans kunnen beschouwd worden als een rijke bron voor etnologische en sociale kennis, ook al zijn zij lang niet altijd door ‘een Elsschot’ geschreven. Zij helpen de onderzoeker inzicht te verkrijgen in de leefomstandigheden van zijn onderzoeksobject. Een roman, zeker de naturalistische roman, zet aan tot het reflecteren op en analyseren van de feiten en is mede daarom onontbeerlijk bij het benaderen van de toenmalige werkelijkheid.

Net als Termorshuizen meent ook Houben dat literair materiaal wel degelijk dienst kan doen als bron voor historisch wetenschappelijk onderzoek, omdat de literator op een andere manier naar de gebeurtenissen kijkt dan de schrijver van officiële documenten. Weliswaar is de dichterlijke vrijheid en de verbeeldingskracht van de schrijver zonder twijfel van invloed op het waarheidsgehalte van zijn verhalen, maar wat van belang is dat ‘daardoor soms meer duidelijk wordt van de verborgen structuur, de onderliggende stroom in de geschiedenis’ dan een historisch werk kan bewerkstelligen, ‘dat zich immers strikt aan het formeel kenbare houdt.’ Ergo: wie kennis wil verwerven over een samenleving die niet meer bestaat, zal zich moeten verlaten op de verhalen waarin die samenleving nog springlevend is. Het lezen van romans uit en over het verleden is een ‘onmisbaar element in de beeldvorming over nu en vroeger.’²⁵ Vastgesteld moest worden dat het bestuderen van een als representatief beschouwd segment van de Indische literatuur gewenst was, vanuit

de behoefte om meer inzicht te verkrijgen in het krachtenveld waaraan de Europese vrouw in Nederlands-Indië was blootgesteld. Hoewel het *at random* lezen van enkele Indische romans voor deze studie meer kennis opleverde over met name de gender- en machtsverschillen in de kolonie is deze opgedane kennis niet inhoudelijk in dit onderzoek verwerkt.

De Indische pers

Een schat aan informatie over het leven in de kolonie rond de eeuwwisseling werd gevonden in de Indische kranten, sinds enige tijd toegankelijker dan ooit dankzij *Delpher*, het digitaliseringproject van meer dan een miljoen kranten, tijdschriften- en boekenpagina's.

De Indische kranten bieden een overrompelende hoeveelheid informatie over het dagelijks reilen en zeilen in Nederlands-Indië. Van redactionele kolommen tot (al dan niet literaire) feuilletons, van verslagen van vergaderingen en voorstellingen, van advertenties tot aankondigingen, van scheepsberichten tot handelsnieuws, van geboorteberichten tot overlijdensadvertenties, de lezer krijgt het gevoel dat hij zelf deel uitmaakt van deze samenleving, ook al is hij er zelf nooit geweest. Dankzij de Indische pers was het mogelijk dicht bij het leven van Charlotte Jacobs te komen en er soms zelfs in te kunnen vertoeven.

Officiële koloniale bronnen

Bovengenoemde bronnen van informatie zijn des te belangrijker als officiële bronnen ontbreken. Officiële koloniale bronnen - zowel van het koloniale gezag als nagelaten particuliere stukken - besteedden tot in de twintigste eeuw niet of nauwelijks aandacht aan vrouwen. Als dat wel het geval was, dan waren vrijwel uitsluitend Inlandse vrouwen in relatie tot arbeid en hun economisch belang voor de kolonisator het onderwerp.²⁶ Over Europese vrouwen zwegen de officiële koloniale bronnen lange tijd; het in Nederland en de rest van de wereld opkomend feminisme leek nog niet tot de interessesfeer van de kolonie te zijn doorgedrongen. Een werkende ongehuwde Europese vrouw zoals Charlotte Jacobs was, zeker in de hogere Europese kringen, nog tot in 1930 een zeldzaam verschijnsel. Slechts 15% van alle Europese beroepsbeoefenaars was van het vrouwelijke geslacht. Dat gehuwde vrouwen een beroep uitoefenden, kwam nog minder voor. Europese gehuwde vrouwen hoorden in het gezin, zo was de algemene overtuiging.²⁷

Voorlichtingsboeken

Een bijzonder bron voor dit onderzoek vormden de zogeheten voorlichtingsboeken van voornamelijk vrouwelijke schrijfsters die zich opwierpen om de Europese

vrouw voor te lichten over het leven in Nederlands-Indië. Hun 'handboeken', hoewel verschillend van karakter en insteek en veelal geschreven vanuit persoonlijke ervaringen, waren bij dit onderzoek dan ook een bruikbare aanvulling op het beschikbare – officiële – bronnenmateriaal. Deze boeken lijken de gezamenlijke boodschap uit te dragen dat het leven in de kolonie allesbehalve aangenaam was. Rutten-Pekelharing stelt niet zonder ironie vast dat het leven in Nederlands-Indië in het algemeen voor Europeanen gemakkelijker is, naarmate het traktement hoger is.²⁸ Swaan-Koopman lijkt zich in haar boek enigszins af te zetten tegen haar collega-schrijfsters.²⁹ Zij waarschuwt ervoor niet te veel te generaliseren. Nederlands-Indië is geen eenheid en de eigen standplaats is geen prototype van de hele Indische samenleving, stelt zij. Daarnaast mag volgens Swaan niet te gemakkelijk worden uitgegaan van het bestaan van slechts twee soorten vrouwen: de Europese en de Inlandse, omdat beide groepen zeer gevarieerde achtergronden hebben. Swaan waarschuwt ook voor 'geestelijk afzakken,' het onder Europeanen zo verafschuwde 'verindischen'. Dat zou immers het prestige van 'de Europeaan' aantasten. Het vergeten van de eigen - superieur geachte - achtergrond werd als uiterst ongewenst beschouwd. In *sarong en kabaja* gekleed gaan – hoe verleidelijk ook, gezien de tropische hitte - was uit den boze. 'Een Europeaan kan niet als koelie gekleed gaan,' vindt ook Catenius-van der Meyden.³⁰ Door hun zakelijke, ontnuchterende toon zijn het buitengewoon leerzame boeken, waarin de feitelijke informatie over een onbekende samenleving wordt voorzien van een emotioneel vernis en zo een extra dimensie krijgt.

Afweging en opbouw

Dat het leven van Charlotte Jacobs zich in twee werelddelen afspeelde en dat een van deze continenten de voormalige kolonie Nederlands-Indië betreft, is een factor van formaat geweest bij de afweging juist deze vrouw als protagonist te verkiezen. De opbouw is geordend naar ruimte, dat wil zeggen de geografische ruimte waarin zich het geleefde leven van Charlotte Jacobs voltrok. Ten eerste het Nederland van na de Grondwet van 1814, in wat Jan Romein de 'eeuw van Thorbecke' noemde; ten tweede het koloniale Nederlands-Indië rond 1900 en ten slotte het Nederland onder de dreiging van een oorlog.³¹ Deze verdeling is ingegeven door de 'Foucaultiaanse' gedachte dat iedere nieuwe sociale omgeving een individu een zekere mate van vrijheid biedt om een bepaalde versie van zichzelf te creëren. Dit alles wordt benaderd vanuit het gender-perspectief.

Opzet

Deel I bestrijkt in vier hoofdstukken de periode in Nederland, waarin vooral wordt ingegaan op de domeinen gezin, opvoeding, (vervolg)onderwijs, studie en beroepsuitoefening. Deel II behandelt de periode in Nederlands-Indië. Hierin wordt in vijf hoofdstukken nader ingegaan op de geneeskundige en farmaceutische verzorging in de kolonie, op de positie van de Europese vrouw in de koloniale samenleving, de mogelijkheden en kansen voor onderwijs en beroepskeuze voor zowel Inlandse als in Nederlands-Indië aanwezige Europese vrouwen en meisjes. Ook is hierin aandacht besteed aan de nieuwe ethische beweging in de koloniale politiek en de gevolgen daarvan op de koloniale samenleving als geheel en de vrouwen in het bijzonder. Hier komt ook de invloed die deze nieuwe politieke koers op Charlotte Jacobs zelf had, in extenso aan bod omdat zij juist in deze periode veel werk heeft gemaakt van haar historische zichtbaarheid. Deel III omvat de periode na het vertrek van Charlotte Jacobs naar Nederland tot aan haar dood in 1916.

Tijdsafbakening

De tijdsafbakening beweegt zich ruwweg tussen 1800 en 1916, het jaar waarin Charlotte Jacobs overleed. Een enkele keer wordt teruggegrepen op de jaren buiten die afbakening om beter inzicht te verschaffen in ontstaan en verloop van bepaalde genderspecifieke culturen. In een naschrift wordt nader ingegaan op de ideële erfenis van Charlotte Jacobs: het Charlotte Jacobs Studiefonds.

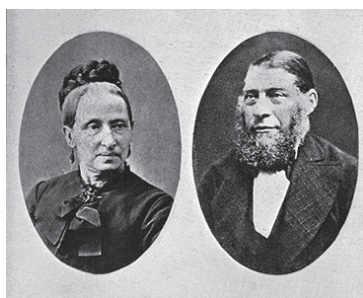
Deel I
**Charlotte Jacobs in
Nederland**
(1847-1884)

Inleiding

Charlotte Jacobs was het vijfde kind en de tweede dochter van Abraham Jacobs (1817-1881) en Anna de Jongh (1817-1887). Beiden waren Joods, want geboren uit een Joodse moeder. Abraham Jacobs, die in Groningen was geboren, was ‘heel- en vroedmeester van het land’, een in de praktijk opgeleide medicus. Na zijn examen voor een provinciale geneeskundige commissie begon hij zijn werkzame leven in 1841 in het gehucht Kiel-Windeweer, een buurtschap van Hoogezand en grenzend aan Sappemeer, ongeveer vijftientig kilometer van Groningen. In Kiel-Windeweer werd in 1842 Israël (die zich later Julius Karel noemde) geboren.³² In 1843 vertrok het gezin naar het meer welvarende Sappemeer, waar het een huurhuis aan de Borgercompagniestraat betrok. Hier werden de andere kinderen Simon ‘Sam’ (1843), Marianne (1844), Karel (1845), Charlotte (1847), Emma (1848), Johan Rudolf (1851), Aletta (1854), Eduard (1855) en Frederika (1857) geboren. In 1859 betrok het gezin het meer representatieve huis aan de Noorderstraat 19, waar in 1869 het ‘nakomertje’ Herman werd geboren.³³

Afb. 1: Noorderstraat 19, Sappemeer

Afb 2: Anna de Jongh (1817-1887)
en Abraham Jacobs (1817-1881)

Familiebanden

Als gevolg van de dogma's van de Joodse medische ethiek betreffende gezinsplanning en -vorming waren grote gezinnen in Joodse kringen een normaal verschijnsel.³⁴ Het gezin Jacobs maakte daarop geen uitzondering. Charlottes moeder, Anna de Jongh,

kwam zelf ook uit een gezin van tien kinderen, van wie vier jong stierven. Anna's moeder stierf toen Anna negen jaar oud was. Anna's ouders, Israël Joseph de Jongh (1768-1829) en zijn vrouw Gola Jonas van der Hak (1782-1826), met wie hij in 1799 trouwde, waren in Amsterdam geboren, maar Israël was in Groningen opgegroeid. Hij was winkelier en werd in 1804 toegelaten tot het koopliedengilde, nadat hij in 1803 het burgerrecht van de stad Groningen had verworven.

Anna's grootouders, Joseph Salomons Hamburger de Jongh en zijn vrouw Eva Liepman Snitselaar (Snitsel), ook wel Eva Liepman Levie genoemd, waren met hun gezin in oktober 1776 vanuit Amsterdam naar Groningen verhuisd. Daar had zich al een aanzienlijke groep Hoogduitse joden gevestigd, vermoedelijk vanwege het tolerante beleid ten aanzien van de vestiging van joden van de lokale politiek aldaar, die zich weinig gelegen liet liggen aan het landelijke beleid op dat punt.³⁵ Joseph Salomons Hamburger de Jongh moet een welvarend koopman zijn geweest, die zijn fortuin vooral in de koloniën had vergaard. Bosch vermeldt dat hij ook te boek stond als 'Jodendoctor', dit zou te maken kunnen hebben met een faillissement 'door zeeschade' en bankroeten, waardoor hij moest omzien naar een andere manier om geld te verdienen.³⁶ Het was een belezen, Oranjegezind man die in aanzien stond bij het hof vanwege de loflichten die hij op het Koningshuis schreef. In hofkringen stond hij bekend als de 'penne Josephs', verwijzend naar de titel van een orangistisch pamflet uit 1787 van zijn hand: *Het boek genaamd de vervulde penne Josephs*. Twintig jaar daarvoor had hij ter gelegenheid van het huwelijk van de Stadhouder Willem V met Wilhelmina van Pruisen ook al een dergelijk pamflet met lofzangen gepubliceerd, dat uit het Hebreeuws in het Nederduits vertaald was. In 1785 had Joseph Salomons Hamburger zelfs zijn opwachting gemaakt in de Prinsenhof in Groningen, bij een bezoek van het Prinselijk echtpaar en hun kinderen. Zijn Oranjegezindheid zou ook blijken uit het feit dat hij in het bezit was van pro-stadhouderlijke pamfletten die bij hem thuis voor belangstellenden ter inzage lagen.³⁷

Abraham Jacobs had minder illustere voorouders dan zijn Anna. Zijn grootvader, Jacob Simon Jacobs Pach stond te boek als 'koopman' en was getrouwd met Judic Raphael Gabriel Goudsmit. Ze woonden in Amsterdam. Hier werd in 1783 Abrahams vader Simon geboren. Gezien het feit dat Jacob Simon en Judic Raphael beiden in Groningen overleden, moet aangenomen worden dat zij op een gegeven moment met hun gezin naar Groningen verhuisden. Rond die tijd moet ook de naam Pach zijn losgelaten. Hun zoon Simon Jacobs zocht zijn heil aanvankelijk elders - hij woonde enige tijd onder meer in Zeeland - maar keerde uiteindelijk in 1810 toch weer naar het noorden om samen met zijn echtgenote Marianne Abraham Hamming zijn geluk te proberen in de handel in vossen en metalen. Bosch spreekt van vier kinderen die

het echtpaar kreeg, waarvan de eerste twee kort na de geboorte overleden zouden zijn.³⁸ Andere bronnen houden het op twee zonen: Ravel Beer Jacobs (1815-1892) en Abraham Jacobs (1817-1881).³⁹

De vader: Abraham Jacobs

Abraham Jacobs leerde het vak van heel - en vroedmeester in de praktijk, als chirurgijnsleerling. Hij behaalde zijn diploma op 12 juni 1840.⁴⁰ Voor jongens uit niet-academische of minder gegoede families was dit een van de manieren om medicus te worden, al was het dan van de zogeheten ‘tweede geneeskundige stand.’⁴¹ Een andere manier was een opleiding op een zogeheten klinische school, die vanaf 1818 in verschillende steden, zoals Alkmaar, Amsterdam, Haarlem, Hoorn, Middelburg en Rotterdam verschenen. Deze instituten leidden plattelands- en scheepsheelmeesters evenals vroed-, oog-en tandmeesters op. De opleiding was praktisch gericht en er was minder aandacht voor de theorie dan aan de medische faculteiten van de universiteiten.⁴²

In 1850 was de gezondheidszorg in de regio Groningen voor bijna zestig procent in handen van universitair geschoolde artsen. Bovendien nam het aantal plattelandsheelmeesters gestaag af. Dit zou het gevolg zijn van de ‘ontoereikende onderwijskundige infrastructuur voor de tweede geneeskundige stand in de provincie Groningen.’⁴³ Er was geen klinische school in de provincie Groningen, jongens die arts wilden worden waren op de Groningse medische faculteit aangewezen. Volgens Van Lieburg was de medische opleiding op de Universiteit Groningen beter op een toekomstige praktijk op het platteland afgestemd dan op andere universiteiten het geval was. Het werk van die *medicinae doctores* die op het platteland werkzaam waren verschilde niet veel van dat van de in de praktijk opgeleide genees-, heel- en vroedmeesters.⁴⁴

Opvallend is dat Abrahams Jacobs’ naam niet voorkomt in de registers van het Gezelschap van Groninger Genees- en Heelkundigen, de voorloper van de lokale en regionale afdelingen van de Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst (NMG) in het district Groningen.⁴⁵ Had hij het te druk of voelde hij zich niet thuis bij dit gezelschap? Dat leek zich voornamelijk bezig te houden met het leveren van kritiek op de wetswijzigingen die eind jaren vijftig door de overheid waren aangekondigd en die in 1865 hun beslag kregen. Toch zouden die discussies hem hebben moeten interesseren, onder meer omdat veel bezwaren van de afdelingen van de NMG – of de voorlopers daarvan - gericht waren op het bewaken van de positie van de plattelandsartsen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een

algemene petitie van de afdeling Onderendam, de eerste regionale afdeling van de NMG in de provincie Groningen. De petitie, ondertekend door 27 *medicinae doctores* moest verhinderen ‘dat de stadsdoctoren door hun invloed zouden bewerken, dat de landdoctoren tot een inferieure positie werden teruggebracht, hetgeen bij het aannemen van het wetsvoorstel (...) zou geschieden door het verbod van levering van geneesmiddelen door geneeskunstoefenaren aan hun eigen patiënten.’ Aan de andere kant vreesde de senaat van de universiteit Groningen juist voor een daling van de eisen voor de medicus naar het niveau van de plattelandsheermeesters, waardoor ‘de toekomst van een geheele stand van wetenschappelijk gevormde personen’ bedreigd zou worden.⁴⁶

Abraham Jacobs nam voor zover valt na te gaan nooit deel aan deze discussies, die meer en meer een politiek karakter kregen. In 1878, een jaar nadat de meeste onderafdelingen waren opgegaan in de afdeling Groningen van de NMG en vrijwel alle geneeskundigen zich daarbij hadden aangesloten, was ‘dokter’ Jacobs gevelde door een hersenbloeding en had zijn dochter Aletta, kort daarvoor als arts afgestudeerd in Amsterdam, zijn praktijk tijdelijk overgenomen. Omdat het duidelijk was dat hij de praktijk niet meer zou kunnen voortzetten en zij andere aspiraties had – in 1879 promoveerde ze in Groningen – werd de praktijk in 1879 verkocht en verhuisde het gezin naar Amsterdam. Daar overleed Abraham Jacobs in 1881, twee weken voordat zijn tweede dochter, Charlotte, slaagde voor het apothekersexamen en daarmee de eerste vrouwelijke apotheker in Nederland werd.

Dankzij de serie *Bouwstoffen voor de geschiedenis van de joden in (stad en provincie) Groningen* van de Vey Mestdag-Stichting is veel bekend over de handel en wandel van de familie Jacobs in Sappemeer.⁴⁷ In deze verslaglegging wordt niet zozeer zijn verdienste als plattelandsarts uitgebreid becommentarieerd, maar ligt de nadruk op de vele uren die Abraham Jacobs, als notabele van het dorp, besteedde aan de ‘kille’ – het kerkbestuur – van de Joodse gemeente te Sappemeer, vanaf 1818 officieel Nederlands-Israëlitische Gemeente Hoogezand geheten. Jacobs was penningmeester van dit bestuur van 1849 tot 1861. Hij wordt in de kroniek van De Vey Mestdag ‘de grote motor binnen het kerkbestuur’ genoemd en geroemd om zijn bestuurlijke eigenschappen. Zo wist hij de kwijnende financiële situatie van de Joodse kille op orde te brengen en zelfs een nieuwe synagoge te realiseren. ‘Het was ongetwijfeld aan Jacobs’ doorzettingsvermogen te danken dat de *sjoel* niet ver- maar herbouwd werd.’⁴⁸ Opmerkelijk is wel dat hij – hoewel Jood en vanuit dat oogpunt *qualitate qua* betrokken bij de kille – geen toegewijd belijder van het joodse geloof was. In een conflict met de godsdienstonderwijzer, waar zelfs de politie aan te pas moest komen en dat hem – zij het tijdelijk – zijn bestuursfunctie kostte, ging het niet zozeer om aard

en vorm van het godsdienstonderwijs maar om geld. Zijn opponenten in het conflict verweten Jacobs dat hij zich nooit bemoeide met het godsdienstige leven. ‘Hij kwam alleen ter sjoel om rellen te veroorzaken. Zelfs zijn kinderen liet hij geen joods onderwijs volgen. Wat moest de kille met zo’n bestuurder?’⁴⁹ Na zijn aftreden als kille-bestuurder bleef Jacobs wel lid van het schoolbestuur, in welke functie hij zich er sterk voor maakte dat kinderen voor maatschappelijk onderwijs naar openbare scholen gingen. Jacobs vond dat het godsdienstonderwijs buiten de schooltijden plaats diende te vinden. Dit idee was misschien wel goed, maar de praktische uitvoering faalde; veel kinderen verzuimden deze lessen omdat ze te ver weg van de school woonden en eenmaal thuis, vaak de handen uit de mouwen moesten steken in het huishouden en op het land. Het gevolg was dat de godsdienstonderwijzer ontslagen werd en Jacobs in 1876 in het bestuur terugkeerde. Zijn optreden in de kille ging vaker gepaard met conflicten, niet in de laatste plaats vanwege zijn stijfkoppigheid, maar ook vanuit het vaste besef dat alleen goed onderwijs een mens verder kon helpen in de wereld. Onder ‘goed onderwijs’ verstond Jacobs godsdienstonderwijs dat mee evolueerde in de tijd en niet star vasthield aan oude dogma’s die allang door de wetenschap waren weerlegd. In het proces van emancipatie en integratie van de Joden in de tweede helft van de negentiende eeuw paste dan ook Abrahams Jacobs’ actie om zijn kinderen in 1875 naar de openbare school te sturen.

Het geloof

Gezien het feit dat het joodse geloof geen belangrijke rol heeft gespeeld in de opvoeding die Abraham Jacobs zijn kinderen gaf wekt het nauwelijks verwondering dat geen van zijn kinderen - Aletta en Charlotte niet uitgezonderd - blijkt heeft gegeven van enige affiniteit met het geloof. Julius Karel veranderde later zelfs zijn joodse naam; hij werd door zijn ouders bij zijn geboorte Israël genoemd. Ook moeder Anna heeft zich door het geloof geen dwingende leefwijzen laten opdringen; in haar *Herinneringen* meldt Aletta Jacobs dat haar moeder het recht had opgeëist zelf namen voor haar kinderen te verzinnen. Het was in joodse kringen gebruikelijk de grootouders te vernoemen en bij de eerste drie kinderen week ook Anna Jacobs daar niet van af. Maar na de geboorte van Marianne koos zij toch vooral voor de namen die zij mooi vond en die zij tegenkwam in de boeken die zij las. Volgens Aletta hield ze zelfs een lijstje van namen bij.⁵⁰ Alleen Johan Rudolf, die in 1851 werd geboren, werd nog vernoemd, en wel naar de grote staatsman Thorbecke, voor wie Abraham Jacobs grote bewondering koesterde. Bosch noemt Abraham Jacobs een representant van de geassimileerde Joodse man, die zich als persoon niet meer gebonden achtte aan de joodse wet en zijn tradities maar zich wel bestuurlijk inspande voor de

belangen van het joodse godsdienstige en maatschappelijke leven. 'Als bestuurder joods, in de buitenwereld niet-joods.'⁵¹

In zijn hoedanigheid van bestuurder in de kille had Jacobs te maken met weliswaar goedwillende maar vaak minder ontwikkelde medebestuurders die vaak alleen Jiddisch spraken en soms zelfs analfabeet waren. Dat moet zeker een rol hebben gespeeld in het ontstaan van talloze strubbelingen waarin Abraham Jacobs verwickeld raakte. Anderzijds stelde zijn 'notabele' positie hem in de gelegenheid in contact te komen met de kleine Joodse elite in de stad Groningen, waaronder de twee medici Levy Ali Cohen en Samuel S. Rosenstein. Deze laatste was hoogleraar in de geneeskunde aan de medische faculteit Groningen. Abrahams oudste, Julius Karel Jacobs studeerde en promoveerde bij Rosenstein.⁵²

Connecties

Het is zeker dat de kinderen van Abraham Jacobs ruimschoots hebben geprofiteerd van diens invloedrijke vrienden. Want het waren niet de minsten. De hygiënist Levy Ali Cohen was arts in Groningen. Hij had verschillende bestuurlijke functies in het Groningse geneeskundige circuit maar was daarnaast secretaris van de schoolcommissie voor het Israëlitisch onderwijs, lid van de landelijke examencommissie voor onderwijzers aan Israëlitische scholen en *parnassijn* - kerkvoogd - van de Groningse joodse gemeente.⁵³ Cohen werd een 'typische representant van het Groningse universitaire milieu' genoemd.⁵⁴ Via hem liepen korte lijnen naar de medische wetenschap, zoals naar Rosenstein – maar ook naar de landelijke politiek. Zo bleef zijn pleidooi voor sanitaire hervormingen in de landelijke politiek niet onopgemerkt, wat er uiteindelijk toe leidde dat hij een nauwe relatie met Thorbecke ontwikkelde en adviseur werd van de minister inzake de nieuwe geneeskundige wetgeving van 1865 en het instellen van het Geneeskundig Staatstoezicht. Cohen was jarenlang inspecteur voor de noordelijke provincies van deze institutie.⁵⁵ Niet alleen Abrahams oudste kinderen, de zonen Julius Karel en Sam maar ook Aletta, Frederika en – in mindere mate - Charlotte hebben veel te danken gehad aan die 'connecties'. Uit de levensloop van Charlotte blijkt dat zij weliswaar niet direct gebruik heeft gemaakt van die prima relaties van haar vader maar dat zij, dankzij het 'voorwerk' van haar broers en zusters stappen heeft durven zetten die zij anders mogelijk niet gemaakt zou hebben.

Afb 3: Levy Ali Cohen (1817-1889)

Gezinsleven

Hoe leefde zo'n groot gezin aan het einde van de negentiende eeuw? Een hardwerkende vader, de moeder vrijwel ieder jaar in het kraambed en steeds meer monden om te voeden? Dankzij de *Herinneringen* van de beroemde dochter uit het gezin, Aletta, is het mogelijk een beeld te krijgen van het gezinsleven in Sappemeer. Wat helder oprijst uit de beschrijvingen van haar vroege jeugd is het beeld van een gewoon, kinderrijk gezin waar discipline heerste. De vader komt in Aletta's beeldvorming naar voren als een geëmancipeerde man die in zijn opvoeding hamerde op economische zelfstandigheid en de nadruk legde op zuinigheid en sparen. Hij was een aanhanger van de emancipatorische denkbeelden van twee vooruitstrevende Groningse hoogleraren, de jurist B.H.C.K. van der Wijck, en de filosoof B.D.H. Tellegen, die op hun beurt onder meer geïnspireerd werden door de filosoof John Stuart Mill.⁵⁶ Diens *The Subjection of Women* (1869), waarin Mill de onderwerping van de vrouw aan de man als slavernij betitelde, zou Abraham Jacobs gesteund hebben in zijn streven naar ontwikkeling en zelfstandigheid van zijn dochters.

Volgens Aletta maakte Abraham Jacobs zijn kinderen al vroeg vertrouwd met de waarde van het geld. Hij leerde ze niet alleen sparen maar liet ook zien hoe ze hun spaargeld konden vermeerderen. Door het een week niet uit te geven, bijvoorbeeld, want 'dan verdubbelde vader het zakgeld.' Of door klusjes te doen, waarvoor hij ze betaalde. Het was overigens niet alleen Aletta die ervan doordrongen was dat een groot gezin veel geld kostte. Ook haar oudere zuster Charlotte was zich er terdege van bewust dat vaders budget niet oneindig was. In de artikelen die ze schreef of waarin ze geciteerd werd noemt ze geregeld zijn 'finantiële bezwaren' die zij moest 'billijken'.⁵⁷

In haar *Herinneringen* leidt Aletta uit oude kasboeken van haar vader af dat de praktijk jaarlijks ongeveer 1400 tot 2000 gulden opbracht. Uit de aanslagen in de Hoofdelijke Omslag in de uit Sappemeer overgeleverde kohieren komen zijn jaarlijkse inkomsten tussen de vermelde jaren 1873-1879 echter niet boven de 1300 gulden uit. Wel was Jacobs van 1852 tot 1860 het enige lid van de joodse kille dat werd aangeslagen; hij zat met zijn inkomen op hetzelfde niveau als renteniers, schippers, landbouwers, kooplieden en logementhouders. Deze aanslagen kwamen tot stand door een schatting van het inkomen waarbij de publieke opinie werd meegewogen. Huurwaarde van onroerend goed, inkomsten en kapitaal was slechts een ruwe taxatie; minstens zo belangrijk was hoe 'het dorp' iemands welstand beoordeelde. Jacobs had een aanzienlijke aftrekpost: zijn kinderschare. Hoe kinderrijker een gezin was, des te meer aftrek kon men genieten. Voor de buitenwereld leidde het gezin

Jacobs een sober, bijna Spartaans bestaan. Volgens Aletta bakte Anna Jacobs in de begintijd nog zelf het brood, karnde boter, maakte kaas en worst, weckte groenten en fruit en pekeld vlees. De krant werd met de burens gedeeld, de meisjes Jacobs maakten en verstelden zelf hun kleren. Ook onderhielden de kinderen de tuin. De gemeente Sappemeer had geen inzage in Abrahams kasboeken, maar had wel zicht op de speciale vergoedingen die Jacobs genoot. Zo sloot de gemeente in 1858 een contract met hem af voor de medische zorg van diegenen die dat zelf niet konden betalen. Jacobs kreeg voor medische hulp aan alle zieke (niet joodse) armen 123 gulden per jaar. Voor het behandelen van minvermogende joodse patiënten kreeg ‘dokter’ Jacobs veertig gulden per jaar van de kille. Als ook de kille die kosten niet meer kon opbrengen, konden deze patiënten bij de gemeente aankloppen voor steun.⁵⁸

Ambitie en studiezijn

In haar *Herinneringen* noemt Aletta Jacobs een van vaders motto's: ‘Kennis vergaren om die daarna ten algemeenen nutte aan te wenden, moet het hoogste streven zijn.’⁵⁹ Aletta schrijft: ‘Tien broers en zusters heb ik bezeten en bijna alle kinderen mochten een wetenschappelijke opleiding ontvangen en uit den aard der zaak, kon deze slechts voor een klein gedeelte in het dorp onzer inwoning worden genoten.’⁶⁰ Van een voortgezette, laat staan wetenschappelijke, opleiding in Hoogezand of Sappemeer kan in die tijd geen sprake geweest zijn. Zelfs lager onderwijs dat in de ogen van Abraham Jacobs goed genoeg was voor zijn kinderen, was geen vanzelfsprekendheid. Dat leert de geschiedenis wel van het onderwijs in die jaren in deze regio. Die wordt namelijk gekenmerkt door conflicten en openlijke ruzies, waarin schoolbestuurder Jacobs niet zelden een aanjagende rol speelde. Uit rapportages van de schoolinspecteurs voor de Israëlitische scholen blijkt dat Abraham Jacobs zich ‘met al zijn kracht inzette voor doeltreffende joods en maatschappelijk onderwijs omdat hij dit voor zijn vele kinderen wenste.’⁶¹

Scholing van de kinderen Jacobs

Abraham Jacobs streefde ernaar al zijn kinderen de hoogst mogelijke opleiding te laten volgen. Aletta Jacobs schreef weliswaar geschiedenis als de eerste vrouw in Nederland die een universitaire studie afrondde, maar in het gezin Jacobs draaide niet alles om die ene briljante en ambitieuze dochter, die naar eigen zeggen het lievelingetje van haar vader was. De levensloop van de leden van dit gezin volgend kan niet anders dan vastgesteld worden dat de kinderen Jacobs behalve met een bovengemiddelde intelligentie gezegend waren met een flinke portie ambitie en studiezijn.

De zonen Jacobs

De oudste zoon uit het gezin, Julius Karel, geboren in 1842, moet vanaf zijn zesde jaar naar de joodse school te Hoogezand zijn gegaan. Waar hij vervolgonderwijs genoten heeft is onduidelijk, een HBS had Sappemeer toen nog niet. Het is zeer wel mogelijk dat hij de Latijnse School in Hoogezand bezocht, waar rond die tijd Luppó Dikema ambitieuze jongens uit de Veenkoloniën voorbereidde op een universitaire studie. De destijds 24-jarige Dikema, kandidaat Letteren, had in 1838 op verzoek van enkele ingezetenen van Hoogezand deze school opgericht. Dikema promoveerde in 1859 tot Doctor in de Letteren en werd in 1862 rector van het gymnasium in Winschoten.⁶²

Afb.4: Eduard Jacobs (1855-1921)

Julius Karel deed in 1862 admissie-examen voor de universiteit. In 1863 verhuisde hij met zijn broer Simon ('Sam') van Sappemeer naar Groningen; Sam om praktijklessen te volgen om apotheker te worden, Julius om geneeskunde aan de universiteit van Groningen te studeren. Julius' jongere broers Eduard en Herman bezochten na de lagere school de driejarige Rijks-HBS in Sappemeer die in 1866 was opgericht. Daarna gingen zij naar Kampen voor een militaire opleiding. Herman nam, net als zijn oudere broers Julius, Sam en Johan Rudolf, dienst in het Koninklijk Nederlands-Indisch leger (KNIL).⁶³ Vooral Johan Rudolf ontwikkelde zich tot een echte ijzervreter; hij wist het tot luitenant-kolonel te brengen en ontving in 1897 voor zijn heldendaden de Militaire Willemsorde. In 1893

werd hij Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Hij zou volgens zijn zuster Aletta 'door en door militaristisch' zijn geweest en degene die zijn jongere broers Eduard en Herman voor een carrière in het leger probeerde te interesseren.⁶⁴ De oudste zoon, Julius Karel, verknoei'de zijn kansen op een zonder twijfel glanzende carrière in de wetenschap door een misstap die resulteerde in ontslag.⁶⁵ Hij nam daarop dienst in het KNIL en vertrok met zijn bruid Anna Bosch op 31 december 1876 naar Nederlands-Indië als officier van gezondheid 2e klasse. Eduard streefde uiteindelijk geen militaire carrière na en werd ambtenaar en de eerste en – vermoedelijk de enige – Joodse burgemeester van Lonneker en Almelo vóór 1940.⁶⁶

Herman nam eveneens dienst in het KNIL en ging in 1883 naar Nederlands-Indië. Hij bracht het tot kapitein der infanterie en sneuvelde in Atjeh in 1897. Karel zou volgens zijn zuster Aletta zeker doctor in de wijsbegeerte zijn geworden als hij niet

op 37-jarige leeftijd was gestorven.⁶⁷ Het is overigens wel opmerkelijk dat de zonen van Abraham Jacobs – op één na – kozen voor een militaire carrière, ondanks het feit dat hij zijn kinderen antimilitaristische ideeën trachtte bij te brengen en hen aanmoedigde te kiezen voor een wetenschappelijke opleiding waarvoor hij ook de voorwaarden wilde scheppen. Volgens zijn dochter Aletta nam Abraham na zijn dienstdtijd, waarin hij als militair arts fungeerde, afscheid van de krijgsmacht, zodra dat financieel haalbaar was.

Intusschen bleek al aanstonds dat zijn levensbeschouwing met die der militaire autoriteiten niet de minste overeenkomst bezat en hij zijn verbintenis zoo spoedig mogelijk moest verbreken.⁶⁸

De dochters Jacobs

In het gezin Jacobs waren het niet alleen de ambitieuze dochter Aletta en haar oudere zuster Charlotte die hogerop wilden komen. Ook de oudste dochter Marianne en haar zuster Frederika bleken ambitieus en leergierig en niet van plan zich neer te leggen bij het feit dat het aan gelegenheid tot verdere vorming en opleiding voor meisjes ontbrak.

Marianne Jacobs (1844-1901)

De oudste dochter Marianne begon aan een opleiding tot onderwijzeres; de enige beroepsopleiding die destijds met enige verbeelding ‘intellectueel’ genoemd kon worden. Onderwijzeressen hadden meestal een iets bredere algemene ontwikkeling en hadden kennis gemaakt met de wetenschap, al was het dan zijdelings.⁶⁹ Overigens was het voor een vrouw die onderwijzeres wilde worden niet eenvoudig om het vak te leren. Weliswaar bestond er in de eerste helft van de negentiende eeuw een officiële schoolopleiding en examen voor het beroep van onderwijzer, maar die opleiding was alleen voor mannen bedoeld. Onderwijzeressen verkeerden in een ‘Niemandland’ zoals Van Essen stelt.⁷⁰ Vrouwen konden wel onderwijzeres worden, maar voor hen bestond er geen enkele opleidingsmogelijkheid in dat vak. Vrouwen - of zij nu een kleuterschooltje wilden beginnen of een Franse school - moesten een akte halen die niet nader omschreven was. ‘De vrouwen die zo’n schooltje begonnen, hadden na 1806 een Acte van Toelating nodig, maar aan het verstrekken daarvan werden nauwelijks deskundigheden gekoppeld.’⁷¹ Hier en daar bestond de mogelijkheid voor meisjes om als kwekeling op een Franse School wat praktijkervaring op te doen. Pas in 1827 werd een begin gemaakt met zoiets als een opleidingsmogelijkheid voor vrouwen: de Rijksoverheid stelde beurzen ter beschikking voor meisjes die om niet nader genoemde redenen niet in staat waren

zelf het geld bijeen te brengen voor een opleiding. Zij konden een beroep doen op subsidie om aan door de overheid geschikt geachte Nederlandse kostscholen tot onderwijzeres te worden opgeleid. Toch bleven ook na 1827 de verschillen tussen onderwijzers en onderwijzeressen groot; de Akte van Toelating van mannen was landelijk geldig; de akte die vrouwen kregen na met goed gevolg een examen voor een plaatselijke commissie te hebben afgelegd, was slechts lokaal geldig. Het beroep van onderwijzeres genoot wel enige status maar werd maatschappelijk lager gewaardeerd dan dat van onderwijzer, ook al deden mannen en vrouwen in principe hetzelfde werk. Inhoudelijk was onderwijs aan meisjes wezenlijk anders dan aan jongens; het hoofddoel van onderwijs aan meisjes was hen op te voeden tot ‘plichtsgetrouwe en deugdzaame vrouwen’, kortom gericht op hun toekomstige bestemming als echtgenote en moeder.⁷²

Of Marianne Jacobs van de bovenbeschreven subsidiemogelijkheid gebruik gemaakt heeft is niet bekend. Theoretisch zou ze hebben kunnen voldoen aan de voorwaarden die de overheid had gesteld voor toekenning van subsidie; meisjes ‘mits uit beschaafde, maar wegens een groot aantal kinderen of om een andere reden onbemiddelde gezinnen’ konden een beroep doen op deze toelage. Het is niet waarschijnlijk dat Marianne Jacobs een kweekschool heeft bezocht. Rond 1856 – toen ze de leeftijd van twaalf jaar had bereikt – waren er slechts twee kweekscholen in Nederland, namelijk in Rotterdam en Den Haag, die meisjes opleidden voor de akte van bewaarschoolonderwijzeres. Pas in 1869 werd in de stad Groningen een kweekschool speciaal voor onderwijzeressen opgericht door de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen, naar eerdere voorbeelden in Haarlem en Arnhem.⁷³ Dat er voordien in Sappemeer een dergelijke school bestaan zou hebben is erg onwaarschijnlijk. Het is daarom zeer wel denkbaar dat Marianne Jacobs als kwekeling bij een ervaren onderwijzer of onderwijzeres al doende werd ingewijd in het vak en voor de meer theoretische kennis op zelfstudie was aangewezen. Marianne heeft vrijwel zeker de opleiding nooit afgemaakt; in 1866 trouwde zij met de arts Louis van Coevorden en stopte, naar goed negentiende-eeuwse traditie, met haar studie, wijdde zich aan het huwelijk en stichtte een gezin.

Charlotte Jacobs (1847-1916)

Charlotte Jacobs ging na de lagere school naar de ‘handwerkschool’ zoals ze het zelf omschrijft.⁷⁴ Waarschijnlijk was dat de Nuts Naai- en Breischool in Sappemeer, die in 1849 was opgericht. In 1869, Charlotte was toen 22 jaar - ging ze naar Arnhem om haar broer Sam te helpen in de huishouding. Hij exploiteerde daar de apotheek annex drogisterij Boerhaave van de Algemene Nederlandsche Maatschappij Boerhaave, een in datzelfde jaar opgericht ziekenfonds. De tien jaar tussen de lagere school en haar

vertrek naar Arnhem moet Charlotte verdeeld hebben tussen de handwerkschool en privaattlessen in de talen, zoals ze het in bovengenoemd artikel noemde. Ook zal ze de handen uit de mouwen hebben moeten steken in het grote gezin Jacobs. Bosch stelt in haar dissertatie *Het geslacht van de Wetenschap* dat meisjes in die tijd weinig andere keuzes hadden in ‘doelgericht vervolgonderwijs’ na de lagere school. Meisjes uit gegoede kringen konden naar een zogeheten Franse school, de andere meisjes konden naar een Nuts- Naai- en Breischool totdat zich een bruidegom aandiende. Niet vastgesteld kan worden of zich ooit een potentiële huwelijkskandidaat voor Charlotte Jacobs meldde. Wel zeker is dat zij ongehuwd bleef. Toen Charlotte van de lagere school kwam, was haar oudere zuster Marianne al getrouwd en wel het huis uit. Daardoor was Charlottes toekomst in feite bepaald: nu zij de oudste, nog thuiswonende dochter was, bleek zij de aangewezen persoon om haar moeder in het huishouden te helpen. Zij voegde zich gewillig in haar rol die de negentiende-eeuwse patriarchale traditie de vrouw opdroeg. Een rol die ‘natuurlijk’ werd genoemd en die al eeuwen dezelfde strekking had. In de woorden van John Stuart Mill:

Afb.5: Charlotte Jacobs (1847-1916)

Volgens alle zedenwetten is het haar plicht als vrouw en volgens alle gangbare sentimentele voorstellingen ligt het in haar natuur om voor anderen te leven. Om zichzelf volkomen weg te cijferen en geheel op te gaan in de liefde.⁷⁵

Mill hekelde de wettelijke belemmeringen, waaraan vrouwen, ‘louter door hun geboorte’ blootstaan en die ‘als enige overblijfsel van denken en handelen’ exclusief voor vrouwen voortduren in een tijd waarin de maatschappelijke gelijkstelling op alle andere fronten in de moderne wereld zichtbaar is.

In geen enkel ander geval, dat op de helft van alle mensen van toepassing is, is de geboorte een fataliteit, die de hogere maatschappelijke functies onbereikbaar maakt en die men door inspanning of veranderde omstandigheden niet te boven kan komen.

Wat Mill bedoelde was dat geboren te worden als vrouw in de negentiende eeuw nog in hoge mate de plaats bepaalde die zij in het leven diende in te nemen. Voor Charlotte Jacobs leek dit lange tijd het enige concept van haar leven, totdat zij de uitdaging aanging om, dwars tegen de standpunten van de heersende cultuur in, een nieuw vrouwelijk karakteristiek van zichzelf te creëren: dat van de geleerde, zelfstandig werkende, ongehuwde vrouw. Ze werd apotheker in Nederlands-Indië.

Afb.6: Aletta Jacobs (1854-1929)

Aletta Jacobs (1854-1929)

Aletta Jacobs verveelde zich op de handwerkschool al snel en wilde het liefste medicus worden, net als haar broer en vader. Ze nam geen genoegen met het feit dat dit voor meisjes een onbereikbaar doel was en verzocht toenmalige minister van Binnenlandse Zaken, J.R. Thorbecke, haar vrijstelling te verlenen voor het admissie-examen van de universiteit.

Aletta had de tijd mee; via haar vader en zijn connecties in academische kringen in Groningen - zoals Levy Ali Cohen - was zij op de hoogte van op handen zijnde herziening van wettelijke bepalingen voor de opleiding van artsen en apothekers. Hierin

wilde Thorbecke ook de toelating van meisjes tot het leerling-apothekersexamen opnemen.

De Wilde stelt dat Thorbecke op instigatie van Mienette Storm van der Chijs tot dit besluit is gekomen, maar aan zijn besluit kunnen naast emancipatoire evengoed economische motieven ten grondslag gelegen hebben.⁷⁶ Morée stelt vast dat apothekers rond die tijd al naarstig op zoek waren naar uitbreiding van het arbeidspotentieel. Daarnaast zouden vrouwen allang in de farmaceutische praktijk werkzaam zijn geweest. 'Diverse apothekers lieten zich in de praktijk al assisteren door hun vrouwen of dochters.'⁷⁷ Voor Aletta Jacobs betekende dit besluit hoe dan ook een doorbraak. Dankzij zelfstudie - onder leiding van haar vader - en het volgen van scheikundelessen op de jongens HBS, net zoals haar zuster Frederika, kon zij in juli 1870 met succes het examen van leerling-apotheker afleggen. Daarna wilde ze zo spoedig mogelijk doorstoten naar de universiteit om haar grote droom te verwezenlijken: dokter worden. In haar *Herinneringen* beweert zij dat zij op het idee is gebracht om vrijstelling te vragen omdat zij had gehoord dat een jongen op grond van het diploma van leerling-apotheker vrijstelling had gekregen, maar De Wilde zegt voor deze bewering geen enkel bewijs te hebben kunnen vinden.⁷⁸ Aletta werd de eerste vrouwelijke arts in Nederland maar kreeg vooral bekendheid als gepassioneerd strijdster voor het vrouwenkiesrecht.⁷⁹

Frederika Jacobs (1857-1896)

Frederika, drie jaar jonger dan Aletta en tien jaar jonger dan Charlotte, behoorde tot de eerste meisjes die officieel werden toegelaten tot een Nederlandse (jongens) HBS. Dat gebeurde in 1871, na een verzoek van haar vader aan Minister Thorbecke. De Minister stemde toe, nadat hij zich er bij Rensen, de directeur van de school,

van had overtuigd dat er niets was ‘in den geest en den gang van het onderwijs, in de samenstelling van het personeel, in den geest der leerlingen, dat als beletsel voor toelating zou kunnen gelden.’⁸⁰ In datzelfde jaar was aan nog zes meisjes toestemming verleend driejarige hogereburgerscholen - in Warffum, Winterswijk en Zaltbommel - te bezoeken. Frederika was waarschijnlijk niet het eerste meisje op een jongens-HBS, maar wel de eerste in Sappemeer en ook een van de eerste meisjes die het gehele driejarige lesprogramma volgde.

Frederika doorliep van 1871 tot 1875 de eerste drie klassen en bleef daarna nog lessen volgen om zich voor te bereiden op de examens voor zowel de akte van hulponderwijzeres als de lagere onderwijsakte wiskunde. Zij werkte vervolgens enkele jaren als hulponderwijzeres op een lagere school in Hoogezand en vanaf 1877 op de ‘school der eerste klasse’ aan de Schoolholm te Groningen waar ze bij Dr. Levy Ali Cohen kon logeren. Frederika moet minstens zo ambitieus zijn geweest als haar oudere zuster Aletta want ze behaalde nadien niet alleen de onderwijsakte handvaardigheid maar ook – in 1878 - de middelbare akte wiskunde. In september 1879 verhuisde ze naar Den Haag waar ze aan de slag kon als lerares wiskunde en boekhouden op een pas geopende meisjes HBS. Pikant is wel dat zij toen nog niet bevoegd was; ze behaalde de akte boekhouden pas in 1880. In 1883 werd haar op verzoek eervol ontslag verleend uit deze functie, omdat ze een tijdelijke aanstelling kon krijgen als lerares ‘in de beginselen der wiskunde en de kennis van de natuur’ op een nieuw te openen HBS voor meisjes in Batavia tegen een traktement van fl. 373,- per maand.

Rond dat ontslag ontstond wat commotie, omdat het Haagse gemeentebestuur ingestemd had met haar verzoek tot ontslag zonder de schoolautoriteiten daarvan in kennis te stellen. De reden voor deze afwijking van de regel lag in het feit dat Frederika nogal haast had om naar Nederlands-Indië te gaan. Zij wilde graag samen met haar broer Herman reizen die net als zijn oudere broers Julius Karel, Sam en Johan Rudolf dienst had genomen in het KNIL. Herman was de enige van haar vijf broers die nog in Nederland was, hij had de passage al geboekt en er was precies nog één plaats over op het stoomschip *Prinses Marie*, waarmee zij op 23 mei 1883 vanuit Marseille vertrokken. Burgemeester en wethouders van Den Haag meenden onder die omstandigheden ‘tegenover een lerares die steeds met ijver en toewijding haar plicht had vervuld’, de schoolautoriteiten te kunnen passeren en een uitzondering op de regel te mogen voorstellen.⁸¹ Op 3 juli 1883 meerde de *Prinses Marie* af in Batavia. Daar werd Herman geplaatst als 2^e luitenant in het 9^e bataljon en begon Frederika zich voor te bereiden op haar toekomstige taak. In de verschillende in Nederlands-Indië verschijnende kranten, waaronder de *Javabode* van 7 juli 1883,

zette ze advertenties waarin zij zichzelf aanpreef voor het geven van privaattlessen in alle vakken van het lager onderwijs. Zoals blijkt uit die advertenties woonde zij korte tijd in bij haar broer Sam op Hospitaalweg A 6.⁸² Lang heeft Frederika niet op de school in Batavia gewerkt; een jaar na haar aankomst in Nederlands-Indië trouwde zij in Klaten op Midden Java met Karl Wilhelm Grasshoff. Met het schrijven van toegankelijke lesboekjes, waarmee ze in Den Haag al begonnen was, ging ze in Nederlands-Indië voort, vermoedelijk als welkom tijdverdrijf voor een zeer waarschijnlijk geïsoleerd leven op de suikerplantage Tjepper, waar haar man moet hebben gewerkt. In 1885 werd daar zoon Wilhelm Heinrich Karl geboren. In 1886 reisde ze alleen met het kind naar Padang op Sumatra, waar haar broer Julius met zijn gezin woonde. Kort daarna reisde ze samen met Julius naar Batavia waar ze Charlotte moet hebben bezocht. Wat er daarna met Frederika gebeurde, is onduidelijk. In 1887 scheepste ene Grasshoff zich ‘met echtgenote en 1 kind’ in op het s.s. *Zeeland* op weg naar Nederland. Het huis op Bodjong in Semarang ‘laatst bewoond door de heer Grasshoff’ werd te huur aangeboden en de boedel geveild, ‘wegens vertrek.’⁸³ Of dit om Frederika en haar echtgenoot gaat, is mogelijk maar niet zeker. Volgens een mededeling van Aletta aan dr. G.H. ten Bruggencate (de toenmalige directeur van de Rijks HBS te Sappemeer) was Frederika in 1896 overleden. Een preciezere aanduiding van datum en plaats ontbreekt.⁸⁴

Emma Jacobs (1848-1916)

Alleen Emma Jacobs bleek over onvoldoende geestelijke vermogens te beschikken om te studeren. In de woorden van haar zuster Aletta in haar *Herinneringen*:

Slechts een van het elftal bleek voor welke opleiding dan ook, ongeschikt. Alle pogingen om haar althans eenigszins te wapenen voor den strijd om het bestaan, mislukten, meer door onmacht dan om onwil.⁸⁵

Van Emma Jacobs is verder weinig bekend. Waarschijnlijk is zij door haar moeder verzorgd tot aan diens dood in 1887. Uit archiefonderzoek blijkt dat ze afwisselend in Amsterdam en Den Haag woonde, op adressen waar ook haar moeder en haar broers Eduard en Herman en haar zusters Frederika, Charlotte en Aletta geregeld verbleven. Na de dood van haar moeder woonde ze zelfstandig op verschillende adressen in Amsterdam, maar het is niet duidelijk of zij daar door anderen verzorgd werd. Mogelijk hield Aletta, die al haar broers en zusters overleefde, een oogje in het zeil. Emma overleed op 15 oktober 1913 in Den Haag.⁸⁶

De Joodse cultuur en de emancipatie van meisjes

Was het toeval dat het juist Aletta Jacobs was die de geschiedenis inging als de eerste vrouwelijke student, de eerste vrouwelijke arts en een belangrijk voorvechter voor vrouwenrechten? Bij de beantwoording van die vraag is, naast ambitie en motivatie en een invloedrijk netwerk van een gedreven vader, de joodse achtergrond van Aletta van belang. Ook al speelde religie geen rol van betekenis in haar leven, dat zij in de Joodse traditie is opgevoed, lijkt evident. Dat Abraham Jacobs al zijn kinderen, dus ook zijn dochters, stimuleerde om zelfstandigheid na te streven kan niet los worden gezien van zijn joodse wortels. Goed onderwijs was voor joden welhaast nog belangrijker dan voor niet-joden. Immers, als iets kon bijdragen aan de integratie van de joodse gemeenschap in de Nederlandse samenleving, dan was het wel goed onderwijs. Daarover zijn de oprichters van de eerste school in Nederland waar zowel seculier als Joods onderwijs werd gegeven, het *Tipheret Bachurim* in Groningen, eenduidig. Aan de basis voor deze school lagen de Verlichtingsidealen ten grondslag die de joodse burgers vooruit moesten helpen in de nieuwe tijd, geheel in de geest van Mozes Mendelssohn.⁸⁷ Hij was ervan overtuigd dat slechts een goede opvoeding en scholing konden leiden tot een volwaardig lidmaatschap van de joden in de samenleving.⁸⁸

Opvallend is dat in verschillende genderstudies, zowel van de geschiedenis van de vrouwenbeweging als van individuele feministes, de joodse achtergrond steeds weer genoemd wordt als een verklaring voor de oververtegenwoordiging van joodse meisjes en vrouwen in hogere posities. Ter illustratie: In de tweede helft van de negentiende eeuw was de participatie van joodse meisjes aan middelbaar en hoger onderwijs relatief hoog in Europa, vergeleken met het totale aantal Joden in de bevolking. In 1930 was in Nederland onder de weinige vrouwen met een academische titel 3,8% joods, terwijl het aandeel van de joden in de bevolking boven de 20 jaar 1,7% was.⁸⁹

Voor een verklaring voor dit fenomeen verwijzen Rietveld en andere auteurs, zoals Schut en Van der Poel, naar de sterke intellectualistische traditie in de joodse cultuur. *Lernen* (onderwijzen) en *lehren* (leren) hadden in de joodse gemeenschap een hoge status. Joodse jongens dienden in de joodse leer te worden onderwezen om ze voor te bereiden op hun *bar mitswa*, voor meisjes was het huis de plaats om dingen te leren die met het geloof te maken hadden, zoals de manier waarop met voedsel diende te worden omgegaan. Hierin lag van oudsher een belangrijke taak voor de moeder. Vrouwen waren diegenen die verantwoordelijk waren voor de continuïteit van de Joodse tradities in de diaspora.⁹⁰ Op het instituut *Tiphereth Bachurim* kregen

de leerlingen naast onderwijs in Hebreeuws, Tora en Talmoed ook les in Nederlands, cijfer- en aardrijkskunde en – later – vaderlandse geschiedenis en zang. Meisjes kregen veelal gescheiden van de jongens les, het religieuze onderwijs aan hen richtte zich vooral op de dagelijkse praktijk van de vrouw in het gezin: het onderhouden van de juiste religieuze regels binnen het huishouden.⁹¹

Rietveld stelt zich de vraag of de joodse culturele traditie, zowel liberaal als orthodox, de opvoeding van meisjes meer stimuleert dan in andere religies het geval is.⁹² Feit is dat het de joodse relaties van Abraham Jacobs waren die zijn dochters behulpzaam waren bij hun streven om te studeren, maar of Jacobs ook vrienden had in het seculiere circuit van wie mogelijk eenzelfde stimulans uitging, is niet zeker en zou een interessante insteek zijn voor verder onderzoek.

Ook een buitenshuis werkende vrouw was onder joden geen onbekend fenomeen. Het investeren in kennis en opleiding werd door joden ook gezien als het belangrijkste vehikel om hun emancipatie te realiseren en een antwoord te hebben op discriminatie.⁹³ Bijzonder is dat Abraham Jacobs, door zijn dochter ‘in geheel zijn wezen’ democraat genoemd, zich wel bestuurlijk inzette voor de belangen van het joodse godsdienstige en maatschappelijke leven, maar zich als persoon niet gebonden voelde aan de Joodse traditionele gebruiken.⁹⁴ Hoewel volledig geïntegreerd in de Nederlandse maatschappij en liberaal in zowel politiek als religieus opzicht onderhield de joodse familie Jacobs vooral nauwe contacten met de joodse gemeenschap.

De toekomst der vrouw

Zoals al eerder beschreven was Abraham Jacobs een groot bewonderaar van de filosoof John Stuart Mill (1806-1873). In diens essay *The Subjection of Women* (1869), stelt deze onomwonden dat het regelend principe van de – toen – bestaande maatschappelijke relatie, waarin de ene sekse ondergeschikt is aan de andere, per definitie verkeerd was en een belemmering vormde voor de vooruitgang. Mill realiseerde zich daarbij terdege dat ‘een principe van volstrekte gelijkheid, zonder macht en privileges voor de ene partij en onmondigheid voor de andere’ een moeilijke onderneming was.⁹⁵ Een belangrijke passage in dit pamflet betreft de rechten van gelijkheid van man en vrouw waar het opleiding en werk betreft. Volgens Mill hadden vrouwen het volste recht om ‘alle functies en betrekkingen te bekleden die tot nu toe als het monopolie van het sterke geslacht werden beschouwd.’ Het laten voortduren van haar ondergeschiktheid in de huiselijke kring was volgens Mill misschien alleen maar ‘omdat de meeste mannen nog niet rijp zijn voor het idee

met iemand te leven die hun gelijke is.' In de geest van Mill heeft Abraham Jacobs er altijd op gehamerd dat zijn dochters streefden naar economische zelfstandigheid. Het is heel goed mogelijk dat *De toekomst der vrouw* (1870), een brochure van de Groningse hoogleraar Tellegen, hem van de noodzaak daarvan overtuigd had. Daarin wordt namelijk een somber toekomstbeeld geschetst waarin veel vrouwen ongehuwd blijven.⁹⁶ Abraham Jacobs moet het vanzelfsprekend hebben gevonden dat ook zijn dochters een opleiding volgden zodat ze in hun eigen onderhoud konden voorzien, mocht dat noodzakelijk blijken.

De niet-geëmancipeerde zonen

Het geëmancipeerde denken van Abraham Jacobs lijkt gebotst te hebben met de conservatieve ideeën van zijn zoons Sam en Johan Rudolf. Uit de *Herinneringen* van Aletta moeten we begrijpen dat Johan Rudolf, die aan de militaire school in Kampen studeerde, zich schaamde voor zijn zuster en door zijn medestudenten met haar werd gepest. Ook apotheker Sam bleek fel gekant tegen vrouwen die wilden studeren. 'Zet uw dochter aan de wastobbe in plaats van haar met een arm vol boeken naar de universiteit te laten gaan, 'voegde hij zijn vader toe.⁹⁷ Aletta mocht zich wel bij hem in de apotheek Boerhaave in Arnhem voorbereiden op het leerling-apothekersexamen, maar hij wilde verder niets met haar studieplannen te maken hebben; hij liet het over aan zijn bediende om haar de finesses van het vak bij te brengen. Aletta schrijft:

Als de meeste mannen uit dien tijd, vond hij het meer dan dwaas dat ik aan het beroep van apothekersleerling de voorkeur gaf boven dat van naaister. De bediende die van den morgen tot den avond in de drukke zaak werkzaam was, dacht er anders over. Van hem heb ik menige goede lessen voor mijn examen ontvangen.⁹⁸

Zus Charlotte was welkom om zijn huishouden te doen toen hij in de apotheek begon maar hij stuurde haar weer naar huis toen hij trouwde. Pas toen Charlotte was geslaagd voor het examen van leerling-apotheker in 1874 en zich ging voorbereiden op de vervolgetamens, keerde ze terug naar Arnhem en apotheek Boerhaave, maar nu als leerling-apotheker in de apotheek van haar broer.⁹⁹ Het kan zijn dat de tijd de herinneringen van Aletta aan haar broer vervormd heeft en het beeld dat zij van deze man neerzet op negatieve wijze heeft beïnvloed. Een voorstander van emancipatie kan hij niet bepaald genoemd worden. In personeelsadvertenties vraagt hij nadrukkelijk om mannelijke bedienden, al dan niet geëxamineerd. In 1869 vraagt hij expliciet om een 'jongmensch' als apothekersbediende, die hij zoveel mogelijk 'hulp bij en gelegenheid tot studie belooft te geven.'¹⁰⁰ Sam bleek standvastig in zijn

opvattingen: als hij na zijn pensionering in 1897 civiel apotheker wordt in de Preanger Volksapotheek te Bandoeng vraagt hij nog steeds met nadruk om mannelijke assistenten.

Conclusie

In de historische feiten van het leven van Charlotte Jacobs zijn de sterke stimuli te herkennen die van haar vader zijn uitgegaan, gestoeld op zijn overtuigingen, zijn joodse afkomst en de invloed die de mensen die hij bewonderde op hem hebben gehad, zoals de filosoof Stuart Mill en de wetenschappers Van der Wijck en Tellegen. Zijn stellige mening dat alleen kennis een mens verder kon helpen in de wereld bracht hij niet alleen over aan zijn kinderen maar praktiseerde hij ook als schoolbestuurder. Dit is een duidelijk voorbeeld van de verwevenheid van de mens met andere en eerdere geschiedenissen. Het biologische leven begint in feite al met een geschiedenis, de mens wordt geboren in bepaalde machtsstructuren en zal zodanig handelen dat hij naar een vorm groeit die recht doet aan de ordening waarin hij zich bevindt.

Voor Charlotte Jacobs betekende enerzijds haar vader en diens opvattingen een belangrijke machtsfactor die van grote invloed was op haar levensloop – net als haar broers en zusters ging zij studeren – anderzijds werd haar positie als tweede dochter in het grote gezin bepaald door het heersende discours over de ‘toekomst der vrouw.’ Dit discours, door Foucault omschreven als een systematische en samenhangend geheel van ware uitspraken, gebaseerd op een weten en de daarop geënte kennis in een bepaalde periode, legde Charlotte Jacobs verplichtingen op waartegen zij zich niet wilde of kon verweren. Doordat zij zich aan deze verplichtingen onderwierp – zij schikte zich in de zorgende rol die haar werd opgelegd – maakte zij zichzelf als het ware tot onderdeel van die machtsstructuur. In de ogen van Foucault is het subject, net als het woord, vloeibaar en wordt in zijn tijd gevormd door de sociale, culturele en maatschappelijke context. Eenvoudig gezegd: het subject is een kind van zijn tijd. Charlotte Jacobs evolueerde mee in de tijd, zodra de context veranderde nam zij de ruimte om te werken aan haar persoonlijke groei.

Vrouwen en vervolgonderwijs in de negentiende eeuw

Inleiding

Nadat Marianne, de oudste dochter Jacobs, in 1866 was getrouwd, lag het voor de hand dat de tweede dochter Charlotte de aangewezen persoon was om bij te springen in het ouderlijk gezin of in de gezinnen van haar broers en zuster als dat nodig was. Dat deed ze dan ook gedurende tien jaar waarin weinig ruimte was om - net als Aletta - een eigen carrière na te streven. In 1873, toen ze in het huishouden van haar broer Sam in Arnhem niet meer nodig was omdat hij getrouwd was, keerde ze terug naar Sappemeer. Het werd nu tijd om over haar eigen toekomst na te denken en eraan te werken. Eenvoudig was dat niet. In enkele plaatsen in Nederland waren inmiddels Middelbare Scholen voor Meisjes opgericht, maar in Sappemeer was het nog niet zo ver. Daarom besloot Charlotte zich onder leiding van haar vader voor te bereiden op het leerling-apothekersexamen. Na het behalen van dat diploma keerde ze voor korte tijd terug naar haar broer in Arnhem, maar nu officieel als leerling-apotheker. Die periode moet belangrijk voor haar geweest zijn, want na enige tijd later stelde ze haar ouders voor, haar voor apotheker te laten studeren.¹⁰¹ In 1875 - en vermoedelijk ook in 1876 - stond ze 'als toehoorder' ingeschreven op de 3-jarige HBS in Sappemeer, om zich voor te bereiden op het examen van hulpapotheker. De Sappemeerse jongens waren er inmiddels wel aan gewend dat er ook wel eens een meisje in hun schoolbanken zat; haar zus Frederika was Charlotte immers al in 1871 voorgedaan en sindsdien hadden meerdere meisjes dit voorbeeld gevolgd.¹⁰² Ook haar leeftijd - ze was inmiddels 26 jaar - baarde weinig opzien; meerdere zogeheten toehoorders waren ouder dan de gemiddelde HBS-leerling. Mensen die al werk hadden in de handel of de industrie namen vaak alsnog (of weer) op de schoolbanken plaats 'om aan te vullen wat zij aan kennis van natuurkunde, scheikunde of werktuigkunde, staatshuishoudkunde of handelswetenschappen te kort kwamen.'¹⁰³

De eerste onderwijshervormsters

Bovenstaand traject dat Charlotte aflegde, illustreert hoe lastig het was halverwege de negentiende eeuw voor meisjes om een vervolgopleiding te doen die recht deed aan ambities en verlangens die verder gingen dan de vigerende opvattingen over

‘de toekomst der vrouw.’ Meisjes konden nog niet naar de (jongens)HBS; behalve de Franse school was er voor meisjes geen andere mogelijkheid om zich verder te ontwikkelen. En de Franse school was niet voor iedereen; alleen meisjes wier vader het kon betalen konden erheen. De minder goed bedeelden hadden geen andere keuze dan de Naai- en Breischool. In dit verband mogen de namen van twee voorvechters voor onderwijs aan meisjes niet onvermeld blijven: Mienette Storm-van der Chijs (1814-1895) en Elise van Calcar-Schiotling (1822-1904). Hoewel hun uitgangspunt verschilden, kunnen zij met recht als de eerste onderwijshervormsters beschouwd worden, gezien hun niet aflatend pleidooi in woord, daad en geschrift voor de verbetering van het meisjesonderwijs.¹⁰⁴

Afb. 7: Elise van Calcar (1822-1904)

Afb. 8: Mienette Storm-van der Chijs (1814-1895)

De initiatieven van Storm-van der Chijs, een vermogende weduwe, waren altijd gericht op economische zelfstandigheid van vrouwen. Ze financierde tal van projecten waarvan het einddoel was vrouwen op weg te helpen zodat ze zelf in hun levensonderhoud konden voorzien. Zo nam ze in 1846 het initiatief tot oprichting van een Leer- en Werkschool, waar meisjes van arme afkomst na het verlaten van de lagere school onderricht konden krijgen in naaien, handwerken en andere huishoudelijke zaken. Doel was dat zij later zelfstandig hun brood zouden kunnen verdienen als dienstbode.¹⁰⁵

Deze school moet worden gezien als de voorloper van de Industrieschool voor Meisjes, een project waar Storm-van der Chijs zich eveneens sterk voor maakte

maar dat later, zonder dat zij er nog bij betrokken werd, door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werd gerealiseerd. Tijdens haar vele reizen over de hele wereld deed ze ideeën op voor projecten in eigen land. Een van die projecten behelsde beroepsopleidingen voor meisjes naar een model dat ze in Amerika had gezien: het Cooper Institute. Daar werden vrouwen niet alleen in de traditionele vrouwenberoepen opgeleid – huishouding, verpleging – maar ook in beroepen als die van boekhouder of telegrafist. Dit resulteerde in de oprichting in 1865 van de eerste Industrieschool voor de Vrouwelijke Jeugd in Amsterdam. Hier werden meisjes

niet alleen onderwezen in scheikunde, natuurkunde en boekhouden maar ook in artsenijsbereidkunst.

Meisjes moesten volgens Van der Chijs de mogelijkheid krijgen een vak te leren dat zij konden uitoefenen totdat zij trouwden. Uiteraard, want de algemene opvatting dat vrouwen die ongehuwd bleven tot een bijzondere groep behoorden, namelijk die van de incomplete mens, bleek nog lange tijd hardnekkig.¹⁰⁶ Die mening verdampte toen aan het einde van de negentiende eeuw een 'overschot' ontstond van vrouwen die niet trouwden en die niet, zoals voordien vanzelfsprekend was, door hun familie konden - of wilden - worden opgevangen. De noodzaak een vak te leren waardoor ze in hun eigen onderhoud konden voorzien, werd voor vrouwen actueel. Het heersende discours over vrouwen en werk kreeg een ander karakter en paste zich - zij het schoorvoetend - aan de realiteit van die periode aan. Van der Chijs vond dat mannen en vrouwen gelijk waren en maakte zich er sterk voor dat meisjes werden toegelaten tot een opleiding die tot dan toe slechts aan jongens was voorbehouden en waar een echt beroep in het verschiep lag: het leerling-apothekersexamen.

In haar opvattingen over vrouwenemancipatie verschilde Van der Chijs duidelijk van mening met Van Calcar, die zich voorstander toonde van meisjesonderwijs dat zich vooral richtte op de traditionele vrouwentaken. Van Calcar ging uit van een wezenlijk verschil tussen man en vrouw, en meende dat meisjes daarom ook een wezenlijk andere opleiding moesten kunnen krijgen die paste bij de aard van de vrouw. Zij vond dat meisjes vooral toegerust dienden te zijn op hun toekomstige taak als moeder en echtgenote en streefde een beter balans na tussen geest en lichaam. Als meisjes al een beroep zouden kunnen uitoefenen dan zou dat 'vrouwelijk' moeten zijn, waarin zij haar zorgende en invoelende eigenschappen ten volle konden benutten, zoals verpleegster of huishoudster.¹⁰⁷

De Schoolwetten

De Schoolwet van 1806 was de eerste wet op onderwijsgebied. Deze wet gooide alle onderwijsvormen, behalve de Latijnse scholen, op een hoop en noemde ze 'lagere scholen' waar de jeugd 'van beiderlei kunne, hetzij gezamenlijk, hetzij afzonderlijk,' in de eerste beginselen van kennis en beschaving, als lezen, schrijven, rekenen en de Nederduitse taal werd onderricht. Ook het Frans en andere hedendaagse talen en ook aardrijkskunde en geschiedenis konden tot het curriculum van deze scholen behoren. De wet hield lang stand; pas in 1857 werd door het kabinet Van der Brugghen een nieuwe Schoolwet uitgewerkt.¹⁰⁸

De grote architect van de parlementaire democratie en de belangrijke onderwijswetten was Johan Rudolph Thorbecke. Vanaf zijn intrede in de Nederlandse politiek in 1840, het jaar waarin zijn *Proeve van herziening der Grondwet* verschijnt, tot aan zijn dood in 1872 heeft Thorbecke zijn stempel gedrukt op de Nederlandse politieke geschiedenis. Zijn Grondwet van 1848 kan als niet minder dan revolutionair beschouwd worden omdat het de basis legde voor het huidige parlementaire stelsel. In de wet werd de vrijheid van onderwijs als een burgerrecht vastgelegd. Thorbecke was onder meer verantwoordelijk voor de Wet op het Middelbaar Onderwijs in 1863 en, in 1865, voor wetten op het geneeskundig Staatstoezicht, onder andere over de uitoefening van de geneeskunst en artsenijsbereidkunst.

Begin 1862, kort na het aantreden van het tweede kabinet Thorbecke, (van 1862-1866), werd een wetsvoorstel ingediend dat een jaar later, op 2 mei 1863, resulteerde in de Wet op het Middelbaar Onderwijs. Thorbecke regelde hiermee het wettelijke kader voor een opleidingsvorm die in andere landen zoals Duitsland, Frankrijk en Engeland al jaren bestond. De wetgever stelde een aantal – in Nederland nog niet bestaande – schooltypen voor die onder de Wet op het Middelbaar Onderwijs zouden moeten vallen: burgerscholen, hogereburgerscholen, middelbare scholen voor meisjes en de Polytechnische School te Delft. Thorbecke hing het ‘stands-denken’ aan; volgens hem bestond de samenleving uit drie lagen: de ‘geleerde’ stand, de ‘middelste’ stand of de gewone of ‘talrijke burgerij’ en de ‘grootte menigte’ voor wie slechts lager onderwijs voldoende was. Kortom: Thorbecke was ervan overtuigd dat niet iedereen hetzelfde onderwijs moest volgen en dat geest en zaak twee gescheiden werelden waren. De scheiding tussen burgerscholen en hogereburgerscholen was ingegeven door het idee dat in de zogenoemde ‘talrijke burgerij’ zich enige differentiatie had gemanifesteerd; er waren naast gewone burgers ook ‘hogere’ burgers, ‘zij die werkzaam waren in handel en industrie en staatsdienst’, en die ‘meer vrijheid bezitten om denken en kennis te ontwikkelen, dan doorgaans ambachtslieden en kleine landbouwers’.¹⁰⁹

De Kamer ging na diverse amendementen en discussies schoorvoetend akkoord met Thorbeckes voorstel. Belangrijk punt van kritiek was Thorbeckes volharding in de scheiding van geest en zaak. De discussies spitsten zich vooral toe op de vraag of gymnasia onder Middelbaar Onderwijs dienden te vallen. Thorbecke vond van niet; het gymnasium bereidde leerlingen voor op het studeren aan de universiteit en deze twee entiteiten zouden volgens hem niet gescheiden moeten worden. Het kostte Thorbecke de nodige overredingskracht om zijn tegenstanders van zijn standpunten te overtuigen. De Kamer ging uiteindelijk overstag omdat anders het wetsontwerp waar al zo lang naar werd uitgekeken alsnog zou sneuvelen.¹¹⁰

De Hogere Burgerschool 'HBS' - 1863

Thorbecke ontwikkelde twee types van de HBS: de driejarige cursus met wiskunde, natuurkunde, biologie, geschiedenis, aardrijkskunde, moderne talen, tekenen. In de vijfjarige cursus werd daarnaast ook in handelswetenschappen, staatsinrichting en mechanica onderwezen

De eerste Rijks-Hogere Burgerscholen met vijfjarige cursus openden hun deuren in september 1864 in Groningen en Roermond. In datzelfde cursusjaar en de volgende jaren werden in diverse steden zowel Rijks- als gemeentelijke Hogere Burgerscholen gesticht.¹¹¹ Bezorgde geluiden uit de Tweede Kamer - gevreesd werd door de snelle groei niet aan de standaard voor bekwaam personeel te kunnen voldoen - konden niet verhinderen dat het nieuwe schooltype zich als een olievlek over het land verspreidde, teken dat het in een diepgevoelde behoefte voorzag.

De HBS was bedoeld voor jongens die de handel of de industrie in wilden. Pas na enkele jaren werden ook meisjes mondjesmaat tot de lessen op de HBS toegelaten, zij het na speciale toestemming van de minister en van de schooldirectie, zoals het Frederika Jacobs in 1871 verging. 'Dat ook vrouwen interesse zouden kunnen hebben voor voortgezet onderwijs speelde op dat moment bij de wetgever geen rol.'¹¹² Niet iedereen was even enthousiast over deze sluiproute van de minister. De toenmalige Inspecteur van het Middelbaar Onderwijs onder Thorbecke, Mr. Steyn Parvé, voerde een clubje politici aan dat een teloorgang van de kwaliteit van het middelbaar onderwijs vreesde, als vrouwen daar zouden integreren. Maar Thorbecke deelde die vrees helemaal niet en hield voet bij stuk. In de daaropvolgende jaren werden steeds vaker meisjes met toestemming van de minister toegelaten op HBS-en, zowel Rijks- als Gemeentelijk, ook op die met vijfjarige cursus. Steyn Parvé liet het er niet bij zitten, omdat hij ervan overtuigd was dat onderwijs aan meisjes wezenlijk verschillend moest zijn van het onderricht aan jongens. Hij vond dat rekening gehouden moest worden met het verschil in aanleg tussen de twee geslachten. Bovendien achtte hij het onwenselijk dat meisjes 'in de jaren dat zij van kind vrouw worden' en waarin zij het meest vatbaar zijn voor indrukken geheel onder leiding stonden van een directeur en leraren.

Steyn Parvé bepleitte zijn standpunten met wisselend succes bij opeenvolgende ministers van Binnenlandse Zaken zoals Geertsema en Heemskerk.^{113, 114} Zo ging Geertsema in zoverre met Steyn Parvé mee dat toestemming aan meisjes om te worden toegelaten op de hogere burgerscholen alleen daar te ontraden was 'waar even goed onderwijs als hetgeen aan die inrichtingen wordt gegeven, op andere meer

bepaald voor vrouwelijke leerlingen bestemde openbare scholen van middelbaar of zelfs meer uitgebreid lager onderwijs te verkrijgen is.' Minister Heemskerk was er helemaal geen voorstander van om meisjes toe te laten maar besepte dat hij het niet tegen kon houden, als de ontwerper van de wet - Thorbecke - eenmaal toestemming had verleend. Het duurde echter nog tot 1906 voordat aan meisjes op dezelfde voet toegang verleend werd tot de HBS als aan jongens; daarna was het niet meer nodig om een verzoek tot toelating in te dienen.¹¹⁵ Het was inmiddels geen uitzondering meer dat leerlingen als toehoorder enkele vakken volgden. Bartels noemt enkele redenen: leerlingen kozen alleen voor die vakken waar ze goed in waren of die ze relevant achtten voor verdere studie. En 'verder enkele aanstaande apothekers die de natuurwetenschappen volgden, om het door de wet van hen gevorderde examen te kunnen afleggen.'¹¹⁶ De vijfjarige HBS bleek op termijn het meest succesvolle schooltype dat uit de Wet op het Middelbaar Onderwijs voortkwam. Het onderwijsprogramma gaf een gedegen scholing in de exacte vakken (tot de splitsing in HBS A en B in 1921 maakten bètavakken bijna de helft van het curriculum uit), de leraren waren voortreffelijk en de faciliteiten zoals schoollaboratoria uitmuntend. Bank stelt dat dit schooltype zich binnen korte tijd tot een uitstekende semi-universitaire instelling ontwikkelde en zodoende de intentie van de Wet van 1863 geweld aandeed.¹¹⁷ Veel HBS-verlaters deinsden dan ook niet terug voor een toelatingsexamen Grieks en Latijn en betraden en masse de universiteit. Het is veelzeggend dat van de zeven Nederlandse Nobelprijswinnaars in de natuur- en scheikunde in de eerste helft van de twintigste eeuw er zes afkomstig waren van de HBS. Alleen Johannes Diederik van der Waals was begonnen op de mulo maar werkte zich door middel van onderwijsakten op tot docent Natuurkunde op de HBS.¹¹⁸ Volgens Bosch werd in 1876 de klassieke vorming nog gezien als de 'onbetwistbare spil en basis voor iedere hogere vorm van weten'. In het eerste decennium van de twintigste eeuw waren de natuurwetenschappen de klassieken echter voorgoed voorbijgestreefd.¹¹⁹

De Middelbare School voor Meisjes 'MMS' - 1867

In 1867 ging in Haarlem de eerste Middelbare School voor Meisjes (MSM - later MMS) open 'voor meisjes uit de burgerij en de meer gegoede klasse.'¹²⁰ In het begin werd de inrichting van dergelijke scholen overgelaten aan de gemeente, de provincie of het particuliere initiatief, maar in 1870 kreeg dit nieuwe schooltype wegens succes rijkssubsidie. Het was Thorbecke ernst en hij wilde met het verstrekken van subsidie enerzijds de school als voorbeeld stellen en anderzijds de stichting van meer Middelbare scholen voor Meisjes stimuleren. Hier lag niet zozeer de gedachte aan ten grondslag dat ook meisjes recht hadden op middelbaar onderwijs,

als wel dat meisjes recht hadden op toegespitst middelbaar onderwijs dat recht deed hun aard en wezen. De eerste MMS was in het curriculum ondubbelzinnig 'vrouwelijk.' Meisjes opleiden tot een academisch denkniveau was zeker niet de bedoeling en de MMS heeft in haar bijna honderdjarige bestaan haar leerlingen nooit een academische graad kunnen beloven. MMS-meisjes konden maximaal een onderwijsakte Middelbaar Onderwijs behalen.¹²¹

De oprichting van de eerste MMS wakkerde de al enige tijd sluimerende discussie aan betreffende het taboe op betaalde arbeid door vrouwen. De heersende gedachte rond 1800 was dat de specifieke taak van de vrouw primair in het gezin lag: aan het opvoeden en verzorgen van de echtgenoot en de eventuele kinderen en het bestieren van het huishouden zou ze haar handen vol hebben. Om die functie goed te kunnen vervullen was een gedegen opvoeding noodzakelijk, thuis dan wel op school. Van Essen schrijft dat die opvoeding in dienst diende te staan van de toekomstige taak van de vrouw, en zeker niet moest leiden tot het 'schrikbeeld' van de 'geleerde' vrouw.¹²² Meisjesopvoeding diende dus fundamenteel te verschillen van jongensopvoeding. Niet alleen vanwege het overduidelijke verschil in lotsbestemming, maar ook - en vooral - vanwege het vermeende verschil in intellectuele capaciteiten. Binnen die discussie tekende zich nog een ander verschil af: wat goed was voor meisjes uit de gegoede burgerij was niet noodzakelijkerwijs ook goed voor meisjes uit de lagere standen. Deze laatsten moesten juist wel voorbereid worden op een werkend bestaan als bijvoorbeeld wasvrouw, dienstbode en naaister. Zij zouden immers vrijwel zeker mee moeten helpen om het gezinsbudget op een aanvaardbaar peil te brengen en te houden. Voor meisjes uit de zogeheten hoogste standen was onderwijs dat zich uitsluitend richtte op huishouden en opvoeding niet aan de orde, verondersteld werd dat zij financieel in staat zouden zijn voor dat soort taken hulp in te huren. In hun opvoeding diende het zwaartepunt op het sociale vlak te liggen, zodat zij in staat geacht konden worden om op enig niveau mee te kunnen praten over kunst en cultuur. Aardrijkskunde, vreemde talen en geschiedenis dienden idealiter tot het curriculum van een specifiek op deze meisjes gericht onderwijsinstituut te behoren.

Hoewel liberalen en feministen schouder aan schouder streden voor een betere opleiding voor vrouwen was men het onderling niet eens over de doelstellingen. Rietveld-van Wingerden beschrijft drie kampen, waarvan twee extreem oppositionele posities innamen en een derde kamp zich gematigd opstelde.¹²³ Het ene kamp vond middelbaar onderwijs voor meisjes zeker gewenst, maar dan wel met een 'feminien' karakter dat het meisje voorbereidde op haar toekomstige taak in het gezin. Huishouding en moederschap dienden centraal te staan en tot uitdrukking te komen

in vakken als sociale vorming, hygiëne en handwerken. Daarnaast zou de opleiding de leerlingen moeten voorbereiden op vrouwelijke beroepen als verpleegster of onderwijzeres. Deze ouders meenden dat zij hun dochter tekortdeden met een uitsluitend intellectuele opleiding die haar ‘een belangrijk deel van het voedsel, dat de ontluikende meisjesziel behoeft, onthoudt.’ Het diploma zou ‘ten koste gaan van de harmonie in haar wezen.’¹²⁴ Een ander, veel kleiner, kamp pleitte juist voor co-educatie: eenzelfde programma voor zowel jongens als meisjes en zag er geen probleem in dat meisjes werden toegelaten op de (jongens)HBS. De grootste groep echter betrof de voorstanders van hooggekwalificeerd onderwijs voor meisjes in aparte scholen met een curriculum dat hen zowel voorbereidde op het gezinsleven als op het uitoefenen van een beroep. Niet noodzakelijkerwijs een ‘feminien’ beroep maar werk dat de vrouw de kans bood een leven te leiden naar de maatstaven van haar opvoeding, los van de vraag of ze trouwde of ongehuwd bleef.

Volgens Rietveld-van Wingerden markeerde de Nederlandse vertaling van John Stuart Mills’ *The Subjection of Women* in 1870 een omslag in het algemene denken waardoor de opvatting dat meisjes en jongens gelijke kansen dienden te hebben zich verbreedde. Stuart Mills’ boek is al eerder in dit verband besproken, als een terugkerend en belangrijk element in de opvoeding van de dochters van Abraham Jacobs.

Een groot pleitbezorger voor beter onderwijs voor vrouwen was de al eerdergenoemde Mr. D.J. Steyn Parvé, Inspecteur voor het Middelbaar Onderwijs en adviseur van de Minister. Hoewel Steyn Parvé in een van zijn stukken in *De Economist* benadrukte dat hij niet beschouwd wenste te worden als een ‘voorzitter van het denkbeeld om aan de vrouw allerlei mannelijke bedieningen en betrekkingen op te dragen’ toonde hij zich in de vele debatten die hij als inspecteur leidde of volgde een meester van de nuance.¹²⁵ Hij gaf er blijk van in staat te zijn de vele meningen en verhitte discussies op afstandelijke wijze weer te geven en te becommentariëren zonder zijn mening aan anderen op te dringen. Hij was een warm pleitbezorger voor een breed georiënteerde opleiding voor meisjes die niet alleen talen, geschiedenis en ‘typisch vrouwelijke’ onderwerpen als naaien en handwerken maar ook economie, boekhouding, wis- en natuurkunde zou moeten omvatten. Maar zeker niet voorbij een bepaald elementair niveau. Geen wonder dus dat Steyn Parvé een van de architecten was van het curriculum van de MMS.

In de discussie mengde zich ook de door Abraham Jacobs bewonderde Groningse jurist Van der Wijck. ‘Met de meisjes integendeel maakt men het zich gemakkelijk; men meent dat het genoeg is, wanneer ze de huishouding en gehoorzaamheid jegens hare mannen leeren,’ schrijft hij in zijn pamflet *De opvoeding der vrouw*:

Intusschen is het ook denkbaar, dat de jonge dame haren broeder soms benijdt, dat zij gaarne veel zou weten en veel zou leeren, en dat ze soms met stillen weemoed zich eene vraag stelt, die ze, uit vreeze van verwaand te schijnen, voor geen geld ter wereld overluid zou durven herhalen: de vraag waarom de schoone sekse, hoogst onhoffelijk, met dat onderwijs, “hetwelk als eerste beginsel van ontwikkeling gelijkelijk voor allen bestemd is” met lager onderwijs wordt afgescheept.¹²⁶

Van der Wijck was ondubbelzinnig in zijn pleidooi voor een betere opvoeding voor de vrouw, zeker ‘nu ten gevolge van den vooruitgang der beschaving en de daarmee gepaard gaande vermeerdering der levensbehoeften honderden zo niet duizenden mannen voor het huwelijk terugdeinzen.’¹²⁷ Van der Wijck wijst hier vermoedelijk op het gegeven dat het voor mannen steeds moeilijker werd om de rol van kostwinner te vervullen.

Zijn pamflet, dat in 1870 verscheen, lijkt indirect geadresseerd aan de heren politici die zich in die periode bezighielden met wetgeving voor het middelbaar en hoger onderwijs. De als verlicht bekendstaande Van der Wijck, bewonderaar en kenner van het werk van John Stuart Mill, houdt in dit pamflet een gloedvol betoog om meisjes hetzelfde onderwijs te gunnen als jongens. Hij beschouwde het als een ‘groot onrecht’ dat meisjes werd aangedaan door hen ‘de mathesis’ te onthouden; ‘een der onmisbare hulpmiddelen van wetenschappelijke vorming’, dat zij moedwillig van ‘enkele der beste levensgoederen verstoken blijven, zoolang men, om thans maar van het hooger onderwijs te zwijgen, haar zelfs niet in het middelbaar onderwijs laat deelen’.

Van der Wijck vond dat vrouwen recht hadden op onderwijs om ‘eene degelijke vrouw, eene verstandige moeder en eene niet vervelende levensgezellin te zijn.’ Daartoe had een meisje in de eerste plaats behoefte aan ‘een gezond oordeel, een ontwikkeld verstand en een door literatuur beschaafden geest.’ Daar hoorde ‘degelijke en veelzijdig onderrigt’ voor te zorgen dat haar ‘verheft tot een hoogte van ontwikkeling waar men met ieder uur van de dag weg weet.’ Van der Wijck geeft de heren politici ook suggesties mee voor de leervakken voor het meisjesonderwijs: ‘niet enkel de wetenschappen des geestes, niet enkel die der natuur, maar beide dienen voor haren blik ontsloten te worden. Kortom, ze dient zich te oefenen in alle vakken waarin ook de man zich kan bekwaamen.’ Echter nooit vergeten mag worden wat de roeping der vrouw is; immers, ‘de echtgenoot heeft haar nodig om voor haren man een waardevolle levensgezellin te zijn.’ Want de ‘waarlijk gezellige vrouw is de verstandige, ontwikkelde vrouw die haar man kan aansporen en stimuleren.’ Hoe verlicht Van der Wijck in zijn pleidooi ook overkomt, een groot voorstander van de emancipatie van de vrouw kan hij niet genoemd worden. ‘Ik pleit voor, noch tegen

haar.' In zijn ogen is zelfs ook Stuart Mill, voor velen in die jaren degene die de ondergeschikte positie van de vrouw aan de kaak stelde, er geen voorstander van dat vrouwen en mannen op dezelfde voet leven en hetzelfde werk doen. Volgens Van der Wijck houdt ook Mill vast aan het gegeven dat vrouwen beter binnenshuis en mannen beter buitenshuis werken. Wat deze pleitbezorgers vooral wilden was dat de vrouw voor de wet gelijkgesteld werd met de man en dat zij niet langer verplicht was haar man 'als aanhangsel te volgen.'¹²⁸

Al in de aanloop naar een definitieve 'Artsenwet' (die afhankelijk was van nog te ontwikkelen nieuwe wetgeving op het gebied van het hoger onderwijs en die in 1878 van kracht werd), was al gediscussieerd over de toelating van meisjes tot het hoger onderwijs. Het Kamerlid Van Eck had gesteld dat de 'voorgaande zedelijke ontwikkeling eischte dat het recht om zich te bekwamen dat den man wordt gegeven, aan den vrouw niet ontnomen kan worden', en dat de 'beoefening der wetenschap door de beide geslachten aan de beschavende vorming ten goede zal komen.' Minister Heemskerk wees er in zijn antwoord op dat vrouwen al vanaf 1815 in feite evenveel recht op hoger onderwijs hadden als mannen, aangezien in de toelichting op de organieke wetten van 1815 al als regel werd gesteld dat 'onder de mannelijke benaming, wanneer het tegendeel er niet uitdrukkelijk bijstaat, ook het vrouwelijk geslacht begrepen is. Het gebruik van het mannelijk lidwoord en het voornaamwoord heeft in eene wet steeds op beide seksen betrekking, dit is in al onze organieke wetten aangenomen. En daardoor is het vervelende *hij* en *zij* vermeden.'¹²⁹ Het was een ferme kluit waarmee Van Eck in het riet werd gestuurd want een duidelijk antwoord op zijn vraag is het zeker niet. Niet geconcludeerd moet worden dat sindsdien alle wetten altijd om 'het vervelende hij en zij te vermijden' voortaan zowel voor vrouwen als voor mannen evenredig werden nageleefd; dat bewijst de procedure die nog jaren nodig was als een meisje naar de HBS wilde: zonder toestemming van de directeur van de school en de verantwoordelijke minister lukte dat niet.

Vakonderwijs

Vakonderwijs werd lange tijd door de overheid niet als haar taak beschouwd. Wie een vak wilde leren, deed dat in de praktijk; voor een meer algemeen vormende opleiding kon men in het Middelbaar Onderwijs terecht. Vooral aan MO-opleidingen was veel behoefte, door het succes van de HBS, die door de snelle leerlingenaanwas behoefte had aan gekwalificeerd personeel. Met een MO-akte kreeg men lesbevoegdheid in alle vakken in het Middelbaar Onderwijs. Hier lagen kansen voor meisjes, omdat het vak van onderwijzeres uiterst geschikt werd bevonden voor vrouwen, aangezien het

paste bij hun bij uitstek vrouwelijke taak als opvoeder. Een specifieke vooropleiding was weliswaar niet voorhanden, maar werd ook lange tijd niet nodig geacht. Dankzij hun natuurlijke, want vrouwelijke eigenschappen waren zij heel goed in staat de ontwikkeling van het kind op de juiste wijze te begeleiden, zo heette het.¹³⁰

Industrieschool voor vrouwelijke jeugd

Afb. 9: A. Myné (1834-1905)

Pas aan het einde van de negentiende eeuw verschenen de eerste vakgerichte opleidingen voor meisjes: de huishoud- en industriescholen voor meisjes. In november 1865 werd in Amsterdam de Industrieschool voor de Vrouwelijke Jeugd opgericht door de beide Amsterdamse departementen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en financieel mogelijk gemaakt door jaarlijkse toelagen van 't Nut, de gemeente Amsterdam en enkele particulieren. De school kende twee afdelingen: niet naar lesprogramma maar naar maatschappelijke status van de ouders van de meisjes. Na een moeizame beginperiode onder directeurschap van een - niet nader genoemde - tekenleraar bloeide de school vanaf 1868 onder directrice Myné op, niet

in de laatste plaats omdat de school zich kon verzekeren van rijkssubsidie. Myné maakte direct korte metten met de twee afdelingen. In het eerste en tweede leerjaar werd zowel aandacht besteed aan herhaling van het lager onderwijs als aan niet-professioneel onderwijs; in de derde klas werd dit niet-professionele onderwijs aangevuld met tekenen, kleuren, (fraaie en nuttige) handwerken en 'wolnaaien'. Ook boekhouden en administratie, het gebruik van verschillende naaimachines, het graveren op steen, het kartonneren en het strovlechten stonden op het lesprogramma.¹³¹

Een opvallend onderdeel van het curriculum van de Industrieschool voor Meisjes vormde de 'artsenijbereiding', dat de leerlingen voorbereide op het examen voor leerling-apotheker, tot dan toe een beroep dat uitsluitend bedoeld was voor jongens. Minister Thorbecke had aangegeven dat wat hem betrof de wet niet verbood dat ook meisjes dit examen deden.¹³² Inmiddels had de Industrieschool voortvarend dit onderdeel in haar onderwijsprogramma opgenomen. Het onderwijs werd in een speciaal voor dit doel ingericht apart lokaal door een bevoegd apotheker gegeven.¹³³

Voorts moet gewezen worden op de kamer voor 't onderwijs in de Pharmacie bestemd. Eene ware apotheek, met kasten met geneesmiddelen en werktafels voorzien van balansen, kooktoestellen e.d. waar onze aanstaande apothekeressen zich onder bekwame leiding kunnen oefenen in de praktijk der artseni-j-bereiding.¹³⁴

Het succes van de school in Amsterdam bracht inspecteur Steyn Parvé ertoe het schooltype in zijn jaarlijkse verslag in *De Economist* van 1870 warm aan te bevelen bij andere gemeenten.¹³⁵ In Amsterdam werd in 1899 een tweede Industrieschool opgericht maar in de overige steden kwam dat aanmerkelijk trager op gang. Zo was in Groningen pas in 1906 sprake van een Industrieschool voor Meisjes. Het oorspronkelijke doel – meisjes de gelegenheid te geven een vak te leren waarmee ze later zelfstandig hun brood zouden kunnen verdienen, bijvoorbeeld als naaister, lerares handwerken, boekhoudster of apothekersbediende – werd later verbreed. Daardoor trok de school ook meisjes aan die helemaal geen beroep ambiëerden maar gewoon wat praktische vaardigheden wilden opdoen die van nut zouden kunnen zijn in het huwelijk en het huishouden.

Conclusie

Aan de hand van de in dit hoofdstuk gegeven globale analyse van de geschiedenis van de ontwikkelingen in het onderwijs zoals die zich in de negentiende eeuw voltrokken wordt duidelijk gemaakt welke ideeën er op maatschappelijk en politiek vlak leefden over dit onderwerp en op welke wijze erover gesproken werd. Foucault noemt dit discours, het bijzondere taalconcept dat niet uitgaat van een algemene waarheid maar van een tijdelijke werkelijkheid die vanuit een aaneenschakeling van toevalligheden ontstaat, een bijzonderheid van gebeurtenissen die op elkaar inwerken, elkaar versterken of tegenwerken.

Een opvallend fenomeen in de in dit hoofdstuk besproken periode is de manier waarop over de positie van de vrouw in het algemeen werd gedacht en gesproken. Haar toekomst werd in het heersende discours bepaald door haar vrouw-zijn: haar bestemming als echtgenote en opvoeder werd beschouwd als een algemeen idee, van waaruit mogelijkheden en onmogelijkheden als waarheden werden erkend. Foucault suggereert dat een dergelijk discours ontstaat op een soort 'slagveld' van verschillen van mening en verschillen van macht, zoals in de politiek en in sociale relaties, waarbinnen uiteindelijk een stilzwijgende consensus ontstaat die de status van objectieve kennis verwerft. Een voorbeeld daarvan is het volharden in de gedachte dat mannelijkheid en vrouwelijkheid twee verschillende entiteiten zijn waardoor zelfs vooruitstrevende en als verlicht bekendstaande denkers de autonomie van

vrouwen in twijfel trokken. Voor hen stond vast dat de toekomst van de vrouw in het huwelijk en het gezin lag. Deze stellige opvatting negeerde het door Socrates gepropageerde en door Foucault gerehabiliteerde filosofische idee dat 'de zorg voor zichzelf', een concrete, niet louter theoretische manier van leven, voor ieder individu en dus ook voor vrouwen gold. Hierdoor bleef de toegankelijkheid tot voortgezet en hoger onderwijs nog lange tijd gefrustreerd en zelfs gestagneerd.

Vrouw en wetenschap in de negentiende eeuw

Inleiding

Gestudeerde vrouwen zijn er al sinds de oudheid. Het ging hierbij eeuwenlang om enkelingen, doorgaans vrouwen uit de elite die dankzij zelfstudie in de wetenschap terechtkwamen. Het waren uitzonderingen, curiosa, die niet als een bedreiging van de mannelijke dominantie werden gezien. Tot in de negentiende eeuw was het beoefenen van de wetenschap een onbereikbaar ideaal voor ambitieuze vrouwen, aangezien de weg ernaartoe – de Latijnse school of het gymnasium en vervolgens de universiteit – voor hen niet begaanbaar was. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw kwam, zij het langzaam, een stroom op gang van vrouwen die een universitaire studie ambieerden, allereerst in het buitenland. Het merendeel van de vrouwen dat zich op de collegebanken waagde deed dat als ‘toehoorder’, en zeker niet alleen ‘uit verlangen naar karaktervormend hoger onderwijs.’¹³⁶ In Nederland duurde het nog wel een tiental jaren, voordat vrouwen het voorbeeld volgden van pioniersters als Charlotte en Aletta Jacobs. Pas zeven jaar nadat Charlotte Jacobs in 1881 als eerste vrouw afstudeerde in de farmacie, rondde Catharina van Tussenbroek als tweede vrouw in Nederland een medische studie af. Dat was tien jaar nadat Aletta Jacobs als eerste vrouw het geneeskundig staatsexamen had afgelegd.

Afb. 10: Catharina van Tussenbroek (1852-1925)

De Wet op het Hoger Onderwijs 1876

Nadat de staatsexamens waren afgeschaft en de landelijke inspecteur voor deze vorm van onderwijs was verdwenen, waren gymnasia en Latijnse scholen min of meer terug bij af, dat wil zeggen teruggeworpen op de bepalingen van het Organiek Besluit

van 1815. Het in huis halen van moderne afdelingen naast de klassieke opleiding was niet bepaald een succes gebleken en gymnasia werden weer de klassieke bolwerken van voorheen en bleven het enige voorportaal voor de universiteit. Boekholt schetst een ietwat zorgelijk beeld van gymnasia rond 1860 die nauwelijks het hoofd boven water konden houden, bijvoorbeeld die scholen waar de rector de enige docent was, of die minder dan tien leerlingen hadden. Toch werden ook dit soort noodlijdende gymnasia met veel subsidie overeind gehouden omdat het nu eenmaal voor een stadsbestuur een prestigeobject was een gymnasium binnen de stadsmuren te hebben.¹³⁷

Na de invoering van de Wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863 laaide de discussie tussen universiteiten en gymnasia aangaande aansluitingsproblematiek weer op. Vooral de heersende praktijk van de veelvuldige vrijstellingen voor het admittie-examen voor de universiteit evenals de geringe zwaarte van dit examen veroorzaakte het nodige rumoer. De roep om een Wet op het Hoger Onderwijs werd steeds luider. Die kwam er uiteindelijk, tien jaar na de discussie of gymnasia tot het middelbaar dan wel hoger onderwijs gerekend dienden te worden. De Wet op het Hoger Onderwijs 1876 handhaafde het gymnasium als de vooropleiding voor de universiteit met dien verstande dat de universitaire propedeuse werd overgeheveld naar het gymnasium. Wie dit diploma niet bezat maar desondanks naar de universiteit wilde, diende een staatsexamen af te leggen. Het curriculum van de nieuwe gymnasia omvatte, naast de klassieken, de verplichte vakken Nederlands, drie moderne talen, wiskunde, natuurkunde, scheikunde en natuurlijke historie. Na de vierde klas kon de leerling kiezen uit een alfa – of bètarichting.¹³⁸ De Wet op het Hoger Onderwijs markeerde een belangrijke stap voorwaarts in de emancipatie en integratie van de vrouw, zowel in een maatschappelijke als wetenschappelijke context, niet in de laatste plaats dankzij een liberaal beleid van de wetgever ten aanzien van de toelating van vrouwen tot de universiteit. De academische vrouw was geen onbereikbaar toekomstbeeld meer.

De Wet op het Hoger Onderwijs handhaafde de bestaande universiteiten Leiden, Utrecht en Groningen en verhief het Amsterdamse Atheneum Illustre tot universiteit. Latijn bleef, althans aan de universiteiten in Nederland nog tot 1876 het internationale communicatiemiddel der geleerdheid. De opvatting dat academici zich met hun klassieke opleiding sociaal distantieerden van de burgerij hield niet langer stand toen steeds meer burgers de geleerde stand in gedrag, kleding, levenswijze en opleiding benaderden.¹³⁹ Geleidelijk pasten gymnasia, ook al bleven ze nog geruime tijd het enige voorportaal voor de universiteit, zich aan de eisen van de maatschappij aan.¹⁴⁰

De academische vrouw

Volgens een indeling naar een model dat de Duitse sociologe en feministe Marianne Weber in 1917 publiceerde en dat de Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding VVAO (thans Vereniging van Vrouwen met een Hogere Opleiding) ter gelegenheid van haar tiende lustrum in 1968 samenvatte in het boekje *Aletta... en later*, is de academische vrouw in te delen in vier generatietypen: de ‘onzichtbare’ generatie (afgestudeerd in 1960), de ‘wakkere’ generatie (afgestudeerd in 1940) en de ‘harmonische’ en ‘heroïsche’ groepen die daaraan voorafgingen.^{141, 142} Het portret dat in de literatuur van deze laatsten, de ‘pioniersters’, wordt geschetst doet recht aan die heroïsche status:

Het waren dappere vrouwen, krachtig en strijdbaar, die wisten wat zij wilden en zouden tonen, wat zij vermochten. Meestal reeds wat ouder wierpen zij zich met al haar energie op de studie. Zij waren voorbeeldig ijverig, werkten hard. De nieuwe ontplooiingskansen werden benut. Ze ontzegden zich veel, zochten geen jonge vreugden of vriendschappen. Voor plezier was niet veel tijd. Het fundament was veelal nog niet hecht genoeg, de lacuneuze vooropleiding dwong tot inhalen, autodidacten als ze goeddeels nog waren. Maar zij genoten van de verlossing uit hun lege alledag leven, van de bevrijding van haar vele kleine plichten, van het nu dagelijks kunnen groeien en boven zichzelf uitkomen. Er was een streven naar koele zakelijkheid, een terugdringen van het levenswarme. Het voor alles uit zijn op een huwelijk was verdwenen. Om haar hing een zekere eenzaamheid.¹⁴³

In deze waarneming werden vrouwen versleten voor blauwkousen, excentriekelingen en hobbezakken waarmee ze onbedoeld de idee bevestigden dat de studie onvrouwelijk zou maken.¹⁴⁴ Pas toen de overheid burgerscholen en zelfs gymnasia openstelde voor vrouwen begon het beeld van de studerende vrouw in de publieke opinie te kantelen. Docenten en hoogleraren werden ‘milder’, de mannelijke collegae ‘toeschietelijker’, en de vermeende ‘blauwkousen’ vrouwelijker, een verandering die nog werd versneld toen ook studentenclubs en -verenigingen vrouwen toelieten.

In Nederland ging de toelating van Aletta en Charlotte Jacobs tot de universiteit niet gepaard met heftige protesten en demonstraties vanuit de - mannelijke - wetenschappelijke hoek. De debatten bleven eerder beperkt tot specifieke kringen, zoals het medische circuit. Hier ontspannen zich de nodige discussies tussen voor- en tegenstanders van vrouwen in het vak, een vertoog dat werd gevormd door een mannelijke perspectief en dat gedomineerd werd door twee vragen: is de vrouw geschikt voor de studie geneeskunde en is die studie geschikt voor de vrouw? Het was het ‘mannelijke’ dat van oudsher de algemene norm vertegenwoordigde

en waarvan de vrouwelijke afwijkt, omdat in de westerse cultuur de begrippen mannelijk en vrouwelijk nu eenmaal altijd in een hiërarchische verhouding tot elkaar staan.¹⁴⁵ Voor Elisabeth Blackwell, de eerste vrouwelijke arts in Amerika, was het zonneklaar dat de vrouw het meeste geschikt was voor het beroep van arts.¹⁴⁶

Onder de eerste vrouwen die zich aan een universiteit lieten inschrijven waren vele 'toehoorders', vaak MO-kandidaten die slechts enkele colleges volgden. Bosch spreekt van een 'grillig patroon', De Wilde, die vrouwelijke studenten na Aletta en Charlotte Jacobs aan de universiteit van Groningen beschrijft, spreekt van 'slechts enkelen de eerste jaren tot 558 studentes in 1917'.^{147, 148} Pas een kwarteeuw later was het besef gerezen dat de integratie van vrouwen in de wetenschappelijke wereld een onomkeerbaar feit was; een besef echter dat nog tot in de twintigste eeuw moest doordringen om verankerd te raken in het algemene denken. Tot in het begin van de twintigste eeuw waren er nog steeds stedelijke gymnasia – gesubsidieerd door het rijk – die weigerden meisjes toe te laten.¹⁴⁹ Meisjes die de MMS hadden doorlopen mochten weliswaar naar de universiteit om een van de moderne talen te studeren, maar dat was nog geen academisch discipline en de studie daarin leidde dan ook slechts op tot het staatsexamen MO. Vandaar dat de moderne talen werden gezien als 'typische meisjesstudies.' Voor vrouwen was het behalen van een MO-akte dan ook nog lange tijd de enige mogelijkheid om een poosje op een universiteit rond te lopen.^{150, 151}

Ofschoon op de typering van Weber zoals hierboven geschetst wel het nodige valt af te dingen, kunnen sommige waarnemingen zeker betrekking hebben op Charlotte Jacobs. Zo moet zij zeker de bevrijding gevoeld hebben om nu eens een plicht te vervullen die ze zichzelf uit overtuiging had opgelegd. Er zijn echter ook andere elementen in voorgaande karakterisering die op haar van toepassing verklaard kunnen worden, zoals haar 'lacuneuze' vooropleiding, haar strijdbaarheid om tegen de heersende regels en opvattingen in te gaan en de volharding waarmee zij de studie voltooide. Wat vrouwen niet erg hielp was het hardnekkige idee dat het volgen van een studie funest was voor de vrouwelijkheid. Het was een 'schrikbeeld' dat bij veel mannen leefde, stelt De Wilde in een biografie van Marie Elise Loke, die in 1907 als eerste vrouw tot lector aan de universiteit van Groningen werd benoemd. 'Veel mannen waren zelfs bang dat vrouwen door hun studie onvruchtbaar werden. Voor studentes was het een opluchting te ontdekken dat Marie Loke zacht, verfiend en vriendelijk was. Ze bewees dat geleerdheid en zachtaardigheid samen konden gaan.'¹⁵²

Afb. 11: Marie Elise Loke
(1870-1916)

Het kostte Lokes leermeester, professor Salverda de Grave, veel moeite om haar benoeming door het College van Curatoren te krijgen. Ondanks zijn lovende en krachtige aanbevelingen waren de heren huiverig om een vrouw te benoemen. Loke kreeg de aanstelling pas nadat drie andere kandidaten – mannen – het aanbod afsloegen. De benoeming werd meteen internationaal nieuws, tot aan Amerika toe.

Dat studie en ‘geleerdheid’ per definitie een huwelijk in de weg zou staan, wordt gelogenstraft door individuele geschiedenissen van vrouwen die de studie en het werk succesvol combineerden met een huwelijk.¹⁵³ Op de vraag waarom Charlotte Jacobs ongehuwd bleef, kan vooralsnog geen antwoord

gegeven worden. Daarvoor zijn te weinig gegevens bekend uit haar persoonlijke levenssfeer. Bovendien is dit onderzoek niet gericht op deze vraag.

Beroep of roeping?

Een bewering in de literatuur die om enige nuancering vraagt is die waar het de studie- en daarmee beroepskeuze van vrouwen betreft. Uit een kaartsysteem dat VVAO-bestuurslid en lerares klassieke talen in Rotterdam Marie C. van der Kolf vanaf 1927 bijhield met gegevens over alle in Nederland afgestudeerde vrouwen, kan gemakkelijk geconcludeerd worden dat in de eerste jaren van de ‘pioniersters’ de studie geneeskunde bij vrouwen veruit favoriet was. Dit impliceert een vrije studiekeuze voor vrouwen, die op grond van persoonlijke voorkeuren gemaakt zou zijn. De werkelijkheid aan het einde van de negentiende eeuw was echter anders; vrouwen hadden weinig andere keuzemogelijkheden dan de talen, de geneeskunde en de wis- en natuurkundige vakken, waaronder begrepen farmacie. Vrouwen zouden vooral dergelijke studies kiezen omdat deze zicht boden op werk in het onderwijs. De studie geneeskunde wees direct in de richting van een beroep, een vak waarin de vrouw haar ‘natuurlijke’ gevoel voor zorgende taken zou kunnen doen gelden. Na de studie farmacie lokte het beroep van apotheker en – in tweede instantie – het onderwijs in de wis- en natuurkunde.

De gedachte dat vrouwen en mannen verschillend waren, en dus niet dezelfde keuzes konden maken wat studie en beroep betreft als mannen, was lange tijd leidend. Bosch memoreert in dit verband het eerste – geruchtmakende – openbare debat

uit 1898 tussen Cornelis Winkler en - onder andere - Catharina van Tussenbroek. Hierin stelt Winkler onomwonden dat de vrouw voor de wetenschappelijke studie, niet 'deugt'.¹⁵⁴ Het was misschien wel enigszins de schuld van Thorbecke, wiens standsdenken had geleid tot twee verschillende visies op wetenschap en hoger onderwijs; enerzijds het karaktervormende onderwijs op basis van de klassieken en anderzijds de wetenschappelijke beroepsopleiding op basis van de natuurwetenschappen. Bij het ontwerp van de Wet op het Middelbaar Onderwijs uit 1865, waaruit onder meer HBS en de MMS voortvloeiden, had Thorbecke - mogelijk onbewust - de sekseongelijkheid al structureel vastgelegd.¹⁵⁵ De Wet op het Hoger Onderwijs uit 1876 kon dat niet ongedaan maken; vrouwen hadden weliswaar toegang tot de universiteit maar slechts voor bepaalde studies: bij voorkeur die studies die met het 'aangename en het schone' te maken hadden. De zogeheten privaattlessen, door docenten die niet tot het vaste docentenkorps behoorden maar door de minister toegelaten werden op de universiteit werden steeds populairder bij hoger opgeleide meisjes en vrouwen; zo moest Willem Vogelsang, die in 1900 privaattlessen kunstgeschiedenis gaf aan de Universiteit van Amsterdam, voortdurend zoeken naar grotere zalen vanwege de groeiende schare toehoorders.¹⁵⁶

Populaire studies onder vrouwen waren met name de talen of kunstgeschiedenis. Dit laatste was een leervak dat sinds 1870 tot het curriculum van de MMS behoorde, opdat de leerlingen 'later als echtgenote konden meehelpen aan de uitbouw van hun status' in de burgerlijke cultuur en 'als moeder de culturele waarden kon overdragen'.¹⁵⁷ Kunst als arbeid of als vrijetijdsbesteding waren twee geschieden werelden. Pas in de eerste decennia van de twintigste eeuw traden de eerste vrouwen aan als kunsthistorica aan de universiteiten en musea.¹⁵⁸ Ook de medische studie werd in het heersende discours verdeeld in 'wetenschap' en 'beroep' waarbij dit laatste vooral gerepresenteerd werd als 'vrouwelijk', omdat het appeleerde aan het 'natuurlijke' empathische karakter van de vrouw. Het artseneroep werd gezien als een 'verzorgend' beroep dat goed aansloot bij de definities van vrouwelijkheid. Andere studies die wel voor vrouwen geschikt werden geacht waren die studies die (mede) een beroepsperspectief boden in het onderwijs, zoals farmacie. Studies als theologie, recht en notariaat bleven voor vrouwen gesloten omdat deze studies expliciet gedefinieerd werden als 'mannelijk'.¹⁵⁹

Opvallend is wel dat discussies over vrouwen en beroepskeuzes vooral gingen over de geschiktheid van het beroep voor een vrouw; hoe die vrouw de bevoegdheid daarvoor diende te verkrijgen bleef lange tijd onduidelijk. Want adequate vooropleidingen waren voor vrouwen nog niet beschikbaar omdat Thorbecke eerst de geneeskundige wetten wilde opstellen; pas daarna zette hij wetgeving over het

hoger onderwijs op de politieke agenda. Een goed voorbeeld van de gevolgen van deze verwarring is de kwestie rond twee Russische vrouwen die in 1870 aan de universiteit van Zürich hun studie geneeskunde waren begonnen maar als gevolg van een politieke beslissing van Rusland daar na drie jaar waren weggestuurd. In 1873 deden ze aan de universiteit Leiden het verzoek hun studie te mogen vervolgen. Toenmalig rector De Vries schreef de vrouwen zonder meer in zonder de senaat te raadplegen, mogelijk in de veronderstelling dat daartegen geen bezwaar viel te verwachten. Hoogleraar verloskunde Simon Thomas verzette zich echter fel met een beroep op het Organiek Besluit van 1815 waarin hij meende te lezen dat vrouwen – alle vrouwen – niet aan de daarin gestelde voorwaarden voor wat betreft hun vooropleiding konden voldoen en dus niet konden worden toegelaten. Simon Thomas won; de Russinnen werd alsnog de toegang geweigerd.¹⁶⁰

Toch begon zich in de negentiende eeuw geleidelijk een zekere welwillendheid af te tekenen ten aanzien van vrouwen en wetenschap. Tegelijkertijd bleek de opvatting hardnekkig dat geleerdheid te allen tijde ondergeschikt diende te blijven aan de *ware roeping der vrouw*: het huwelijk en het gezin. Zelfs de al eerder geciteerde als verlicht bekendstaande Van der Wijck wijst daar in zijn pamflet *De opvoeding der vrouw* op. 'Iedere vrouw moet in staat zijn zich een gelukkiger leven te verschaffen; daarenboven moet zij als moeder, als echtgenoot, als lid der maatschappij anderen tot zegen kunnen zijn.' Hij schetst een toekomstbeeld, waarin als gevolg van de vooruitgang der beschaving en de daarmee gepaard gaande vermeerdering der levensbehoeften vrouwen niet meer in de huiselijke haard, het heiligdom der familie de 'voor haar bestemde troon vinden.' Volgens Van der Wijck zouden daarom steeds meer mannen voor het huwelijk terugdeinzen, in elk geval zou de toekomst, in bepaalde opzichten, ongelijk aan het verleden zijn.¹⁶¹

Vrijstellingen

In de aanloop naar wetgeving op het gebied van het hoger onderwijs verleenden verschillende ministers van Binnenlandse Zaken al vanaf 1853 vrijstellingen voor het admissie-examen in die gevallen waarin zij het examen niet relevant achtten voor de verdere studie van de verzoeker. Vaak ging dat om aankomend studenten in de geneeskunde of wis- en natuurkunde, dan wel om personen die al een zekere maatschappelijke status hadden bereikt, zoals directeuren en leraren van HBS-en. Na 1863, toen de vijfjarige HBS was opgericht, konden ook HBS-5 leerlingen die wis- en natuurkunde of geneeskunde gingen studeren proberen vrijstelling te krijgen, overigens zonder garantie op een honorering van hun verzoek. Aletta Jacobs, was de eerste vrouw die een dergelijk verzoek deed, hoewel ze geen leerlinge van een HBS

was. Dat Thorbecke haar verzoek heeft ingewilligd zou wel eens gelegen kunnen hebben in de behoefte van deze liberale minister een precedent te scheppen omdat dit verzoek van een vrouw kwam. Zo valt in zijn brief aan de vader van - toen nog - minderjarige Aletta te lezen:

Van uwe dochter ontving ik het verzoek om dispensatie van het zogenaamd admissie-examen en van het literarische gedeelte haren studiën; voorts zo noodig om vergunning de academische lessen te Groningen te mogen bijwonen. Het volgen dier lessen door eene vrouw zou naar het schijnt de eerste proef van dien aard te lande wezen. Indien gij, ook bij nadere overweging, geen bezwaar ziet uwe dochter aan het akademisch onderwijs te laten deelnemen, zal de proef bij mij geene bedenkingen ontmoeten.¹⁶²

De Wilde stelt dat iedereen zich als toehoorder kon inschrijven aan een universiteit om colleges te volgen.¹⁶³ Studenten die geneeskunde of wis- en natuurkunde wilden studeren, dienden weliswaar over een getuigenschrift van een gymnasium of Latijnse school dan wel van het admissie-examen te beschikken maar deze papieren moesten pas getoond te worden bij het eerste examen dat de student moest doen: het propedeutisch of eerste natuurkundig examen dat aan het eind van het eerste studiejaar werd afgenomen in de faculteit der Wis- en Natuurkunde. Ook diende men een bewijs te overleggen dat men colleges Griekse en Latijnse letterkunde en logica had gevolgd.¹⁶⁴ Aan beide voorwaarden heeft Aletta niet voldaan, omdat ze van Thorbecke ook hiervoor dispensatie kreeg. Wel gold zijn toestemming slechts voor een jaar. Pas als ze het eerste natuurkundige examen van de studie geneeskunde met goed gevolg had afgelegd, kon ze een definitieve aanvraag om te mogen studeren indienen.

Dispensatie van het admissie-examen en van het verder verzochte komt eerst te pas wanneer het propaedeutisch examen wordt afgelegd. Tegen dien tijd zou uwe dochter zich nader kunnen aanmelden.¹⁶⁵

In haar *Herinneringen* schrijft Aletta: 'van mijn gedrag zou het dus afhangen of de Nederlandsche universiteiten toen reeds voorgoed voor de vrouwen zouden worden opengesteld.'¹⁶⁶

Vooraf in politieke en universitaire kringen was er weerstand tegen deze vrijstellingen. Met name universiteitsbesturen protesteerden tegen deze praktijk, die in hun ogen wat al te ruimhartig werd uitgeoefend. Zij vonden bij de politiek vaak gehoor voor hun argumenten en zetten op die manier de roep om een nieuwe wet op het Hoger Onderwijs kracht bij. Hierin zou de mogelijkheid tot het geven

van vrijstellingen dienen te worden geschrapt. Na Thorbeckes overlijden in 1872 vond een afrondend debat in de Tweede Kamer plaats onder Thorbeckes opvolger Geertsema waarin korte metten werd gemaakt met de vrijstellingen.

Charlotte Jacobs kon zodoende geen beroep meer doen op eventuele vrijstellingen voor de toegang tot de universiteit. Voor diegenen met een andere – niet gymnasiale – opleiding voorzag het Organiek Besluit van 1815 in de mogelijkheid om universitair toelatingsexamen te doen. Met deze zogenoemde admmissie-examens was overigens iets aan de hand. Alle universiteiten boden dit examen aan, maar er bleken grote verschillen te zijn in de zwaarte van deze toets. Boekholt noemt het zelfs ‘een farce.’ (-) ‘De universiteiten leverden een hevige concurrentieslag; een student die dreigde te zakken zocht onmiddellijk zijn heil bij een andere universiteit en slaagde dan met glans.’¹⁶⁷ Het admmissie-examen werd in 1845 vervangen door een landelijk uniform toelatingsexamen maar dat was in 1850 al niet meer verplicht. In 1852 werd het helemaal afgeschaft om in 1853 weer in ere hersteld te worden door de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken Van Reenen.¹⁶⁸ De Wet op het Hoger Onderwijs 1876 joeg de discussie weer aan over de toelating van HBS'ers tot de universiteit, onder meer na een vurig pleidooi van de toenmalige rector van de Groningse universiteit, S.S. Rosenstein. Hij vond dat studies als geneeskunde en de exacte vakken opengesteld dienden te worden voor diegenen die in het bezit waren van het diploma van een vijfjarige HBS. En zo ‘sloop de HBS de universiteit binnen’.¹⁶⁹ De Wet op het Hoger Onderwijs 1876 schiep uiteindelijk duidelijkheid; HBS'ers kregen het recht van toelating tot de universiteit, mits ze vakken waarin ze niet geëxamineerd waren op gymnasiumniveau aanvulden. De Artsenwet van 1878 stelde HBS'ers in staat zonder meer de studie geneeskunde te doen; promoveren bleef voor hen vooralsnog een onmogelijkheid. De Wet Limburg uit 1917 maakte aan die ongelijkheid tenslotte ook een einde.¹⁷⁰

Charlotte Jacobs deed op 11 juni 1877 in Leiden het admmissie-examen, maar studeerde nooit aan deze universiteit. Waarom zij in Leiden dit examen deed heeft mogelijk een pikante reden; vermoedelijk was zij ervan op de hoogte dat het examen aan deze gerenommeerde universiteit niet al te moeilijk was. Boekholt spreekt van de geringe zwaarte van het admmissie-examen in Leiden, waardoor zelfs ‘een hele jaargang leerlingen van het Haags gymnasium zonder de laatste klas door te lopen en eindexamen te doen, naar Leiden vertrokken ‘omdat men daar gemakkelijk voor het admmissie-examen slaagde.’¹⁷¹ Misschien stelden admmissie-examens indertijd niet zoveel voor; misschien was dat ook de reden van Thorbeckes gulheid waar het vrijstellingen betrof. Daarover kan echter geen zekerheid worden verkregen.

Conclusie

Wetenschap was nog tot in de twintigste eeuw vooral een zaak van geleerde mannen. Het heeft wel een kwart eeuw geduurd voordat de integratie van de vrouw in de wetenschappelijke wereld algemeen geaccepteerd werd. Dit systeem van uitsluiting was gestoeld op de gedachte dat wetenschap - of geleerdheid - niet samen kon gaan met vrouwelijkheid. Ook toen vrouwen zich niet lieten ontmoedigen en hun recht op hoger onderwijs opeisten, bepaalden mannelijke critici nog lange tijd welke studies zij voor vrouwen geschikt dan wel ongeschikt achtten. Foucault ziet dit systeem van in- en uitsluiting als een spel van machtsbetrekkingen, van waar en niet waar, waarin alleen diegenen die spreken in overeenstemming met het discours van het moment, geacht worden de waarheid te verkondigen. Er is overal macht, stelt Foucault, maar macht is, ondanks de negatieve connotatie, niet altijd verwerpelijk. Bovendien kan de mens iets doen met die macht: gehoorzamen of er weerstand aan bieden, zodanig dat hij zelf deel gaat uitmaken van die machtsstructuren. Het subject heeft in de ogen van Foucault altijd de gelegenheid zichzelf te ontwikkelen, zijn eigen geschiedenis te construeren. Aansprekend voorbeeld van dit mechanisme zijn vrouwen als de dochters Jacobs, die erin slaagden om wegen te vinden om hun ideaal te verwezenlijken, ook al ondervonden zij tegenstand. Zij hebben bewezen dat de relatie tussen vrouw en wetenschap of hogere beroepsarbeid niet problematisch hoeft te zijn. Hiermee bewerkstelligden zij een verandering in het discours, de verzameling opvattingen die heerste over gender – het sekseverschil – in relatie tot hoger onderwijs en - beroepsarbeid.

Een ander concreet voorbeeld van de wijze waarop machtsstructuren kunnen wijzigen is het effect dat de toetreding van vrouwen in de wetenschap op de wetenschap zelf had. Door hun plaats in de wetenschap op te eisen veranderden deze vrouwen niet alleen het stereotypische ‘vrouwelijke’ beeld van zichzelf als onverenigbaar met wetenschap, maar zij tornden hiermee ook aan het beeld van de wetenschap als ‘typisch mannelijk.’ Met name de grote toeloop van vrouwen op de MO-studies en op de studies farmacie en geneeskunde, na de invoering van de Wet op het Middelbaar onderwijs van 1863, heeft bijgedragen aan een veranderend beeld van de universiteit als mannenbastion.

Een vrouw in de farmacie

Inleiding

Op 11 juni 1877 deed Charlotte Jacobs in Leiden toelatingsexamen voor de universiteit. Een adequate vooropleiding had ze niet; ze had slechts het diploma van leerling-apotheker behaald en enkele jaren scheikundelessen gevolgd op de jongens-HBS. Op 8 oktober 1877 schreef zij zich in Groningen in aan de faculteit wis- en natuurkunde om zich voor te bereiden op de (staats)examens voor hulpapotheker en apotheker. Op 17 juni 1879 legde zij in Utrecht het theoretische gedeelte van het examen voor hulpapotheker af; op 8 juli 1879 deed ze in Amsterdam het praktische gedeelte van dit examen. Op 18 maart 1881 slaagde ze in Amsterdam voor het theoretische deel van het apothekersexamen; op 24 juni van datzelfde jaar slaagde ze voor het praktische deel ervan. Daarmee was Charlotte Jacobs de eerste vrouwelijke apotheker in Nederland.

Dat Charlotte Jacobs in juli 1879 nog het praktische gedeelte van het examen voor hulpapotheker deed, was strikt genomen onder de vigerende wetgeving niet meer nodig geweest. Ze had namelijk na het behalen van het leerling-apothekersexamen in 1874 al twee jaar praktische ervaring opgedaan in de apotheek van haar broer Sam. Dat, tezamen met het natuurkundig examen voor hulpapotheker, was onder de nieuwe wet van 1878 al voldoende geweest om zich te kwalificeren voor het apothekersexamen.

Waarom Charlotte Jacobs voor deze, een enigszins omslachtige, manier koos om haar doel te bereiken is onduidelijk. De Wilde suggereert dat Charlotte Jacobs haar vader het collegegeld wilde besparen.¹⁷² Zelf zegt ze hierover in een artikel over haar in *Evolutie* in 1906:

Den 17en juli 1879 deed ik te Utrecht het natuurkundig examen. 't Was de laatste ploeg, die zitting had voor 't hulpapothekersexamen; daarna werd het afgeschaft. Ik deed dit examen omdat mijn vader het zoo gaarne wilde; voor mij had het niet meer waarde, dan dat de verzameling diploma's, die mijn vader van zijn kinderen bewaarde, met een werd vermeerderd.¹⁷³

De Geneeskundig wetten van 1865 en 1878

Aannemelijk is dat onduidelijkheden en onzekerheden over de op handen zijnde nieuwe geneeskundige wetgeving, waaronder wetten die onder meer het verkrijgen van de bevoegdheid van apotheker regelden, Charlotte Jacobs heeft doen besluiten om het eenmaal ingeslagen traject te vervolgen. Het systeem van de zorg voor de volksgezondheid was vóór 1865 een bijkans ondoordringbaar woud van regels en bepalingen die door verschillende geneeskundige staatscommissies vaak ook verschillend gehanteerd werden. De behoefte om de verschillende verordeningen te vervangen door één algemene wet resulteerde in de Wet van 12 maart 1818 regerende ‘van hetgeen betrekkelijk is tot de uitoefening van de verschillende takken der Geneeskunde.’ Deze wet bleek indirect de aanzet te zijn voor het oprichten van klinische scholen enkele jaren later. Het werd duidelijk dat het aantal *medicinae doctores* die jaarlijks aan de hogescholen afstudeerden, niet voldoende was voor de behoefte aan geschoolde geneeskundige hulp, met name op het platteland en dat het geneeskundig onderwijs te wensen overliet. Bij Koninklijk Besluit van 16 januari 1823 werd de stichting van klinische scholen mogelijk waar aspirant-chirurgijns, heelmeesters, vroedvrouwen en diegenen die zich in de artsenijsbereidkunst wilden bekwamen, een opleiding konden volgen. Op die manier ontstond een tweede medische stand die in de gevoelde behoefte zou kunnen voorzien. Al spoedig verzezen in verschillende steden klinische scholen. De Geneeskundige Wetten van 1865 maakten aan deze mogelijkheid een einde. De provinciale Commissies voor Geneeskundig Toezicht verdwenen, ervoor in de plaats kwam een Geneeskundig Staattoezicht. De klinische scholen werden geleidelijk opgeheven en de voorwaarden voor de verkrijging van de bevoegdheid van geneeskundige, apotheker, hulpapotheker, leerling-apotheker en vroedvrouw werden opnieuw geformuleerd en geüniformeerd. Het apothekersdiploma kon men op twee manieren verkrijgen; via een niet-universitaire route, die via het examen voor leerling-apotheker voor een provinciale commissie liep en het - tweedelige - staatsexamen voor hulpapotheker. Na een praktijkstage als hulpapotheker van tenminste twee jaar kon men het – eveneens uit twee delen bestaande – staatsexamen voor apotheker afleggen. De universitaire route liep via een kandidaats- en een doctoraalexamen. De apothekersbevoegdheid verkreeg men ten slotte via een aanvullend examen, artsenijsbereidkunst, analytische scheikunde en toxicologie.¹⁷⁴

De Wet op het Hoger Onderwijs 1876 maakte het noodzakelijk om de Wet van 1865 te herzien en de regelingen van de voorwaarden tot verkrijging van de betreffende bevoegdheid hiermee in overeenstemming te brengen. Deze zogenoemde ‘Artsenwet’ van 1878 schrapte de zogeheten ‘tweede medische stand’, waartoe de apothekers,

net als de heel- en vroedmeesters of -vrouwen tot die tijd behoorden. De beroepen van leerling-apotheker en hulpapotheker kwamen te vervallen. Daarvoor in de plaats kwam de gediplomeerde apothekersbediende, de latere apothekersassistente. Hiervoor werden zwaardere exameneisen geformuleerd. De apothekersbevoegdheid kon uitsluitend nog via de universitaire route verkregen worden. ‘Apotheker’ werd een beschermde titel.¹⁷⁵

De collegae

In Groningen keek men niet meer op van een vrouwelijke studente nadat Charlottes zuster Aletta al in 1871 het nodige stof had doen opwaaien. Wel ontstond enige beroering over deze trendbreuk onder enkele vakgenoten. Toen Charlotte, die inmiddels met haar familie in 1879 naar Amsterdam was verhuisd, haar studie aan de Amsterdamse universiteit vervolgde, stelde hoogleraar Stoeder nogal (vrouw)onvriendelijk dat hij liever een dame met een breikous zag dan in zijn collegebanken.¹⁷⁶ Ook R.J. Opwijrda, hoofdredacteur van het *Pharmaceutisch Weekblad* reageerde terughoudend op het behalen van het praktisch apothekersexamen door een vrouw:

Er behoort de moed en geestkracht toe van haar, die slaagde, om op farmaceutisch gebied, evenals hare zuster op medisch gebied, de studiën tot het einde toe door te zetten. De tijd zal moeten leren of de plaats eener vrouw aan het hoofd eener voor het groote publiek geopende apotheek is, hetgeen nog iets anders betekent dan in een kring dien men beperken kan, als arts op te treden. De zaak is te nieuw om daarop te kunnen vooruitloopen. (-) Veel navolging zal zeker het voorbeeld niet vinden.¹⁷⁷

De eerste vrouwen in de apotheek

Opwijrda was zeker niet tegen vrouwen in de apotheek; hij was het die indirect de opkomst van vrouwen in de apotheek had bepleit. In een hoofdredactioneel commentaar in het *Pharmaceutisch Weekblad* van 10 februari 1867 schrijft hij onder het kopje ‘Vrouwelijke hulp in de apotheek’ over een suggestie die in Duitsland al enige jaren daarvoor gedaan is om, vanwege het grote gebrek aan goede hulp in apotheken, meisjes op te leiden tot *Gehilfen*. Het voorstel had in Duitsland vooralsnog weinig gehoor gevonden, ook al was men inmiddels wel gewend aan vrouwen bij de telegrafie of op kantoor. Het idee om meisjes op te leiden tot leerling-apotheker of zelfs hulpapotheker komt de hoofdredacteur weliswaar onpraktisch voor, zeker in de steden, maar hij ziet wel enig nut voor vrouwelijke hulpen op het platteland in de praktijk van de aldaar werkende geneeskundigen. Hij verwijst daarbij

naar de Wet op de Geneesmiddelenvoorziening van 1867, waarin gesteld wordt dat geneesmiddelen door niemand anders dan hulpapothekers of leerling-apothekers ter aflevering gereed gemaakt mogen worden. Hij constateert dat aan die eis, althans op het platteland, niet of nauwelijks wordt voldaan en zou het 'een groot voordeel voor de apotheken bij de geneeskundigen ten platten lande achten, indien aan deze eisch der wet de hand gehouden wordt.' Niet alleen in apotheken in de steden is naar de wet gekwalificeerd hulppersoneel schaars maar op het platteland ziet men het nauwelijks; zeker waar gelegenheid tot verdere opleiding en vorming ontbreekt. Volgens Opwijrda is uit inspectie van apotheken gebleken dat in die praktijken waar de apotheek op orde wordt gehouden door de dochters van de geneeskundigen het er in het algemeen zeer zorgvuldig aan toegaat. 'Zij toonden vaak niet alleen met de namen maar ook met de aard der geneesmiddelen vertrouwd te zijn.' Hij stelt vast dat de geneeskundigen zelf ook weinig bezwaar ertegen hadden als hun dochter bij 'zijn vele noodzakelijke afwezigheid de geneesmiddelen gereed maakte.' Maar naar de letter van de wet is dat een ongewenste situatie, vandaar dat de schrijver zich afvraagt of er nu veel bezwaar tegen zou zijn om jonge meisjes 'of ook anderen er zich op toelegden om een examen, bijv. als leerling-apotheker af te leggen?' Steeds meer meisjes wijden zich aan onderwijs en doen 'uitgebreid examen in verschillende nieuwe talen, waarom zouden zij het dan ook niet in de beginselen der Nederlandse en Latijnse talen en rekenkunde kunnen doen?' Zonder ze overigens aan de ware bestemming der vrouw, het huishouden, te willen onttrekken, haast hij zich te zeggen. Want de recepten komen bij de geneesheer ten plattelande gewoonlijk op een bepaalde tijd van de dag, zodat er nog 'genoegzame tijd voor huiselijke bezigheden overblijft.'¹⁷⁸

Op dit stuk wordt in het vakblad overwegend positief gereageerd door de collegae. Men verwacht dat het opleiden van echtgenotes en dochters van geneeskundigen er zeker toe zal bijdragen dat ongewenste situaties worden voorkomen. Vooral op het platteland lukt het de drukbezette arts vaak niet te voldoen aan de wettelijke voorschriften betreffende voorraadbeheer en geneesmiddelenonderzoek, een ongewenste situatie, in de ogen van de apothekers.

In 1868 slaagden de eerste vrouwen - A. Tobbe uit Zaandijk en A. Wijgers Visser uit Lemmer voor het examen van leerling-apotheker. Tobbe was de dochter van een apotheker die was overleden en in wiens apotheek zij al langer werkte. Zij legde het examen in juli Den Haag af. A. Wijgers Visser, de dochter van apotheker S. Wijgers Visser uit Lemmer deed vrijwel gelijktijdig examen in Meppel. Voorzitter van de examencommissie in Meppel was Dr. L. Ali Cohen, geneeskundig inspecteur voor de betreffende regio.¹⁷⁹ De commissie prees de netheid, accuratesse en kennis van

deze kandidaat, die apart van de deelnemende mannelijke kandidaten was ondervraagd.

Nog in 1865 had minister Thorbecke negatief beslist op het verzoek van Tobbe om te worden ingeschreven als apothekersbediende in de apotheek van wijlen haar vader, waar ze, onder toezicht van een daartoe bevoegde provisor, zou kunnen werken en zodoende 'te voorzien in de voortzetting' van de apotheek. Onder de toenmalige wetgeving zou dat overigens wel gekund hebben. Toch zei Thorbecke nee, omdat in de vigerende wet in bedoeld artikel het persoonlijk voornaamwoord 'hij' was, waaruit hij moest concluderen dat hier alleen mannelijke winkelbedienden of -leerlingen werden bedoeld.¹⁸⁰ Toch werd al in 1866 de wet op onderdelen aangepast en werden ook vrouwen officieel toegelaten tot de examens van leerling-apotheker, hulpapotheker en apotheker.

Afb. 12: Anna Maria Tobbe (1838-1886)

In het vakblad liet men zich overwegend positief uit over 'vrouwelijk hulppersoneel', enkele uitwassen daargelaten. Vrouwen in de apotheek kunnen zeker nuttig zijn en zouden zelfs ongewenste situaties die strijdig zijn met de wet kunnen voorkomen, was de algemene toon van het vertoog. Toch maakte de hoofdredacteur van het vakblad duidelijk dat het vak van apothekersbediende een betrekking was die 'eigenlijk enkel voor personen van het mannelijk geslacht bestemd is.'

De betrekking van vrouwelijke adsistent blijve eene uitzondering, regel zal zij nooit worden. Als eerlijke mannen mogen wij deze soort van emancipatie, want dit blijft de betrekking altijd, niet op groote schaal bevorderen maar veeleer door raad en daad den stroom trachten te breidelen.¹⁸¹

Het kon natuurlijk niet uitblijven dat de eerste vrouwelijke apotheker hierop reageerde. En dat deed ze niet bepaald zachtzinnig of bescheiden, zoals het een negentiende-eeuwse vrouw zou betamen. Charlotte Jacobs kon niet begrijpen waarom de toestroom van vrouwelijke assistenten 'gebreideld' zou moeten worden – Jacobs noemde Opwijrda's 'breidelen' 'uit de weg ruimen'. Ze verbaasde zich zeer over de ommezwaai in denken van de invloedrijke hoofdredacteur. Hij had immers zelf het initiatief genomen toen hij - in 1867 - een pleidooi hield voor de toelating van meisjes tot het examen van leerling-apotheker. Jacobs prees hem dat hij 'een krachten stoot' heeft gegeven' zonder welke 'die werkkring hetzij nooit, of hoogstwaarschijnlijk niet zo spoedig het recht van bestaan had gekregen.' Maar dacht

hij nu werkelijk dat van zijn voorstel maar weinig gebruik gemaakt zou worden en dan alleen nog maar door dochters van apothekers of plattelandsartsen? De ironie droop van haar stuk af, waarbij zij voor het eerst in het openbaar getuigde van een geheel eigen visie op de kwestie van vrouw en arbeid.

Treurige ondervindingen moet gij opgedaan hebben om, als redacteur van een orgaan, dat door allen die in dezen invloed kunnen uitoefenen gelezen wordt, u aldus uit te laten over een werkkring die, als zij aanhangers vindt, op die wijze spoedig den bodem wordt ingeslagen en tal van meisjes, die zich met ijver aan dat vak gewijd hebben, haar werkkring en wellicht daarmede haar toekomst vernietigen. Zijn er meer aanbiedingen dan aanvragen, welnu eenieder kieze naar omstandigheden, maar maak niet reeds bij voorbaat eene zaak verdacht alleen, omdat zij niet uwe sympathie deelt.¹⁸²

Overigens bleek Opwijrda 's opmerking dat Jacobs' voorbeeld 'geen navolging' zou vinden van voorspellende waarde te zijn. Pas negen jaar later, in juni 1890, studeerde mejuffrouw A. E. Hoen in Groningen als tweede vrouw in Nederland af als apotheker. Zij werd in december van datzelfde jaar gevolgd door mejuffrouw A. Grutterink. Na deze eerste pioniersters baarde de vrouwelijke apotheker geleidelijk minder opzien.

In *100 jaar Vrouwen in de Farmacie*, de brochure die het licht zag ter gelegenheid van het tweede Lustrum van de Nederlandse Organisatie van Vrouwelijke Apothekers in 1998, wordt vermeld dat in 1889 en 1899 29, respectievelijk 46 vrouwen zelf een apotheek hadden en veertien, respectievelijk vier vrouwen als beherend apotheker werkzaam waren, in dienst van een ander. Deze cijfers vragen wel om enige nuancering; in 1889 was Charlotte Jacobs nog steeds de enige vrouw met een academische opleiding tot apotheker. Zij was toen al een aantal jaren werkzaam als beherend apotheker in Batavia. Of zij is meegeteld in deze registratie valt te betwijfelen. Ter vergelijking: Een handgeschreven register van afgestudeerde apothekers in de periode 1879-1914 vermeldt in 1889 zeven vrouwelijke afgestudeerde apothekers.¹⁸³ Tussen 1881 – het jaar van Jacobs' afstuderen en 1890 – gaapt een gat; pas in dat laatste jaar studeren kort na elkaar weer twee vrouwen af. Dat komt niet in de buurt van bovengenoemde beroepstelling. Aangenomen moet worden dat de genoemd 29 vrouwen die de brochure noemt in 1889 'erven' waren; vrouwen of dochters die een apotheek hadden voortgezet van hun overleden echtgenoot of vader met behulp van een provisor, zoals de auteur van betreffend hoofdstuk in deze brochure, Anna Richt Hannema, ook suggereert. Het zijn cijfers en gegevens die op juistheid dienen te worden onderzocht. Uit een Pharmaceutische Statistiek van het Geneeskundig Staatstoezicht over het jaar 1898, zoals gepubliceerd in 1900 blijkt dat er op 31 december 1898 in Nederland 659 apotheken waren. In geen

der apotheken werkte een vrouwelijke apotheker, het aantal vrouwen dat in deze statistiek wordt genoemd heeft betrekking op de vrouwelijke leerling-apotheker of apothekersbediende.¹⁸⁴

De vrouwelijke apotheker

Een vrouw mag dan wel een beroep kiezen, te allen tijde dient haar ware roeping – het huwelijk en het gezin – niet uit het oog te worden verloren. Het is een geluid dat nog steeds doorklinkt als apotheker Dr. A.A. Pelgrim in 1914 in het *Maandblad voor Vrouwenstudie* een artikel schrijft over de vrouw als apotheker.¹⁸⁵ Het zijn vooral de bijkomstigheden die maken dat het werk zeer geschikt is, juist voor een vrouw, stelt hij, want: ‘Door het feit dat zij aan huis gebonden is, kan zij tevens toezicht houden op het huishouden, dienstpersoneel enz.’

Een vrouw kiest voor de farmacie ‘opdat zij zelfstandig in eene apotheek zou kunnen werkzaam zijn’. Hij merkt op dat vooral in de studie farmacie de vrouw oprukt, in mindere mate in elk geval dan in de geneeskunde. In zijn artikel probeert hij de oorzaak daarvan te analyseren. In de eerste plaats moet dat de beperkte studiekeuze zijn: geneeskunde en farmacie zijn de enige twee academische studievakken die na het eindexamen HBS direct open staan. De studie farmacie acht Pelgrim zelfs zeer geschikt voor een vrouw, ‘daar het naast normale verstandelijke vermogens bij chemisch werk vooral aankomt op netheid, accuratesse en geduld, eigenschappen die ik, al cijfer ik ze bij onze mannelijke collega’s niet weg, toch als meer typisch vrouwelijk beschouw.’ Bovendien heeft de studie in de ogen van de apotheker voor vrouwen ‘niets, wat voor vrouwen enigszins stuitend kan zijn, terwijl bij de medische studie altijd veel overwonnen moet worden.’ Toch ziet hij ook bezwaren in de farmaceutische studie; uren achtereen staan ‘valt meenig meisje moeilijk en is toch onvermijdelijk.’ Maar door laboratoriumwerk te spreiden over de dag en recepteerwerk te delegeren aan de bevoegde assistenten kan dat bezwaar redelijkerwijs worden verzacht. De vooruitzichten voor de toekomst zijn evenwel rooskleurig; de afgestudeerde apotheker kan behalve als zelfstandig apotheker of provisor overal aan de slag waarvoor ook technici en chemici in aanmerking komen. ‘Juist dat zij betrekkelijk snel in eigen onderhoud kan voorzien is een groot voordeel aan haar studierichting verbonden.’ Heeft een vrouw een eigen apotheek, dan staat zij natuurlijk financieel gelijk aan de man; maar of een vrouw net zo haar mannetje kan staan, lijkt voor Pelgrim geen uitgemaakte zaak. Vooral als het een ‘grote, uitgebreide zaak is met veel personeel, die het aanknoopen van vele handelsrelatiën met zich brengen.’ Dan lijkt hem een man toch beter op zijn plaats dan een vrouw, al durft hij toch ‘na achtjarige praktijk wel te beweren dat apotheken over het geheel even goed geleid kunnen worden door een vrouwelijke als door een mannelijk hoofd.’

Pelgrim heeft bij het publiek in de apotheek niets gemerkt van enig gebrek aan vertrouwen in de vrouwelijke apotheker; ‘wat bij medici, om nog eens op dat beroep terug te komen, altijd nog wel merkbaar is.’ De maatschappelijke positie van de vrouwelijke apotheker schat hij hoger in dan die van de mannelijke; het is een feit dat de farmacie onder de studievakken niet in hoog aanzien staat omdat het in de praktijk vaak niet zou beantwoorden aan de academische opleiding, zodat men in de apotheek niet veel meer ziet dan een wetenschappelijke ‘kruidenier’. De apotheker, of het nu een man of een vrouw betreft, dient dan ook te allen tijde ervoor te zorgen dat hij/zij de wetenschappelijke zijde van zijn/haar beroep hooghoudt; zich aan het laboratoriumwerk wijdt, onderzoek doet, op de hoogte blijft van de recente ontwikkelingen en oneerlijke concurrentie en kwakzalverij bestrijdt. ‘Dan zal de pharmacie hooggehouden worden en in eere blijven, hetzij dan wordt beoefend door een man of door een vrouw.’¹⁸⁶

De welwillende toon in dit stuk dat geschreven werd toen de eerste vrouwelijke apotheker al hoog en breed met pensioen was, staat in schril contrast tot de bepaald zuinige reacties van vakgenoten in de eerste jaren na Charlottes afstuderen. Hieronder wordt onder meer duidelijk hoe de toelating van vrouwen tot het examen van leerling-apotheker – en na 1876 dat van apothekersbediende – tot gevolg had dat, toen vrouwen eenmaal massaal toestroomden en geleidelijk de plaats van mannen innamen, het de vrouw was die verzocht werd een ander beroep te kiezen.

In een toespraak die de toenmalige hoofdredacteur van het *Pharmaceutisch Weekblad*, L. van Itallie tijdens de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 in Den Haag hield liet hij lovende woorden horen aan het adres van de vrouwelijke apotheker, onder meer van Duitse collegae. In Duitsland en Oostenrijk werd in die jaren de discussie over het al dan niet toelaten van vrouwen tot het beroep van apotheker nog in volle hevigheid gevoerd. Tijdens een werkbezoek aan Nederland in het kader van die discussie constateerde een Duitse collega dat de ‘*unter die Direktion van Fraulein Hügenholtz stellende mit weiblichen Hilfspersonal geführte Krankenhausapotheke des Wilhelmina Gasthaus zu Amsterdam, in jeder Beziehung den günstigsten Eindruck machte, sowohl was gewissenhaftes als handfestes Arbeiten seitens der Damen betraf.*’ In Nederland, zo stelt Van Itallie, ‘hoeft het goede recht der vrouw op de toelating tot de uitoefening der pharmacie niet betoogd te worden.’ Ook de apotheek van mejuffrouw Olivier in Utrecht kreeg van de Duitse vakbroeder niets dan lof, terwijl hij graag wilde doorgeven dat Amsterdamse ‘toonaangevende’ collegae die hij sprak vonden dat de vrouwelijke collegae ‘*in praktischen Beziehung in keiner Weise den männlichen Kollegen nachstanden und die Betrieben von ihnen gewissenhaft verwaltet würden.*’¹⁸⁷

Hoe tevreden Van Itallie hierover ook was, toch waarschuwde hij ook voor een ‘ongebreidelde’ opmars van vrouwelijk hulppersoneel.’ Uit een inventarisatie van het *Pharmaceutisch Weekblad* uit 1878 bleek dat tien jaar na invoering van de ‘Artsenwet’ van 1865 – hierin onder meer geregeld de uitoefening der geneeskunst en de artsenijsbereidkunst, waarbij de minister had gezegd geen bezwaar ertegen te hebben dat ook meisjes dit examen deden – het percentage vrouwen dat slaagde voor het examen voor leerling-apotheker 62,5 procent bedroeg, tegenover 31,5 procent geslaagde mannelijke examinandi. Amsterdamse vrouwelijke kandidaten bleken vaak afkomstig te zijn van de Industrieschool voor Meisjes van Myné die in 1865 was gesticht en waar artsenijsbereiding tot het curriculum behoorde. Ruim twintig jaar na inwerkingtreding van de Artsenwet 1878 was er zelfs een overschot aan apothekersbedienden. Voor een deel was dat volgens Itallie te wijten aan de grote toestroom van vrouwen die de mannelijke apothekersbediende het brood uit de mond zouden stoten. Vrouwen waren vaak bereid tegen een lager salaris te werken en waren ook genegen de vrouw des huizes in het huishouden te helpen. In de advertenties voor hulppersoneel van het vakblad werd bijna uitsluitend nog om vrouwelijk personeel gevraagd, vaak zelfs expliciet met de toevoeging dat solliciteren alleen zin had als de kandidate ook huishoudelijk werk wilde doen. Van Itallie maakte melding van onwenselijke situaties waarin mannelijke apothekersbedienden maar ‘uit arren moede’ een drogisterij begonnen en zich zodoende schuldig maakten ‘aan onbevoegde uitoefening van de artsenijsbereidkunst’. Zo brachten zij ‘morele en financiële schade toe aan de apothekersstand,’ waarbij Van Itallie niet duidelijk maakte wie hij met die ‘zij’ bedoelde; de vrouwen of de mannen.¹⁸⁸

Dat de mannelijke apothekersbedienden hun toevlucht zochten in andere praktijken als gevolg van de toestroom van vrouwen in het vak is mogelijk maar ten dele waar. De Artsenwet van 1878 verving de functies van leerling-apotheker en hulpapotheker door die van de gediplomeerde apothekersbediende. Dit diploma verschaftte geen toegang meer tot het examen voor apotheker, waardoor de kans om via de examens van leerling-apotheker en hulpapotheker apotheker te worden, was geblokkeerd. Ergo, de status van apothekersbediende verloor aan glans.¹⁸⁹

In zijn betoog legde Van Itallie een sociologische oorzaak bloot waar hij na bestudering van examenresultaten van mannelijke en vrouwelijke apothekersbedienden op uit kwam: de vrouwelijke kandidaten waren doorgaans hoger ontwikkeld dan de mannelijke kandidaten en kwamen vaak uit de betere kringen. Meisjes bleven langer thuis wonen en kregen na de lagere school vaak nog wel enige vorm van vervolgonderwijs, soms zelf middelbaar, terwijl jongens al op 12 of 13-jarige leeftijd de school verlieten om te gaan werken in ‘allerlei baantjes.’

Meisjes waren geestelijk meer ontwikkeld en beter onderlegd, ‘voor het verwerken van de noodige leerstof. Bovendien waren zij ‘door de natuur begiftigd met een geschiktheid voor de manueelen arbeid, zooals die in de apotheek veelal van hen gevorderd wordt.’

Van Itallie hield een vurig pleidooi voor een betere regulering van de toestroom van vrouwelijk personeel, die de salarissen dusdanig had gedrukt dat er steeds minder mannen te vinden waren die voor het aangeboden salaris ‘hunne diensten willen leenen.’ Hij riep ook de aanwezige (vrouwelijke) apothekers zelf op meer gelijkwaardigheid in de salariëring te bevorderen, ‘want het wordt tijd dat ook de vrouw inziet dat elke arbeidster haar loon waard is.’ Salarissen ‘waarvoor eene dienstbode niet werkzaam wenscht te zijn zouden niet langer aangeboden en aangenomen moeten worden, door apothekersbedienden die ‘eene verantwoordelijkheid hebben te dragen, welke hen zelfs met de strafrechter in aanraking kan brengen.’¹⁹⁰

Morée stelt vast dat de transformatie van het beroep van apothekersassistent van exclusief mannelijk naar exclusief vrouwelijk opvallend snel is verlopen: van 9% in 1878 naar 75% twintig jaar later. In die periode hebben karakter, inhoud en waardering van het beroep zich ingrijpend gewijzigd.¹⁹¹ Morée wijst daarbij op enkele mogelijke oorzaken van die verminderde waardering voor het werk van de apothekersassistent. Enerzijds zou dat de professionaliseringsslag in de gezondheidszorg geweest kunnen zijn, zoals de wet van 1878 dicteerde. Hierin werd de farmacie opgewaardeerd tot een volwaardige wetenschap waaraan de daaraan gekoppelde taken van het hulppersoneel werden afgeleid, in overeenstemming met de wens van de apothekers: beter opgeleid personeel dat geen recht had op loopbaanontwikkeling. Vóór de wetswijziging van 1878 werkten een hulp-apotheker en apotheker nauwelijks in een hiërarchische verhouding; de hulp-apotheker wilde namelijk ook apotheker worden. Na de inwerkingtreding van de wet ontstond er een grotere kloof tussen de academisch gevormde apotheker en zijn hulppersoneel. Anderzijds noemt Morée als mogelijke oorzaak voor de devaluatie van het beroep het feit dat mannelijke assistenten van het beroep afzagen vanwege het afsnijden van de mogelijkheid om via de examens voor hulp-apotheker alsnog apotheker te worden. Ook zou volgens Morée de verzwaring van de opleidingseisen voor een aantal van de mannen reden zijn om van het vak af te zien. Apothekersassistent werd zo een typisch vrouwelijk beroep met de typische bijbehorende geringere waardering. Overigens bleek dat de vrouwelijke assistent helemaal niet uit was op de weg hogerop.¹⁹² Vrouwelijke assistenten wilden gewoon zinvol werk doen ‘op een wijze die zij tegenover hun familie en kennissen konden rechtvaardigen.’¹⁹³ Dit gemis aan

ambitie werd grotendeels gecompenseerd door typisch vrouwelijke eigenschappen als zorgvuldigheid, vlugheid en netheid en het gegeven dat vrouwen vaak met minder loon genoegen namen. Prettige bijkomstigheid was dat veel apothekers ook buiten de apotheek van deze vrouwelijke eigenschappen gebruik maakten: dat de vrouwelijke apothekersbediende zich ook in de huishouding van de apotheker nuttig maakte, was eerder regel dan uitzondering.

De brug naar de universiteit

Dat Aletta Jacobs het examen voor leerling-apotheker deed, had een duidelijk vooropgesteld doel. Zij had niet de ambitie om apotheker te worden. Zij zag dit diploma uitsluitend als een brug naar de universiteit. Hoewel zowel haar examinerator als haar broer, haar vader en zijn invloedrijke vrienden Levy Ali Cohen en Samuel S. Rosenstein haar met klem aanraadden, door te gaan in de farmacie hield ze voet bij stuk. Ze studeerde in 1877 af als arts. In 1879 rondde ze haar studie af met een promotie.

Allen die het wel met mij meenden, en daartoe behoorden ook dr. Ali Cohen en professor Rosenstein, waren van oordeel dat ik mij aan het advies der examinatoren moest houden. Ik daarentegen wenschte mijn oorspronkelijk plan te handhaven.
 “Waarom zou een vrouw wel apotheker en geen dokter kunnen worden?”¹⁹⁴

Toch liever onderwijzeres?

Vastgesteld kan worden dat niet alleen Aletta maar ook Charlotte in het diploma van leerling-apotheker slechts een springplank zag naar een hoger onderwijsniveau. Aletta was daarin heel stellig, ze wilde niets anders dan geneeskunde studeren. Charlotte had niet zo’n vastomlijnd toekomstperspectief. Of zij daadwerkelijk apotheker wilde worden kan worden betwijfeld. Er zijn meerdere tekenen die erop wijzen dat haar hart meer uitging naar het onderwijs. In een artikel in *Evolutie* vertelde zij dat na het behalen van het admmissie-examen in 1877 haar leraar wiskunde haar adviseerde door te gaan in de wiskunde.

Hij beweerde dat ik, bleef ik goed doorwerken, na korten tijd het middelbaar examen wiskunde zou kunnen doen. Er waren toen nog geen dames die de middelbare acte hadden. Ofschoon ik er veel lust voor gevoelde vond mijn vader het toch beter, dat ik geen zisprongetjes maakte, maar regelrecht op mijn doel afging, hetgeen ik vooral met het oog op zijn finantieele bezwaren moest billijken.^{195 196}

Ze gebruikte het woord *billijken*, wat betekende dat zij zijn voorstel op basis van zijn argumentatie wel redelijk vond. Haar vader wist haar ervan te overtuigen dat de keuze voor de farmacie alleszins redelijk was, zeker met het oog op zijn 'finantieele bezwaren.' Charlotte Jacobs was een verstandige vrouw, die open stond voor redelijke argumenten. Een passie voor de farmacie valt uit haar woorden echter niet te destilleren. Charlotte Jacobs wilde misschien wel apotheker *worden*, maar niet apotheker *zijn*.

Er zijn meerdere tekenen die bovenstaande bewering ondersteunen. Zo schrijft Charlotte Jacobs op 13 september 1881 in een brief aan de Minister van Koloniën dat zij graag wilde worden aangesteld als directrice dan wel lerares Natuurkunde aan de door het Gouvernement op te richten Hogere Burgerschool voor meisjes te Batavia.¹⁹⁷ Charlotte schrijft onder meer dat zij het voornemen heeft 'in de loop van de aanstaande winter te promoveren in de Pharmacie', dat zij de enige 'dame in ons land is' die de lessen aan de Hoogeschool 'zoover heeft gevolgd als nodig is om bovengenoemd diploma te verkrijgen' en dat zij vreest dat 'wellicht door de regering bepaald zou kunnen worden, het onderwijs in de Natuurkundige vakken aan eenen leraar op te dragen,' waardoor 'adressante uitgesloten zou zijn van mededinging naar die betrekking.' Zij zegt hier in feite dat zij net zo goed is als een man en hoopt hiermee de minister op het idee te brengen dat hij evengoed voor een vrouw kan kiezen.¹⁹⁸

In dezelfde brief benadrukt zij nog eens dat zij, mocht de baan van directrice er niet in zitten –ze bezat immers geen onderwijsakte, laat staan hoofdakte – 'zich als leerares in de genoemde vakken ter beschikking van Uwe Excellentie durft te stellen' en dat het haar 'moge behagen bij eventuele vervulling van dat ambt haar daarvoor in aanmerking te willen brengen.' Een baan als ambtenaar in de kolonie betekende een geregeld inkomen, met de verzekering dat de overtocht en huisvesting werden betaald.

Op 8 november 1881 kwam er een afwijzend antwoord van het Ministerie van Koloniën, namelijk dat er 'in de kolonie al een voldoende aantal geschikte personen aanwezig was voor deze betrekkingen.' In het Nationaal Archief zijn deze brieven te vinden, voorzien van in de kantlijn geplaatste opmerkingen van de toenmalige Inspecteur voor het Onderwijs. In zijn advies valt te lezen dat de inspecteur het niet zinvol achtte om daarvoor leraressen uit Nederland te laten overkomen. Met 'voldoende geschikte personen' had de Gouverneur-Generaal (mannelijke) leraren van het Willem III-gymnasium te Batavia op het oog, die dan voor die extra werkdruk een toelage bovenop hun traktement zouden kunnen krijgen.¹⁹⁹ Ook wees

de Inspecteur erop dat de lessen wis- en natuurkunde ‘aan de aanstaanden hogere burgerschool voor meisjes ‘een meer ondergeschikte plaats zal innemen dan hier te lande het geval is.’ Aan dat onderwijs zou in de verschillende klassen niet meer dan vijftien uur per week worden besteed; ‘te weinig alzoo om de aanstelling eener afzonderlijke docente te wettigen.’ Tenzij die docente ook als directrice kon optreden, maar van die combinatie leek de inspecteur niet overtuigd. ‘Hier is nog niet gebleken of zij daarvoor de geschiktheid bezit.’²⁰⁰ De Inspecteur doelde hier op het feit dat Charlotte niet in het bezit was van enige onderwijsakte, laat staan een Hoofdakte. Ook Frederika kreeg eerst een afwijzend antwoord, maar kon toch in 1883 op tijdelijke basis aan de slag als lerares in de ‘beginselen der wiskunde en de kennis der natuur’ op deze meisjes-HBS.²⁰¹

Het streven van Charlotte om te promoveren in de farmacie kan uiteraard wijzen op een diepgevoelde wens zich aan de wetenschap te wijden maar overtuigend is dit niet. Het zou evengoed gezien kunnen worden als een noodsprong, waarvan de aanleiding gevonden zou kunnen worden in gewijzigde (privé)omstandigheden. Haar vader Abraham Jacobs overleed namelijk op 1 maart 1881, enkele maanden voordat Charlotte – in juni van datzelfde jaar – haar studie zou bekronen met het apothekersdiploma. Haar vader kon haar niet meer begeleiden of financieel steunen; het vinden van een baan was ineens uiterst urgent. In het eerdergenoemde artikel in *Evolutie* zegt Charlotte:

Nu brak de tijd aan dat ik mijn studies productief moest maken; ik moest voor mijzelf zorgen. Dit ging echter niet zo gemakkelijk als ik gedacht had. Meer dan ooit in mijn studietijd gevoelde ik dat ik mij een weg moest banen op een onontgonnen pad.²⁰²

Wat zij precies bedoelde met dat ‘onontgonnen pad’ maakt zij niet duidelijk, maar van een vastomlijnd plan in de richting van een beroep waarmee ze haar geld kon verdienen, zoals dat van apotheker, lijkt nog geen sprake. Het enige beroepsperspectief waarover zij zich in positieve zin uitte – waarvoor ze ‘lust gevoelde’ – was het onderwijs. Dat was een minder onontgonnen pad dan de farmacie, waarin nog geen enkele vrouwelijke apotheker de weg voor haar had gebaad. Dat zij zich nog geen realistisch beeld had gevormd van een toekomst als apotheker, moge ook blijken uit haar poging, een aanstelling te krijgen als assistent bij de Groningse hoogleraar artsennijbereidkunde en toxicologie P.C. Plugge. Die poging liep echter spaak, omdat deze vond dat een andere student meer recht had op deze promotieplaats. Dit moet ene Meijer geweest zijn, die al langere tijd onbetaald onderzoek bij Plugge deed naar aconiet.²⁰³ Na deze tweede teleurstelling koos Charlotte Jacobs eieren voor haar geld en begon op 1 april 1882 aan een baan

als tweede apotheker in het Algemeen Ziekenhuis te Utrecht. Ze liet zich deze tijdelijke aanstelling ‘welgevallen’ zoals ze zelf in *Evolutie* vertelde, omdat ze het wel een ‘goede oefenschool’ vond. Het is niet duidelijk of zij daar solliciteerde, haar woordkeuze kan erop duiden dat zij ervoor gevraagd werd. Haar salaris moet rond de 1700 gulden per jaar gelegen hebben; een van haar voorgangers, de 78-jarige G. van Zalm, kreeg dit bedrag plus een vergoeding van tweehonderd gulden omdat hij in het ziekenhuis moest blijven slapen als gevolg van een wettelijke bepaling. Bij haar aanstelling fronsten de regenten van het ziekenhuis de wenkbrauwen. Was het niet beter om naar een mannelijke kracht in de apotheek uit te zien? Het antwoord van ziekenhuisdirecteur Imans was helder: ‘(...) dat men niet geslacht maar de bekwaamheid in aanmerking moest nemen.’²⁰⁴

Ook wat haar leeftijd betreft moet haar aanstelling een doorbraak betekend hebben: In de rij van apothekers die haar voorgingen lag de gemiddelde leeftijd op 77 jaar. Charlotte was toen 30 jaar. Een ziekenhuisapothekers moet niet een van de aantrekkelijkste werkomgevingen zijn geweest, zeker niet voor een jonge vrouw. Uit een artikel over Alide Grutterink blijkt dat aan de betrekking van ziekenhuisapotheker voorwaarden werden gesteld die als minder aangenaam betiteld kunnen worden. Het salaris was laag, de sollicitant diende ongehuwd te zijn en bereid te zijn in het ziekenhuis te gaan wonen.²⁰⁵

De baan had overduidelijk niet Charlottes hart. Toch moet ze haar werk naar tevredenheid hebben gedaan want binnen een jaar, namelijk op 25 september 1882, kreeg ze een aanstelling voor het leven. Ondanks die vaste aanstelling bood ze zichzelf in een advertentie in het *Pharmaceutisch Weekblad* eind 1882 nog wel aan als provisor in een apotheek.²⁰⁶ Voor zover is vast te stellen is het de enige keer dat ze een betrekking als apotheker daadwerkelijk overwogen moet hebben, hoewel het de vraag is of ze dat ook diep in haar hart wel wilde. Het was duidelijk dat zij zich in de baan in het ziekenhuis - ondanks de vaste aanstelling - niet thuis voelde. Het dienstverband in Utrecht eindigde officieel op 1 maart 1884 op haar verzoek omdat, zoals ze schrijft, ‘het gure klimaat’ haar niet beviel en omdat ze naar Nederlands-Indië wilde waar ze lerares kon worden, althans, dat had de waarnemend minister van Koloniën haar toegezegd. Van die toezegging is geen schriftelijk bewijs te vinden. Aangenomen moet dan ook worden dat het om een mondelinge toezegging ging, dan wel dat Charlotte de beweringen van de waarnemend Minister van Koloniën anders uitlegde dan hij bedoelde.²⁰⁷ Ze vertrok op 15 maart 1884 op goed geluk naar Nederlands-Indië in de hoop de baan van haar zuster Frederika te kunnen overnemen die trouwplannen had.

De eerste gepromoveerde farmaceute

Een carrière in de wetenschap was voor veel vrouwen niet weggelegd, omdat men immers gymnasium als vooropleiding moest hebben om te kunnen promoveren, en die weg was voor meisjes nog lange tijd geblokkeerd. De eerste vrouw die in de farmacie promoveerde - Estella Kleerekooper - oefende het beroep van apotheker nooit uit maar vond in 1902 werk als inspectrice van arbeid in verschillende gemeenten.²⁰⁸ Deze functie werd in het leven geroepen na de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 en had dus meer te maken met de emancipatie van de vrouw dan met Kleerekoopers promotieonderwerp, het phoeniceïne, een kleurstof uit purperhout.²⁰⁹ Op deze tentoonstelling - tien jaar na de eerste - richtte een aantal vrouwelijke apothekers op eigen initiatief en eigenhandig een stand in met een volledige apotheekinventaris en tal van farmaceutische producten.²¹⁰ Aan de tentoonstelling, die tot doel had vrouwen bekend te maken met opleidingen tot beroepen waarin ze in hun eigen onderhoud zouden kunnen voorzien, was een prijsvraag verbonden voor vrouwelijke apothekersbedienden. Slechts één inzending - namelijk die van apothekersbediende J.E. van Witzenburg - voldeed aan de gestelde normen voor deze prijsvraag omdat zij 'blijk heeft gegeven te beschikken over ambitie, geschiktheid tot net werken en ook van behoorlijk overleg', aldus de jury onder leiding van apotheker Alide Grutterink. Met echter de kanttekening dat uit bepaalde bereidingswijzen blijkt dat kandidate zich 'niet behoorlijk rekenschap heeft gegeven van de werking die men zich van sommige geneesmiddelen voorstelt.'

In een artikel over Alide Grutterink (1869-1927) geeft Bierman een overzicht van de aantallen afgestudeerde vrouwelijke apothekers tussen 1879 en 1914. Bron is het hierboven genoemde handgeschreven register van Nederlandse apothekers vanaf 1868 dat naast de feitelijke gegevens zoals jaar en plaats van afstuderen ook gegevens bevat van werkkring, huwelijkse staat en promotie. Het overzicht laat zien dat na een aanstelling als provisor (waarnemend apotheker) een betrekking in een ziekenhuis het populairst was. Ook Grutterink was haar hele werkzame leven ziekenhuisapotheker, namelijk in het Coolsingelziekenhuis in Rotterdam. Ziekenhuisapothekers dienden destijds ongehuwd te zijn en inwonend. Het tijdelijk dienstverband dat Grutterink werd aangeboden lijkt veel op wat Charlotte Jacobs overkwam in Utrecht; het is het waard, na te gaan of dat niet de normale praktijk was bij sollicitaties voor functies waarbij zulke harde eisen ten aanzien van vestiging en persoonlijke levenskeuzes gebruikelijk waren. Ook is het interessant te onderzoeken of dergelijke procedures - als ze al bestonden - alleen voor vrouwelijke sollicitanten golden. Mocht het zo zijn dat alleen vrouwelijke sollicitanten een

tijdelijk dienstverband kregen aangeboden, dan zou dat weleens te maken kunnen hebben met de vraag die in het algemeen heerste en die ook doorklonk in de kritiek die hoofdredacteur Opwijrda uitte naar aanleiding van het apothekersdiploma van Charlotte Jacobs: zou een vrouw het wel aankunnen om verantwoordelijkheid te dragen? Een proefperiode zou daarover uitsluitsel kunnen bieden.²¹¹

Conclusie

Net als de wetenschap in het algemeen was ook de farmacie in het bijzonder in de negentiende eeuw een uitgesproken mannelijk domein. Het waren zonder uitzondering mannen die leerling-apotheker werden. Dit beroep bood immers een interessant carrièreperspectief: voor 1878 kon de leerling-apotheker tot apotheker opklimmen via de staatsexamens voor respectievelijk hulp-apotheker en apotheker. Na het in werking treden van de nieuwe geneeskundige wetten in 1878 kwam aan die mogelijkheid een einde. In 1866 werden de eerste meisjes toegelaten tot de examens van leerling-apotheker. Hierdoor verloor het beroep van leerling-apotheker, voordien gekwalificeerd als mannelijk, zijn superieure status. Wat de gezaghebbende hoofdredacteur van het *Pharmaceutisch Weekblad* betrof diende de vrouwelijke assistente dan ook ‘eene uitzondering te blijven’, zoals hij het op 5 november 1882 in zijn blad verwoordde.

Aan de genderdiscussie over mannelijkheid en vrouwelijkheid ligt het principe van verschil of *difference* ten grondslag. Dit houdt in dat aan de woorden en de dingen betekenis wordt gegeven door een al dan niet impliciet contrast, een tegenstelling of oppositie. In binaire opposities is sprake van hiërarchie: de eerste term heeft altijd voorrang en ontleent zijn betekenis aan de tweede term, zodanig dat die tweede altijd de mindere is. Doordat apothekers de voorkeur gingen geven aan vrouwelijke leerling-apothekers omdat zij uitermate geschikt bleken voor het vak, het werk in het algemeen beter uitvoerden en meer inspanning ervoor wilden leveren dan mannen werd het beroep gekwalificeerd als vrouwelijk. Hierdoor devalueerde het beroep; ‘vrouwenarbeid,’ stond nu eenmaal lager in aanzien dan ‘arbeid’, ook al veranderde er inhoudelijk niets aan het beroep.

Ditzelfde mechanisme is te zien bij de sollicitatiepogingen van Charlotte Jacobs; de (mannelijke) assistent van Plugge kreeg de promotieplaats; de regenten van het ziekenhuis waar Charlotte tweede apotheker werd, hadden liever een man op deze post gezien. De Inspecteur voor het Onderwijs die de Minister moest adviseren over de sollicitatie van Charlotte naar de functie van lerares aan de Middelbare Meisjesschool in Batavia zag de zin niet in van het aantrekken van vrouwelijke

docenten zolang er genoeg mannelijke docenten beschikbaar waren. Anders gezegd: de inspecteur zag geen enkel voordeel in het benoemen van een vrouw in deze functie.

Ook bij het afstuderen van Charlotte als apotheker deed zich dit fenomeen voor. In het vakblad betwijfelde de hoofdredacteur hardop of vrouwen wel even goed aan het hoofd van een ‘voor het grote publiek geopende apotheek’ konden functioneren als mannen. Hij bevestigde hiermee het principe van verschil: mannen zijn van nature beter toegerust om in de publieke ruimte te opereren dan vrouwen, die beter gedijen in een beschermde omgeving zoals het huishouden en het gezin.

Deel II

**Charlotte Jacobs in
Nederlands-Indië**

(1884-1913)

Vrouwen in Nederlands-Indië en de strijd om het bestaan

Inleiding

In maart 1884 vertrok Charlotte Jacobs op goed geluk naar Nederlands-Indië. Hoewel een eerdere poging om een baan te bemachtigen op de Meisjes-HBS in Batavia in 1881 was gestrand, waagde ze nu toch de stap. Want inmiddels was er misschien toch perspectief op een baan, namelijk die van haar zuster Frederika. Die was daar sinds 1883 lerares in de ‘beginselen der wiskunde en de kennis der natuur’ op deze school. Frederika had echter al na een jaar haar contract opgezegd omdat zij ging trouwen. Het heeft er alle schijn van dat Charlotte min of meer op rekende dat ze de vrijgekomen vacature in zou kunnen vullen. Dat viel echter tegen. Zelf schrijft zij over deze teleurstelling:

Hier in Indië aangekomen vernam ik echter dat voor die vakken een tijdelijke leeraar of leerares zou benoemd worden en een dusdanige benoeming vond ik niet aannemelijk.²¹²

Door zonder zicht op betaald werk naar Nederlands-Indië te gaan nam Charlotte Jacobs vooral een groot financieel risico. Vanuit sociaal oogpunt was haar beslissing begrijpelijker: in Nederlands-Indië vond zij haar broers Julius Karel, Johan Rudolf, Sam, Herman en zuster Frederika terug. Toch moeten het niet alleen familieomstandigheden zijn geweest waarom Charlotte zo graag naar Nederlands-Indië wilde. Want in Nederland liet zij haar bejaarde moeder, haar zusters Aletta, Marianne en Emma en broer Eduard achter. Mogelijk had zij besloten nu eindelijk eens voor zichzelf te kiezen, en zich niet weer te laten overhalen om voor anderen te zorgen. Haar broers Julius, Sam en Rudolf hadden inmiddels gezinnen gesticht en maakten carrière in het Nederlands Indische leger. Het is aannemelijk dat vooral haar arbeidsomstandigheden in Nederland Charlotte hebben doen besluiten de bakens te verzetten. In haar werk in de Utrechtse ziekenhuisapotheek vond ze geen plezier en voldoening; in Nederlands-Indië moet een grotere uitdaging gelegen hebben.

Of Charlotte direct na aankomst door haar broers en zusters in de armen werd gesloten, is mogelijk, maar allerm minst zeker. Frederika woonde vermoedelijk al niet

meer in Batavia, want zij trouwde op 31 mei 1884 in Klaten op Midden-Java met Karl Wilhelm Grashoff. Broer Sam was in augustus 1883 overgeplaatst naar Palembang. Charlottes oudste broer, Julius Karel, was rond die tijd gelegerd in Semarang en werd begin 1884 overgeplaatst naar Tjilatjap aan de zuidkust van Java.²¹³ In september van datzelfde jaar werd hij naar de westkust van Sumatra gedirigeerd. Johan Rudolf was in 1884 wel in Batavia, maar ging in augustus van dat jaar weer naar Atjeh terug, waar hij sinds zijn aankomst in Nederlands-Indië in 1875 vol overtuiging en gestaag werkte aan een glansrijke militaire carrière.

Dat Charlotte bedankt zou hebben voor de ‘tijdelijke aanstelling’ aan de meisjes-HBS in Batavia, zoals ze schrijft, komt niet overeen met de toenmalige werkelijkheid. Dat moge blijken uit het officiële verslag van de schooldirectie over die jaren. De vacature die ontstond toen Frederika ontslag nam, werd niet opgevuld, omdat de leerlingenaantallen tegenvielen. De lessen natuur- en wiskunde op de meisjes-HBS werden ‘erbij’ gedaan door leraren van het gymnasium Willem III in Batavia. Er was dus geen sprake van een aanstelling, zelfs niet een tijdelijke.²¹⁴ Toch had Charlotte geluk: haar werd een baan als beheerder aangeboden in de Javasche apotheek in Batavia van de firma H.J. Betting & Co, in de wijk Noordwijk. Het traktement - 200 gulden en na twee jaar 400 gulden plus vrije kost en inwoning - in een ‘vrij gemeubileerd huis en licht’, noemde zij ‘zeer bescheiden.’²¹⁵ Uit haar woordkeuze kan niet worden opgemaakt dat zij blij was direct na aankomst al iets met haar vakkennis te kunnen doen. ‘Voornamelijk’ accepteerde ze deze kans om te wennen aan haar nieuwe leefomgeving en een eigen bestaan op te bouwen.

Een alleenstaande Europese vrouw in Nederlands-Indië die voorziet in haar eigen onderhoud en dan nog wel in een door mannen gedomineerd vak, moet een bijzonderheid zijn geweest in die jaren. Het moet voor haar ook niet gemakkelijk zijn geweest. Zo schrijft haar latere vriendin Marie Kooij-van Zeggelen in een terugblik in 1913:

Geheel Indië bezit nog maar drie vrouwelijke apothekers waarvan Charlotte Jacobs, de zuster van Dr. Aletta Jacobs, de eerste was. (-) Dat zij strijd om het bestaan, vooral in het begin, heeft gehad, is niet te loochenen; “nog”, zeide zij mij, “heb ik dat”, maar een bewijs dat men haar bekwaamheden op prijs stelde is dat zij reeds in 1886 in een examencommissie benoemd werd voor het natuurkundig, practisch en theoretisch apothekersexamen in Indië.²¹⁶

De ‘strijd om het bestaan’ leek voor veel vrouwen en meisjes in Nederlands-Indië aan het einde van de negentiende eeuw niet aan de orde te zijn. De meeste Europese vrouwen in de kolonie waren getrouwd en naar de kolonie gekomen in het kielzog van hun echtgenoot.²¹⁷ Dat deze vrouwen zelf werkten was in die periode niet alleen een praktische onmogelijkheid, gezien de vele overplaatsingen van hun echtgenoot binnen de archipel, maar ook hoogst ongebruikelijk. Zelfs het doen van huishoudelijke karweitjes was voor de *njonja besar*, de ‘grote mevrouw’, taboe, daarvoor waren de bediendes. Haar rol was beperkt tot supervisie op de huishouding en het ondersteunen van haar echtgenoot bij het uitoefenen van zijn functie waar het ging om representatieve taken. Haar dagindeling was dienstbaar aan zijn werk. De professionele achtergrond van de man bepaalde het vrouwelijke gedrag en houding. ‘De sociale rangorde die onder Nederlanders erg belangrijk was en strikt gehanteerd werd, maakte het onmogelijk zomaar met iedereen om te gaan of al te vertrouwelijk te worden,’ schrijft Buchheim. ‘Het gegeven dat men ‘vrouw van’ was, was belangrijker dan het feit dat men ‘vrouw’ was.’²¹⁸

Hoe geestdodend het leven in de kolonie van dergelijke vrouwen kon zijn, wordt duidelijk aan de hand van de Indische literatuur rond de eeuwwisseling. De sfeer die oprijst uit verhalen van en over vrouwen in Nederlands-Indië is die van een saai, zinledig leven dat volledig in dienst stond van de carrière van de echtgenoot. Dat gold voor de Hollandse vrouw die een man trouwde die - al dan niet als militair - ‘naar de Oost’ ging, maar evenzeer voor vrouwen wier toekomst lange tijd werd bepaald door ‘de roeping der vrouw’: echtgenote en moeder zijn en die geboren dan wel opgegroeid waren in een wereld waarin het referentiekader de baboe of de gouvernante was door wie zij werden opgevoed.

De vrouw kan zoo’n ontzaglijk groote invloed uitoefenen, en wel ten goede, door van het huis een echt *home* te maken en tevens de man te steunen in zijn maatschappelijke taak.²¹⁹

Pas rond 1930 steeg in de kolonie het aantal vrouwen met een baan; een stijging die nagenoeg synchroon liep met de toegenomen mogelijkheden voor vrouwen om in Nederlands-Indië een (beroeps)opleiding te volgen.²²⁰ Rond die tijd werd het ook meer gebruikelijk dat ‘*totok*’-vrouwen – vrouwen van Europese afkomst, al dan niet geboren in Nederlands-Indië - hun kinderen zelf opvoedden in plaats van deze taak over te laten aan de baboe.²²¹

De ‘goedkoope’ opvoeding

Europese meisjes die geboren waren in de kolonie, werden opgevoed vanuit een Westers ideaal. In hun opvoeding paste de opvatting dat er wel spoedig een (Westerse) echtgenoot zou opduiken die de kosten van levensonderhoud van de ouders zou kunnen overnemen. Beata van Helsdingen-Schoevers publiceerde jarenlang in verschillende Indische kranten zoals het *Soerabaiasch Handelsblad* over de ongelijke positie van meisjes en vrouwen ten opzichte van mannen en jongens, onder meer in een langlopende serie *De goedkoope opvoeding*, waarin zij gedetailleerd beschrijft hoe zij zich achtergesteld voelt bij haar acht jaar jongere broer, die alle kansen kreeg om zich verder te ontwikkelen. Zo schreef zij onder meer:

Er werd eens, somewhere in Indië gesproken over meisjes en meisjesopvoeding. Een moeder zei: ‘k ben heel blij dat ik maar ’n dochter heb, die kost lang zoveel niet aan opvoeding, en later behoef je ze niet uit huis te sturen om verder te studeren... komt ze bij me thuis om het huishouden zowat te leren.’ En daar was iedereen het mee eens. Geen stem van protest verhief zich, integendeel, men dikte deze opinie met voorbeelden aan.²²²

Afb. 13: Jeugdfoto van Beata van Helsdingen-Schoevers (1886-1920)

Meisjes werden opgevoed met het zicht op het sluiten van een goed huwelijk. Jongens werden gezien als ‘dure klanten’ die voor de wereld dienden te worden klaargestoomd. Europese jongens, in Nederlands-Indië geboren dan wel opgegroeid, werden na hun middelbare school naar Nederland gestuurd om verder te studeren. Dat was vaak een flinke kostenpost voor de ouders, zeker voor diegenen met meerdere zonen.

Dat meisjes een bezigheid zouden ambiëren die hen in staat zou stellen een eigen bestaan op te bouwen, was in Nederlands-Indië lange tijd geen actueel gegeven. Niet verwonderlijk: De eerste Meisjes-HBS in Nederlands-Indië opende in 1882

in Batavia haar deuren; pas in 1891 konden meisjes in Nederlands-Indië ook naar de Jongens-HBS.

De ongetrouwde vrouw

Charlotte Jacobs moet als alleenstaande, werkende, ongehuwde Europese vrouw in Nederlands-Indië lange tijd als uitzonderlijk hebben gegolden. Ongehuwde vrouwen hadden een aparte sociale status, die 'lager' werd geschat dan die van de getrouwde vrouwen. Zeker als zij de huwbare leeftijd voorbij waren en als 'oude vrijster' werden beschouwd. Ongehuwd blijven was 'ongepast' voor een volwassen vrouw.²²³ Pas rond 1930 steeg het imago van ongehuwde, werkende Europese vrouw in de kolonie, als gevolg van de toegenomen mogelijkheden tot verdere ontplooiing en ontwikkeling voor vrouwen en de daarmee verband houdende groeiende kansen om te kunnen voorzien in het eigen levensonderhoud.²²⁴

Of Charlotte Jacobs zichzelf herkende in dat ongunstige imago is niet vast te stellen. Men kan slechts afgaan op de weinige beelden die van haar bekend zijn, waarop zij poseert als een tevreden *mater familias* te midden van familieleden die bij haar inwoonden dan wel haar geregeld moeten hebben bezocht. Daarnaast moeten de feiten voor zich spreken; die getuigen van vriendschappen en een actief leven, niet alleen binnen haar familie en professie, maar ook daarbuiten.

Afb. 14: Oktober 1899. In de tuin van het huis in Batavia van Charlotte Jacobs (in het midden). Rechts in het zwart Antonia W. Jacobs-Bosch (1856-1944), weduwe van Charlottes oudste broer Julius K. Jacobs (1842-1895). Voorts de drie dochters van Anna met twee schoonzons. (Particuliere collectie)

Afb.15: Kerstmis 1912. Makassar. Charlotte Jacobs (links) viert Kerstmis bij Constantijn en Marguerite ('Margot') A. Ferguson- Jacobs (1880-1943). Op de arm Charlotte Helena Ferguson (geb. Maart 1912), petekind van Charlotte Jacobs. (Particuliere collectie)

Voorlichtingsboeken

Dat Charlotte Jacobs in haar eigen levensonderhoud voorzag was in die jaren in de kolonie een abnormaliteit. Zowel in Indische romans als in de zogeheten voorlichtingsboeken – wijze lessen van ervaringsdeskundigen voor vrouwen en meisjes die naar Nederlands-Indië gingen – is de alleenstaande vrouw een witte raaf. In *De alleenstaande vrouw in Indië* door H. van der Spek-van Santen, een stuk dat verscheen in het *Indisch Vrouwenjaarboek 1936*, gaat de schrijfster in op het fenomeen ‘ongehuwde en niet in het familiegezin levende vrouw’, een ‘in veel geringere mate dan in Europa en Amerika voorkomend type’ dat in de beleving van Van der Spek ‘veel meer alleen is’ dan in Westerse landen. Van der Spek onderscheidt twee soorten van dit type vrouw: enerzijds het in Nederlands-Indië geboren meisje dat in een grotere stad nieuw werk vindt en onderdak krijgt bij familie of vrienden en anderzijds het uit Europa komende meisje dat werk heeft gevonden in Nederlands-Indië en op zoek moet gaan naar onderdak zoals een hotel, pension of als *paying guest* in een gezin. Voor het eerste meisje moet het makkelijker zijn om te wennen dan voor de tweede categorie; zij kent de taal, de gewoonten, is gewend aan het klimaat en de levenswijze. Voor het meisje dat fris uit Europa komt, schets Van der Spek in suggestieve bewoordingen heel wat grotere aanpassingsproblemen dan voor het meisje uit Nederlands-Indië:

Een op de hotelmanier gezet kopje thee – dus niet van de lekkerste – in het nuchter – leelijke hotelservies – dat het meisje in eenzaamheid gebruikt, zonder de weldoende aanwezigheid van iemand die belangstelling voor haar heeft (-), een ongezellige maaltijd aan een eenpersoonstafeltje (-) waarna ze nog een paar stille uren met zichzelf doorbrengt alvorens te gaan slapen.²²⁵

Geen aantrekkelijk beeld dat Van der Spek hier schetst. Toch zijn er volgens haar wel vrouwen die daar goed tegen kunnen, dat zijn de ‘zeer zelfstandige naturen, die zich in zoo’n leven zonder eenig verband of dwang’ gelukkig voelen, maar dat zijn de onder vrouwen wel voorkomende ‘geboren vrijgezellen’ die tevreden zijn met ‘de zakelijkheid van het hotelleven’ en niet verlangen naar de ‘warmte van het gezinsleven’ die voor anderen onontbeerlijk is.

De vrouw die ‘prefereert in een eigen huis of paviljoen te wonen’ moet wel een heel bijzonder exemplaar zijn in de ogen van Van der Spek:

De weelde van een dergelijke eenzaamheid kan slechts een vrouw met een flink inkomen en van rijperen leeftijd zich permitteren. Het flinke inkomen heeft zij

noodig om haar eenpersoonshuishouden te bekostigen, want woninghuur en bedienden, belasting en alle verdere huishoudelijke uitgaven vorderen een som, welke ver uitgaat boven het bedrag, dat men als hotel - of gezinsgast betaalt. En haar rijpere leeftijd (waaronder ik versta elke leeftijd tusschen 23 en 93, mits de persoon in kwestie iemand is met gezond verstand en bedwingbaar temperament) heeft de alleenstaande vrouw noodig om haar gemoedsrust te bewaren bij de praatjes, welke de goegemeente zonder mankeeren rondstrooit over elke vrouw, die het waagt alleen te gaan wonen.²²⁶

In deze schetsen is Charlotte Jacobs te herkennen als de - relatief - jonge vrouw die uit Europa in Nederlands-Indië terechtkomt en voorlopig bij familie dan wel in een pension of een hotel verblijft voordat zij de financiële armslag heeft om als 'geboren vrijgezellin' in een eigen huis of paviljoen te wonen. Nu was Charlotte Jacobs ook in andere opzichten een buitenbeentje, aangezien zij naar Nederlands-Indië kwam met een gedegen diploma op zak waarmee ze zeer goed in staat was de strijd om het bestaan aan te gaan. Voor meisjes die geboren waren in de kolonie dan wel als kind vanuit Europa met het gezin mee naar Nederlands-Indië waren gekomen, was het toekomstperspectief minder helder afgebakend, wegens het lange tijd ontbreken van mogelijkheden om in de kolonie een vervolgopleiding of zelfs beroepsopleiding te doen.

De toekomst 'onzer meisjes.'

Rond het einde van de negentiende eeuw neemt de discussie over de 'toekomst onzer meisjes' een steeds belangrijker plaats in de Indische kranten in.²²⁷ Vanaf 1882 konden Europese meisjes weliswaar naar de Meisjes-HBS, maar wat ze vervolgens met dat diploma moesten gaan doen, bleef nog geruime tijd onduidelijk. Het was voer voor verhitte discussies en lange stukken in de media, die niet zelden een polemisch karakter hadden.

De discussie over het vraagstuk Vrouw en Werk - zoals die in Nederland werd aangejaagd door de eerste Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 in Den Haag - werd ook in Nederlands-Indië gehoord en overgenomen, niet in de laatste plaats vanaf 1896, het moment waarop het eerste meisje in Nederlands-Indië de Jongens-HBS afrondde. Dit was mejuffrouw M. von Banniseht. De *Locomotief* moet enigszins de loopbaan van dit meisje gevolgd hebben, want de krant meldde op 12 juni 1897 dat ze 'inmiddels voor apothekeres' studeerde. Het bericht klopte op meerdere fronten niet. Von Banniseht bleek in 1898 als klerk te werken op het telegraaf- en postkantoor van Semarang, vanwaar ze later 'wegens familieomstandigheden' werd overgeplaatst naar Soerabaja. Als Von Banniseht al studeerde voor 'apothekeres', dan deed ze dat

in elk geval in haar vrije tijd en via zelfstudie, want een cursus ‘voor apothekeres’ (lees: apothekersbediende) bestond toen nog niet in Nederlands-Indië. Wel waren er plannen voor, zoals *De Locomotief* al berichtte op 27 april 1897. Dit zou een cursus betreffen voor *assistentes* in de praktijk van dokters in de binnenlanden, die zo’n hulpje best zouden kunnen gebruiken. De krant legt ook uit voor wie zo’n cursus dan geschikt zou zijn:

Meisjes die de Hoogere burgerschool bezochten, laat ons zeggen tot en met de derde klasse, of die het examen voor hulponderwijzeres deden, maar die vergeefs op plaatsing wachten, zouden wel het meest in aanmerking komen.²²⁸

De *Locomotief*, sinds zijn oprichting consequent trouw aan haar liberale beginselen en ethische principes ten aanzien van de toekomst van Nederlands-Indië, plaatste onder hoofdredacteurschap van de liberaal progressieve journalist Mr. Brooshooft geregeld artikelen die ‘de toekomst onzer meisjes’ aankaartten. Vaak werden stukken overgenomen uit andere kranten, mits ze maar bijdroegen aan de discussie. Zo citeerde de *Locomotief* een eerder in het *Nieuw Bataviaasch Nieuwsblad* verschenen artikel:

Voor de werkelijk ontwikkelde vrouw in Nederlands-Indië is buiten de betrekking van apothekeres of onderwijzeres geen enkel aan haar kennis geëvenredigd emplot te vinden. Zelfs de gelegenheid om hier te lande een enigszins beteekenend examen af te leggen, bestaat niet. Voor onze meisjes in Indië blijven de treurige betrekkingen van gouvernante en piano-onderwijzeres over, waarvan het honorarium, ten gevolge van de groote concurrentie, niet meer evenredig aan de gevorderde bekwaamheden is. Dat zijn dus niets anders dan noodmiddelen om in de behoefte aan levensonderhoud te voorzien. Ten behoeven der ontwikkelde vrouwen moeten andere wegen worden opgesteld.²²⁹

Zelfs doodgewone baantjes zoals de betrekkingen op de kantoren van post, telegraaf en spoor zijn in Nederlands-Indië, anders dan in Nederland, voor meisjes en vrouwen niet toegankelijk, aldus het betreffende bericht. Terwijl men in het moederland zulke baantjes wel openstelt voor ‘middelmatic ontwikkelde vrouwen’.²³⁰

Bij raadpleging van in die tijd in de kolonie circulerende kranten valt op dat zich in de discussies rondom de ontwikkeling van de vrouw einde negentiende eeuw - net als in Nederland - in Nederlands-Indië verschillende groeperingen aftekenden. Men was het erover eens dat ‘de toekomst onzer meisjes’ ook in Nederlands-Indië een dwingend agendapunt was, maar over de ontwikkelings- en beroepsmogelijkheden voor vrouwen bestond lange tijd nauwelijks enige consensus. Dat had verschillende

oorzaken. Velen sympathiseerden weliswaar met de emancipatiegedachte maar waren bang dat al te veel geleerdheid en zelfstandigheid tot ongewenste situaties zouden kunnen leiden. Zo waarschuwde Nellie van Kol, bevoegen voorvechtster van de ‘vrouwenzaak’, in een vlammend pro-vrouwen-betoog, dat ook werd gepubliceerd in de *Locomotief*, voor zo’n ‘gevaar’:

Vele vrouwen verkeerden in de mening dat er reeds veel gewonnen zal zijn wanneer alle ambten en beroepen voor haar zullen zijn opengesteld. Ja, daarmee zouden de vrouwen in zeker opzicht geholpen zijn. Maar men bedenke wel, dat voor iedere vrouw die als apothekeres, dokteres, telegraphiste, advocaat of professor of wat dan ook, eene plaats krijgt, een man de zijne moet afstaan, en daar wij, naar de algemeene ervaring van werkgevers, ons werk beter en consciëntieuzer verrichten dan de mannen, zou het kunnen gebeuren dat, blijft de maatschappij onder haar tegenwoordige staatkundige en staatshuishoudkundige voorwaarden voortbestaan, de vrouwen binnen eenige tijd de plaats bekleeden die thans de mannen innemen. Oprecht gesproken zou ik dat feil nu niet zoo heel betreurenswaardig vinden. Ik ben van de leer der spelende kinderen: ieder op zijn beurt de baas. De mannen hebben ons zoveele eeuwen geringeloord dat het niet meer dan billijk zou zijn indien wij het een tijdlang deden. Doch vergeten wij niet dat zulk een staat van zaken allerlei misstanden zou veroorzaken.²³¹

De door Nellie van Kol genoemde misstanden zouden er dan onder meer uit kunnen bestaan dat werkloze mannen een ‘lastig element’ in de samenleving zouden kunnen vormen en dat het huwelijk ‘nog meer dan thans het geval is’, een wettelijke prostitutie zou worden, ‘doch dan vooral van de kant van de mannen.’²³²

Betrekkingen voor vrouwen

Een andere reden waarom de emancipatie in Nederlands-Indië nog niet erg op stoom kwam, had mogelijk te maken met het feit dat er lange tijd nog de nodige verwarring bleef bestaan over de geschiktheid van een bepaalde betrekking voor vrouwen. Ook was het vaak onduidelijk wat zo’n beroep nu precies inhield en welke opleiding men daarvoor nodig had. Pas in 1899 bracht Johanna van Woude enige helderheid over de mogelijkheid, geschiktheid en voorwaarden van beroepen voor vrouwen met haar – later gebundelde – uiterst populaire brochurereeks: *Betrekkingen voor vrouwen* die ook in Nederlands-Indië veel aandacht kreeg.²³³

Johanna van Woude was het pseudoniem van Sophia Margaretha Cornelia van Wermeskerken - Junius (1853-1904). Schrijven was haar passie, waar zij al op jonge leeftijd mee begon, eerst heimelijk – alleen haar moeder wist ervan – maar later openlijk. Haar zoon Henri, die later ook schrijver werd, schreef over zijn moeder:

‘Gedurende haar leven heeft nooit een zucht tot eer en roem haar tot schrijven gedreven, alleen de liefde tot haar werk.’ Onderwerp van haar vele publicaties, waaronder diverse romans, waren stevast de lotgevallen van jonge vrouwen in hun dagelijkse negentiende-eeuwse leven: huwelijk, kinderen, geldkwesties, ruzies, verdriet. Haar boeken vonden gretig aftrek bij jonge vrouwen die zichzelf herkenden in het leven dat Johanna beschreef en dat geïnspireerd werd door haar eigen leven. Het ideaal dat haar verhalen uitdroegen van het moederschap en het huiselijke leven sprak kennelijk veel vrouwen aan. Vanaf 1879 schreef Sophie onder het pseudoniem Johanna van Woude.

Hoe goed haar romans ook werden ontvangen – en hoe neerbuigend ze soms ook door de kritiek werden beoordeeld – de meeste bekendheid verwierf Johanna echter door de *Hollandsche Lelie*, een ‘weekblad voor jonge dames’ dat in 1887 verscheen en waarvan Johanna in 1889 hoofdredactrice werd. Het blad bezong in alle toonaarden de vrouwelijke deugden en was doordeesemd van de gedachte dat de roeping der vrouw lag in haar taak als echtgenote en moeder. Vooral de vragenrubriek, waarin Johanna iedereen persoonlijk antwoord gaf, was buitengewoon populair.

Haar antwoorden behelsden telkens min of meer hetzelfde: de lezeresjes moesten hun ware vrouwelijkheid die uit zachtheid, onderwerping en zelfverloochening bestaat, ontwikkelen en zich richten op het hoogste ideaal van het vrouw-zijn: het huwelijk en daarbij de kinderen.²³⁴

In 1897 nam Anna de Savornin Lohmann Sophies taak als hoofdredactrice over en maakte korte metten met de dweperige, zoetige toon. Sophie schreef nog wel artikelen voor de *Hollandsche Lelie*, onder meer een serie over de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt die in 1900 gebundeld zou worden tot de bovengenoemde *Betrekkingen voor vrouwen*. Hierin gaf zij gedegen en gedetailleerde informatie over de verschillende beroepen die zij geschikt achtte voor vrouwen. Een in het licht bezien van haar opvatting over de verheerlijking van het vrouwelijk ideaal opmerkelijk, maar gezien haar eigen loopbaan – zij was diegene die in haar huwelijk het gezin financieel boven water hield toen haar man studeerde voor notaris – niet zo verwonderlijk. Pikant is dat Van Wermeskerken zelf een allesbehalve harmonieus huwelijksleven had. De notaris bleek nogal gewelddadig en kon in de geregelde huwelijkse conflicten zijn handen niet thuishouden. Van Wermeskerken belandde zelfs enige tijd in het cachot omdat ze gepoogd zou hebben haar man te vergiften. Ze komt in 1867 smartelijk aan haar einde in een krankzinnigengesticht in Utrecht, amper 51 jaar oud. Mogelijk huisden twee vrouwen in het hart van deze vrouw: Sophie, de echtgenote en moeder, en Johanna, de journaliste.

In nummer 3 van haar serie *Betrekkingen voor vrouwen* behandelt Johanna van Woude de ‘apothekeres’, een van de betrekkingen voor vrouwen ‘die de vrouwen zich het eerst hebben veroverd en nu staan reeds verscheidene dames in Nederland aan het hoofd van een apotheek, of zijn daarvan eigenares.’ Over de status van de apothekeres laat dit stuk geen twijfel bestaan; men kan pas apotheker worden na een gedegen universitaire opleiding en een stageperiode. Van Woude licht dat zelfs nog expliciet toe:

Velen verwarren de vrouwelijke apotheker met de apothekersbediende, welke laatsten legio zijn, terwijl de vrouwelijke apothekers in ons land nog zeer goed zijn te tellen. Om apotheker te worden is de wetenschappelijke opleiding, n.l. de academische noodzakelijk en deze is alleen toegankelijk voor zulken, die eindexamen hebben aan de Hoogere Burgerschool voor jongens 5 j.c. of een gymnasium- of staatsexamen deden.²³⁵

In Nederlands-Indië verschijnt de reeks ook; de *Locomotief* van 18 september 1899 maakt melding van het verschijnen van de derde titel in ‘hare aardige’ reeks: de apothekeres. De redacteur voegt aan een beschrijving van het boekje nog toe dat er in Indië ‘grootte behoefte is aan apothekeressen’ en dat er, ‘naar Johanna van Woude ons meedeelde zelfs sprake van is hier een cursus op te richten voor haar opleiding.’ Waarmee de redacteur er blijk van geeft toch niet helemaal goed Van Woudes boekje gelezen te hebben. Men wordt immers geen apotheker na een cursus, maar ‘slechts’ apothekersbediende.²³⁶

De opleiding tot apothekersassistent in Nederlands-Indië

Wie in Nederlands-Indië apothekersbediende wilde worden moest zich door zelfstudie op het examen voorbereiden, een opleiding bestond nog niet. Praktijkervaring kon de kandidaat opdoen in een van de openbare apotheken; apothekers in Nederlands-Indië waren verplicht minstens één assistent op te leiden.²³⁷ Deze individuele opleiding door apothekers bleek niet te voldoen aan de door de overheid gestelde eisen en de roep om een gedegen opleiding werd sterker. In 1918 kwam er in Batavia een officiële opleiding tot apothekersbediende, aanvankelijk nog als proef en op kleine schaal, slechts geleid door een apotheker die zowel directeur als leraar was.²³⁸ Ondanks het feit dat de opleiding te veel geld kostte in relatie tot de studieresultaten en de werkloosheid onder apothekersassistenten groot was kreeg de school in 1923 haar officiële status.²³⁹ De enige toelatingseis was dat men lagere school moest hebben doorlopen. De cursus duurde twee jaar en werd afgesloten met een examen. Hiermee verwierf de student recht op

een praktijkstage van ten minste één en ten hoogste twee jaar in een burger- of gouvernementsapotheek. Pas daarna werd de kandidaat toegelaten tot het examen voor apothekersbediende. Na 1924 werd een praktijkstage van twee jaar bindend. Het behaalde diploma was gelijkwaardig aan dat in Nederland, met dien verstande dat de in Indië opgeleide apothekersassistent ook de nodige kennis moest hebben van de wettelijke bepalingen voor de uitoefening der artsenijsbereidkunst aldaar, de gebruikelijke maten en gewichten in Nederlands-Indië en van de voornaamste in de archipel voorkomende medicinale planten en kruiden oftewel de simplicia. Ondanks deze opleiding gaven de in Nederlands-Indië werkzame apothekers bij de werving van assistentes de voorkeur aan in Nederland opgeleide assistentes. Het Gouvernement werkte in feite aan die situatie mee door apothekersassistenten die in een ander land ‘overeenkomstig de aldaar geldende bepalingen’ waren opgeleid, vrij te stellen van het aanleveren van bovenstaande getuigschriften.²⁴⁰ ‘Het is moeilijk verklaarbaar, maar niettemin een feit dat de groote particuliere apotheken nog altijd en vooral ook voor de afdeling “receptuur” bij voorkeur assistentes uit Europa betrekken,’ aldus een redactioneel artikel in het *Pharmaceutisch Weekblad* van 1933.²⁴¹

In een artikel in het *Bataviaasch Nieuwsblad*, dat door het *Pharmaceutisch Weekblad* met commentaar van de Nederlandsch-Indische Apothekers-Adsisistentenbond werd overgenomen, wordt als argument voor deze situatie aangevoerd dat de in Nederland opgeleide kandidaten meer praktijkervaring hebben en dat het werk in particuliere apotheken bijzondere eisen stelt waarin de opleiding in Batavia niet voorziet. Wat vakkennis betreft deed de opleiding in Batavia weliswaar niet onder voor die in Nederland, maar ‘niet iedereen is een goede verkooper, al is hij nog zo’n prima adsistent’. De vrees dat, door werkloosheid gedwongen, de in Batavia opgeleide afgestudeerden dan maar aan de slag zouden gaan bij een drogist, deelde de Bond niet; eerder zou dat een verbetering genoemd kunnen worden. ‘De aanwezigheid van een assistent in een drogisterij kan heel wat ellende voorkomen. Hij weet althans wat hij verkoopt, hetgeen lang niet van alle drogisten gezegd kan worden.’²⁴²

De Apothekers-Adsisistentenschool werd ‘voorlopig’ gesloten na beëindiging van het cursusjaar 33 – 34, ‘in verband met de noodzakelijke bezuiniging op de landsuitgaven,’ zoals de officiële berichtgeving luidde. De opleiding van de apothekersassistenten werd weer toevertrouwd aan de apothekers.²⁴³

Vrouwelijke apothekersassistenten

Vrouwelijke – in Nederland opgeleide – apothekersassistenten waren schaars in Nederlands-Indië. In advertenties, die Charlotte Jacobs vanaf 1898 met enige regelmaat in het *Pharmaceutisch Weekblad* plaatste, werd de vrouwelijke sollicitant een salaris aangeboden van honderd gulden in de maand.²⁴⁴ Nadat Charlotte in 1890 de Nederlandsche Apotheek had geopend werd reflectanten naast dit salaris en kost en inwoning ook 5 procent aandeel in de winst in het vooruitzicht gesteld. Passage werd niet vergoed. Sollicitanten dienden zich bij haar zuster Aletta in Amsterdam te vervoegeen, die blijkbaar de *screening* van de meisjes voor Charlotte op zich had genomen.²⁴⁵ Of de beide zusters dit procedé hadden afgesproken voordat Charlotte naar Nederlands-Indië vertrok is niet bekend maar ook niet aannemelijk; Charlotte ging immers naar Nederlands-Indië met de bedoeling lerares te worden. Aangezien correspondentie tussen de broers en zussen ten enenmale ontbreekt, zoals ook Bosch al had geconstateerd, is niet vast te stellen of, en op welke wijze, hierover is gecommuniceerd.²⁴⁶ Charlotte Jacobs was met haar advertenties wel een uitzondering; collega-apothekers in Nederlands-Indië adverteerden niet of nauwelijks in het *Pharmaceutisch Weekblad* en zeker niet voor assistenten; wel werden geregeld apothekers gevraagd, als waarnemer of provisor, bijvoorbeeld wanneer de apotheker zelf met verlof naar Nederland wilde.

De tweede vrouwelijke apotheker in Nederlands-Indië diende zich pas in 1901 aan. Dat was E. Ansingh die als provisor aan de slag ging in de N.V. Volksapotheek te Soekaboemie. In 1904 opende zij haar eigen apotheek in diezelfde plaats.²⁴⁷

Het verschijnsel ‘vrouw’ in een apotheek leidt in de negentiende eeuw tot spraakverwarring. Dat ook een vrouw apotheker kan zijn is weliswaar in de kolonie sinds 1884 een feit maar zeker nog geen gemeengoed. Iedere vrouw achter de balie van een apotheek is daarom een ‘apothekeres.’ Ook de apotheker zelf: in officiële berichten van het Gouvernement in het *Bataviaasch Nieuwsblad* van 30 juli en 1 augustus 1890 waarin melding wordt gemaakt van zowel de aanvraag als de honorering van een contract voor de bereiding van recepten en levering der medicijnen van ambtenaren wordt de contractant aldus aangekondigd: ‘meijuffrouw C. Jacobs, *apothekeres* te Rijswijk.’

In 1901, als Ansingh in Nederlands-Indië arriveert en in Soekaboemie gaat werken, gaat het al beter: in het *Bataviaasch Nieuwsblad* van 14 maart 1901 wordt zij toegelaten ‘tot de uitoefening der artseneijbereidkunst als *apotheker*.’

Conclusie

Foucault ziet de mens in het domein van de economie verschijnen als een wezen met behoeften en verlangens die hij probeert te bevredigen. Doordat de mens belangen heeft, streeft hij profijt na en gaat hij daarvoor de confrontatie met het Andere aan; kortom de mens verschijnt in een situatie die beheerst wordt door het conflict. Hij kan dergelijke conflicten proberen te vermijden en te ontvluchten of trachten ze te overwinnen en een oplossing te vinden die tenminste op een bepaald niveau tijdelijk de tegenstellingen wegneemt. Daartoe zal hij voor zichzelf een verzameling regels invoeren die zowel een inperking als een uitvloeisel van het conflict zijn.

In het leven van Charlotte Jacobs zijn conflictsituaties te herkennen zowel op het financiële als sociale vlak. Als ongehuwde, zelfstandig werkende (Europese) vrouw in Nederlands-Indië was zij een bijzonderheid. Een ongehuwde vrouw had in Nederlands-Indië een lagere sociale status dan een gehuwde vrouw, wier plaats in de sociale rangorde bepaald werd door de functie van haar echtgenoot. Zij diende hem hierin te ondersteunen. De Europese vrouw in Nederlands-Indië werkte niet. Dat beeld zou pas aan het einde van de negentiende eeuw veranderen toen ook meisjes naar de HBS konden en de eerste Meisjes-HBS in Nederlands-Indië geopend werd. Geleidelijk besteedden de media steeds vaker aandacht aan geschikte betrekkingen voor vrouwen. Een werkende - ongehuwde - vrouw werd niet langer als een zeldzaamheid gezien. Ook won de gedachte aan kracht dat vrouwen niet alleen in typisch vrouwelijke beroepen als verpleegster, gouvernante, onderwijzeres of pianolerares maar ook in voorheen als typisch mannelijk bestempelde werkkringen zoals post, telegrafie, spoorwegen en de apotheek zinvol bezig zouden kunnen zijn en het werk even goed zouden kunnen doen als mannen.

Charlotte Jacobs ging de confrontatie aan met een aantal conflicterende situaties: ze streed tegen de beeldvorming zoals die in de kolonie betreffende ongehuwde en zelfstandig werkende vrouwen bestond. In haar streven naar autonomie - 'ik moest nu voor mijzelf zorgen' - verschaftte ze zichzelf vakkennis en daarmee economische zekerheid. Zij bouwde aan een sociaal fundament door zich om haar familieleden te bekommeren. Samenvattend kan gesteld worden dat haar zelfstandig ondernemerschap, haar academische gevormdheid en haar positie in een op een gezin lijkende situatie statusverhogend werkten.

Foucault gelooft in de autonomie van het individu. Hij meent dat de mens de vrijheid heeft anders te zijn, zichzelf vorm te geven die past in de context waarin hij terechtkomt. Die vrijheid is voor iedereen anders; in dezelfde situatie reageren

mensen verschillend. In de ogen van Foucault wordt het ik - het subject - gevormd in zijn tijd door de woorden en de dingen die hem omringen. Van Charlotte Jacobs kan gesteld worden dat het haar vrije keuze was om naar Nederlands-Indië te gaan, maar die vrijheid is wel begrensd. Niet alleen door de rechten en de plichten die de moderne maatschappelijke structuren het individu opleggen maar ook door persoonlijke verlangens, de verborgen angsten en de verhouding met anderen. Want zelfzorg gaat volgens Foucault hand in hand met de zorg voor anderen. Het is niet verwonderlijk dat Foucault deze zelfzorg 'levenskunst' noemt. Doel van deze levenskunst is de vrijheid, een vrijheid die slechts mogelijk is in de context van het geleefde leven, waarin het individu zich bevrijdt van zijn onmondigheid en wordt wie hij wil zijn.

Farmacie in Nederlands-Indië in de negentiende eeuw

Inleiding

Kort na aankomst in Batavia kreeg Charlotte Jacobs van collega Betting van de Javasche Apotheek het verzoek om waarnemer te worden in zijn apotheek. De apotheek werd in de volksmond al gauw de ‘damesapotheek’ genoemd, omdat Charlotte uitsluitend met vrouwelijke assistenten wilde werken, die zij via advertenties in het Nederlandse vakblad *Pharmaceutisch Weekblad* opriep te solliciteren.²⁴⁸ Ze deed haar werk kennelijk naar tevredenheid van haar werkgever, getuige de procuratie die Betting haar verleende. Ondanks het feit dat ze blijkbaar zonder veel enthousiasme aan het werk was begonnen:

Nauwelijks had ik te Batavia voet aan wal gezet of ik hoorde dat een van mijne mannelijke collega's die mijne komst vernomen had, pogingen in het werk stelde, dat ik in zijne zaak zou komen. Om verschillende redenen accepteerde ik dit en wel voornamelijk omdat ik, dáár werkzaam zijnde, gelegenheid had de Indische zeden en gewoonten en ook de taal te leeren kennen.²⁴⁹

Gedurende zes jaar was Charlotte Jacobs beherend apotheker in de Javasche Apotheek. De eerste twee jaar trad zij tevens op als gecommitteerde bij de praktische en theoretische apothekersexamens in Nederlands-Indië. Daarnaast was zij plaatsvervangend lid in de commissie van de examens voor apothekersbedienden. Het is zeer waarschijnlijk dat zij deze benoemingen te danken had aan haar werkgever Betting, die eveneens gecommitteerde was bij deze examens. Na het overlijden van Betting in 1889 bleef zij nog enige tijd de honneurs waarnemen in de Javasche Apotheek totdat zij op 14 juli 1890 in de relatief nieuwe wijk Menteng in Batavia haar eigen apotheek opende: de “Nederlandsche Apotheek Charlotte Jacobs.” Ruim twintig jaar leidde zij haar apotheek totdat zij in 1913 naar Nederland terugkeerde.

Het ‘Indische’ apothekersexamen

Vanaf 1882 bestond in Nederlands-Indië de mogelijkheid om een natuurkundig, theoretisch en praktisch apothekersexamen af te leggen. Voordat men werd

toegelaten tot dit laatste deel van het examen moest men bewijs kunnen overleggen dat men minstens twee jaar in Nederlands-Indië of Nederland in een openbare apotheek praktijkervaring had opgedaan. De examencommissie werd samengesteld door de Directeur van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid en bestond behalve uit de eerste apotheker van het Militair Hospitaal in Batavia uit personen - mannen - uit de dagelijkse farmaceutische praktijk in Nederlands-Indië. Deze commissieleden waren echter niet in staat het Nederlandse examenniveau voldoende te garanderen dat immers bij de Geneeskundige Wetten van 1878 verzwaaard was. Hoogleraren ontbraken ten ene male in deze 'Indische' commissies. Wie slaagde voor dit Indische examen mocht alleen maar in Nederlands-Indië als apotheker werken. De Vereniging tot bevordering der Geneeskundige Wetenschappen in Nederlands-Indië pleitte in 1897 bij het gouvernement voor afschaffing van deze examens (en die voor tandarts en arts). Het gouvernement ging daar niet op in, wel werden in 1898 de regels voor de examencommissie verscherpt; als voorzitter trad nu het hoofd van het chemische laboratorium te Batavia op en in de commissie kregen ook leraren van de opleiding voor Inlandse artsen, de zogeheten *Dokter-djawa*-school - later S.T.O.V.I.A. geheten - zitting.^{250 251} Een opleiding tot apotheker in Nederlands-Indië bestond nog niet; wie in Nederlands-Indië apothekersexamen wilde doen, kon zich alleen maar door middel van zelfstudie daarop voorbereiden, al dan niet onder leiding van een gevestigd apotheker. De Nederlandse apothekersopleiding voorzag niet in een speciale cursus voor civiele apothekers die naar de tropen wilden.²⁵² Volgens Bierman hadden in vijftien jaar tijd slechts twee Inlanders gebruik gemaakt van de mogelijkheid het examen in Nederlands-Indië af te leggen.²⁵³ Apothekers met een niet-Nederlands apothekersdiploma moesten ter aanvulling op hun diploma dit examen ook doen, voordat ze in de kolonie aan de slag konden in hun beroep. Volgens Tan zou een enkeling daarvan gebruik hebben gemaakt. Daartoe werden de examens desgewenst in het Frans, Duits of Engels afgenomen, desnoods met behulp van een tolk.²⁵⁴

Deze praktijk moet de in Nederland opgeleide apothekers jarenlang een doorn in het oog zijn geweest. Dat moge blijken uit berichten in het *Pharmaceutisch Tijdschrift voor Nederlands-Indië* van de Nederlandsch-Indische Apothekersvereniging die in 1924 werd opgericht. In dat oprichtingsjaar gingen direct al stemmen op om deze examens af te schaffen omdat de laboratoria er niet voldoende voor geoutilleerd zouden zijn, de examinatoren onvoldoende wetenschappelijke statuur hadden en er in Nederlands-Indië geen adequate opleiding tot apotheker beschikbaar was. Plannen van de Geneeskundige Dienst om aan de School Tot Opleiding van Inlandsche Artsen (S.T.O.V.I.A.) een apothekersschool te verbinden, een soort apothekersopleiding 'light' voor Nederlands-Indië, liepen tot opluchting van de apothekers in Nederlands-Indië op niets uit.²⁵⁵ Het zou dan moeten gaan om een opleiding die specifiek was

toegespitst op de Indische situatie, de aldus opgeleide apotheker zou de titel 'Indisch Apotheker' krijgen. In het licht bezien van het feit dat in Nederland vanaf eind 1878 de apothekersbevoegdheid uitsluitend nog langs universitaire weg verkregen kon worden is de onrust onder de apothekers alleszins begrijpelijk.²⁵⁶ Het leidde ook tot grote beroering in de Nederlandse farmaceutische wereld waarvan uiting werd gegeven in zeer uitgebreide vaak polemische stukken in het *Pharmaceutisch Weekblad*.²⁵⁷ In 1934 – tien jaar na de eerste kritische geluiden – kaartte de Indische apothekersvereniging het probleem nog maar weer eens aan. De mogelijkheid tot het afleggen van het praktisch apothekersexamen in Nederlands-Indië diende zo spoedig mogelijk naar 'de rariteitenkamer te worden verbannen voordat een door zelfstudie gevormde de plaats kan bezetten van een persoon die een Nederlandse (zevenjarige) universitaire opleiding heeft genoten.'²⁵⁸ Hoe lang de mogelijkheid tot het afleggen van het apothekersexamen in Nederlands-Indië bestaan heeft, is onduidelijk. Van een opleidingsmogelijkheid voor apothekers in Nederlands-Indië was pas in 1941 aarzelend sprake; aspirant-apothekers werd de gelegenheid geboden colleges farmacologie te volgen aan de Geneeskundige Hogeschool in Batavia.²⁵⁹ Een volwaardige opleiding was dit allerm minst en het verstomde de discussie ook niet, omdat het gebrek aan gekwalificeerde apothekers in Nederlands-Indië nijpend bleek. Zo bestond er de mogelijkheid een soort certificaat te behalen als 'geneesmiddelvakman' in een poging het gebrek aan apothekers in Indonesië te verminderen.²⁶⁰ Aan de Geneeskundige Hogeschool in Klaten op Midden-Java die in 1946 was gesticht, werd een farmaceutische afdeling ingericht maar helaas maakten de toenmalige politieke omstandigheden daar na een jaar alweer een einde aan.²⁶¹ In 1948 boog een commissie zich op verzoek van de President van de Universiteit van Indonesië, waarin de Geneeskundige Hogeschool als Geneeskundige Faculteit was opgegaan, andermaal over nut en noodzaak van een apothekers-opleiding, hoe die er dan zou moeten uitzien en waar die zou moeten worden gesitueerd. In het *Pharmaceutisch Weekblad* van 24 december 1948 liet E.H. Vogelenzang geen spaan heel van het rapport dat deze commissie op 8 februari 1948 het licht deed zien. Behalve grote bezwaren tegen de argumentatie van deze commissie en hun aanbeveling er een 'sterk vereenvoudigde opleiding' van te maken, maakt Vogelenzang zich kwaad over de samenstelling van deze commissie, waarin slechts één apotheker zitting had die 'meer dan dertig jaar geleden zijn diploma haalde.'²⁶² Uiteindelijk ontwikkelde zich in 1955 alsnog vanuit de Faculteit Wis- en Natuurkunde aan de Universiteit van Bandoeng een zelfstandige faculteit farmacie. Dit betekende vermoedelijk het officiële einde van de mogelijkheid tot het doen van een apothekersexamen in Indonesië zonder de vereiste academische vooropleiding zoals hierboven beschreven. De eerste Indonesiër die slaagde voor het apothekersexamen aan de Universiteit van Indonesië te Bandoeng was Poey Seng Bouw.²⁶³ Volgens een

krantenbericht zou hij de eerste apotheker zijn die in Indonesië was opgeleid volgens de ‘oude stijl’ i.c. ‘de zevenjarige opleiding.’²⁶⁴ In december van het jaar daarop promoveerde Bouw bij prof B.S. Goei The in Bandoeng op het proefschrift “De bestrijding van vergiften volgens de droge methode.” De krant meldde dat Bouw de eerste gepromoveerde was, die zijn hele studie van het begin af aan de FIPA (faculteit van wis en natuurkunde) te Bandoeng had gevolgd.²⁶⁵

Apothekers in Batavia in de negentiende eeuw

In 1884, het jaar waarin Charlotte Jacobs in Nederlands-Indië arriveerde en als apotheker aan de slag ging, was er in Batavia, naast de Stadsapothek een zestal openbare apotheken. Dat waren apotheek Rathkamp & Co van de heren Rathkamp, Raland en Van Houtrijve, de Bataviasche Apotheek van Zelisse, de Javasche Apotheek van Betting & Co, de Utrechtse Apotheek en de Leeuwenapotheek, beide van Waitz & Co en de Kramatapothek van Nauta. Charlotte Jacobs trad in 1884 in dienst bij Betting als provisor (waarnemer of beheerder) in de Javasche Apotheek. Na het plotseling overlijden in 1889 van Betting nam Charlotte Jacobs nog enige tijd de honneurs waar in de Javasche Apotheek, maar in 1890 werd deze apotheek een Naamloze Vennootschap en werd onder de naam Bataviasche Volksapothek door de nieuwe eigenaar Van Houtrijve & Co voortgezet.

Wat hieronder volgt is een eigen registratie van de in Batavia aanwezige apotheken vanaf 1814, het jaar waarin de Engelsen hun bewind overdroegen aan de Bataafse Republiek. Bron voor deze registratie zijn advertenties en artikelen in kranten die in Nederlands-Indië verschenen in de jaren 1811 tot 1890, het jaar waarin Charlotte Jacobs haar eigen apotheek opende in de chique wijk Menteng, alsmede de registratie van Bloys van Treslong Prins die hij in 1929 in enkele opeenvolgende edities van het *Pharmaceutisch Tijdschrift voor Nederland –Indië* publiceerde. Deze reconstructie is schematisch weergegeven in de bijlage ‘Apothekers in Batavia 1814-1913.’²⁶⁶

De Stadsapothek

De eerste officiële openbare apotheek in Batavia was de Stadsapothek, die in 1668 gesticht was op basis van een verdrag tussen de Compagnie en de uit Rotterdamse afkomstige apotheker Hercules Cruys. Hij had het privilege om patiënten van het Compagniehospitaal te voorzien van genees-, verband- en andere verzorgingsmiddelen in ruil voor een ‘een sware stuyver ’s daegs voor elk der persoonen die in het huys voorz: als sieken geplaetst worden.’²⁶⁷ Hij kreeg gratis een slaaf van de Compagnie en een kleine woning en diende zich aan een door de

Afb. 16: Batavia, 1897

Compagnie opgestelde prijslijst te houden. De Compagnie op haar beurt verplichtte zich bij het einde van het verdrag de nog aanwezige voorraden terug te nemen. Alles wat de Stadsapotheker verhandelde kon hij betrekken uit de 'Medicinale Winkel' oftewel Magazijn van Geneesmiddelen te Batavia. Cruys keerde in 1676 terug naar Nederland en werd opgevolgd door een bonte rij van chirurgijns, medicinae doctores en laboranten. De Stadsapothek, aanvankelijk gevestigd aan de Binnen-Nieuwpoort, maar in 1820 verplaatst naar de Voorrij, behield bijna 150 jaar haar monopolie als enige openbare apotheek in Batavia. De laatste stadsapotheker, Reinardus van Loenen, stierf in 1810 en toen werd het privilege van de Stadsapothek als enige openbare apotheek opgeheven.²⁶⁸

Het waren vaak militair apothekers der eerste klasse die in de Stadsapothek werkten. Zij hadden een officiële machtiging nodig van het Gouvernement om deze functie uit te kunnen oefenen. Men werd daarvoor tijdelijk ontslag uit de dienst verleend. Zoals uit onderstaande zal blijken 'deden' sommige openbare apothekers de pacht van de stadsapothek 'erbij', dat wil zeggen naast hun eigen apotheek. Mede daarom is in dit overzicht gekozen voor een chronologische beschrijving naar jaartal.

In het voorjaar van 1811 besloten de toenmalige Raad van Nederlands-Indië dat een tweede Stadsapothek in Weltevreden noodzakelijk was, omdat 'het aanwezen van slechts ééne apotheek in de stad Batavia tot groot ongerief verstrekt van de bewoners van Weltevreden en derzelve environs.' Deze apotheek zou dezelfde 'voorrechten, prerogatieven en verplichtingen' hebben als de Stadsapothek in de benedenstad en de apotheker – eigenaar dan wel beheerder - had de vrijheid 'om hunne geneesmiddelen zonder reserve allerwegen te debiteren.'²⁶⁹ Of deze tweede Stadsapothek er ooit is gekomen, valt te betwijfelen. In 1811 werd Java door de Engelsen veroverd en ging Thomas Stafford Raffles in Nederlands-Indië de dienst uitmaken. De gezondheidszorg kwam onder de Bengal Medical Regulations te vallen. Er viel voor de stadsapotheker niet veel meer te verdienen, want Raffles had beslist dat het verbod op het leveren van geneesmiddelen door militaire artsen en apothekers was opgeheven. Die betrokken prompt hun geneesmiddelen rechtstreeks uit het geneesmiddelendepot. De Engelsman George Brown staat in de kroniek van Bloys van Treslong Prins te boek als apotheker 'te Weltevreden' van 1811 tot 1816. In welke apotheek hij zijn beroep uitoefende is niet duidelijk. Het kan zijn dat hij in het Militair Hospitaal aldaar de geneesmiddelenvoorziening onder zijn hoede nam. Na vertrek van de Engelsen in 1815 vroeg hij vergunning om in Nederlands-Indië te mogen blijven.²⁷⁰ Daarna loopt zijn spoor dood.

Op 1 februari 1811 werd de verkoop aangekondigd van de Stadsapothek 'staande aan de Binnen - Nieuwpoort' aan de meestbiedende. Reinardus van Loenen, de laatste stadsapotheker, was overleden en nu ook het privilege was opgeheven zag blijkbaar niemand onder de gegeven omstandigheden nog brood in de Stadsapothek.²⁷¹

Toch moet de Stadsapothek in leven zijn gehouden, dan wel weer zijn herrezen. Het moet J. Groot zijn geweest die in 1811 zijn geluk beproefde in de Stadsapothek. Lang kan dat geluk niet geduurd hebben, want uit een bericht in de *Java Gouvernement Gazette* van 20 september 1814 valt op te maken dat Groot is overleden en dat diens 'affaires' zullen worden voortgezet door Adriaan de Nys, 'met verzekering van een prompte en civiele bediening.' In de *Java Gouvernement Gazette* van 24 september 1814 wordt de verkoop van de boedel 'neevens de apotheek met diens inventaris

van de Stadsapothek aan de Buiten-Nieuwpoort voor het sterfhuys van wijlen den apotheker Jacob Groot' aangekondigd. Of De Nys de nieuwe eigenaar was, apotheker of apothekersbediende of slechts zaakwaarnemer, is onduidelijk. Mogelijk heeft hij alleen maar de honneurs waargenomen. Tijdelijk, want in een in het Engels gestelde advertentie in de *Java Gouvernement Gazette* van 16 december 1815 beveelt *Mr. Gertsen, chemist and druggist, Newportstraat*, beleefd zijn medicijnen aan die hij zojuist uit Europa en India heeft ontvangen.²⁷²

Gertsen staat in de registratie van Bloys te boek als militair apotheker eerste klasse in Soerabaja. Tan meldt dat Gertsen in 1810 'practizijn' werd in het buitenhospitaal te Batavia en 'rond 1815' stadsapotheker werd in Batavia.²⁷³ Gertsen heeft in dat jaar bij het Engelse gouvernement vergunning aangevraagd om in het land te mogen blijven. In 1818 heeft hij er echter al genoeg van; in de *Java Gouvernement Gazette* van 14 mei 1818 meldt hij dat hij zo spoedig mogelijk naar Europa wil vertrekken en maant hij iedereen die meent nog iets van hem te vorderen te hebben, zich te melden. Het is J.L. Heijmeriks die de Stadsapothek aan de Binnen-Nieuwpoortstraat voortzet.

Eerste openbare apotheek: de Middelburgsche Apotheek op Molenvliet

J.L. Heijmeriks heeft grootse plannen. Op 5 november 1818 meldt hij dat hij 'met toestemming van de Geneeskundige Kommissie' in zijn huis op Molenvliet een apotheek zal openen, 'alwaar zoowel als in de apotheek staande in de Binnen-Nieuwpoortsestraat, al datgene voorhanden is wat noodig kan zijn tot gereedmaken der onderscheidende voorschriften.'²⁷⁴ Deze apotheek, die de Middelburgsche Apotheek wordt genoemd, kan beschouwd worden als de eerste openbare apotheek in Batavia na opheffing van het privilege van de Stadsapothek. Heijmeriks maakte eerst carrière in het leger en klom op van chirurgijn-majoor der infanterie, via de positie van tweede administrateur in de medicinale winkel tot apotheker eerste klasse in 1808. Het is duidelijk dat hij zijn benoeming in de Stadsapothek als een opstapje ziet naar expansie van zijn werkzaamheden. Ondanks het feit dat Heijmeriks' loopbaan het nodige koopmanschap laat zien, valt het hem kennelijk zwaar de Stadsapothek winstgevend te beheren. In 1819 maant hij zijn wanbetalers hun rekeningen van 1817 en 1818 te betalen omdat hij anders de zaken niet kan voorzetten. In 1820 gooit hij dan ook de handdoek in de ring en stoot de Stadsapothek af; wel behoudt hij de Middelburgsche Apotheek aan het Molenvliet. G. Rensing neemt de Stadsapothek onder zijn hoede.

In een bericht in de *Bataviasche Courant* van 4 november 1820 over het geneeskrachtige kruid *lemithochorton*, een wormmiddel, wordt als stadsapotheker Van Bakkenes genoemd. H. van Bakkenes verplaatst de apotheek naar de Voorrij, ‘even buiten de voormalige Nieuwpoort’. Van Bakkenes moet beheerder zijn bij G. Rensing, die in 1820 puke sigaren aanbiedt op de Voorrij, ‘naast de gewezen Stadsapothek.’ Het heeft er alle schijn van dat G. Rensing meer brood zag in de lucratievere handel in sigaren. Van Bakkenes redt het niet alleen en zoekt samenwerking met een collega, Johan Friedrich Trentowsky. Dat duurt echter niet lang, want Trentowsky, die, aldus Bloys, ‘tot zijn dood in 1820 de Stadsapothek te Batavia behield’, overlijdt in 1820. Ook Van Bakkenes houdt het niet lang vol; uit een bericht van 23 september 1822 dat de *Bataviasche Courant* pas op 5 oktober 1822 plaatst, blijkt dat Van Bakkenes wegens een kwakkelende gezondheid ‘deze gewesten [wil] verlaten.’ Hij overlijdt nog voor het bericht geplaatst is, namelijk op 4 oktober 1822.²⁷⁵

In 1821 worden de pakhuizen met het huis en verdere gebouwen van ‘wijlen de heer J.F. Trentowsky staande in de Binnen-Nieuwpoortstraat zijnde de gewezen apotheek’ verkocht. De ‘gewezen Stadsapothek’ wordt daarna nog veelvuldig als een soort oriëntatiepunt in de stad genoemd in advertenties, zoals van firma Cornelissen, die de pakhuizen heeft overgenomen en daar allerlei heerlijkheden als gerookte zalm en Hollandse haring te koop aanbiedt.²⁷⁶

In 1822 neemt Johannes van der Crab de bezittingen van Heijmeriks over en koopt zowel diens huis op het Molenvliet als de Middelburgsche Apotheek. Heijmeriks vertrekt om gezondheidsredenen naar het vaderland. Het lijkt er niet op dat Van der Crab veel hart had voor het apotheekbedrijf; hij handelde naast medicijnen, jujubes en pates pectorales in de meest uiteenlopende zaken, zoals kinderspeelgoed, sigaren, koffie en boeken. Daarnaast handelde hij in vastgoed, verhuurde hij huizen en was een veelgevraagde gemachtigde voor zijn talrijke relaties. In maart 1823 biedt hij onder meer enkele goede slaven aan.²⁷⁷ In oktober 1835 neemt J.J. Diemont de Middelburgsche Apotheek over van Van der Crab. Van der Crab en echtgenote vertrekken in november 1836 naar Nederland.²⁷⁸

In oktober 1824 zoekt G. Rensing voor de Stadsapothek een nieuwe beheerder, namelijk een persoon die de ‘vereiste bekwaamheden’ bezit tot het waarnemen van de Stadsapothek. G. Rensing heeft andere plannen: op 1 januari 1825 opent hij ‘met goedkeuring van het gouvernement’ een apotheek op Rijswijk. Een jaar later adverteert hij voor een ‘ongehuwd persoon de vereischte bekwaamheden hebbende tot het waarnemen van eene apotheek.’ Apotheker Rensing heeft namelijk behalve

aan de Stadsapothek zijn handen vol aan allerhande andere zaken zoals vastgoed en meer triviale zaken dan geneesmiddelen, zoals boter, sigaren en koffie.²⁷⁹

Blijkbaar is er jaloezie ontstaan over de nevenactiviteiten van deze apotheker. Want in 1827 doet de Chef van de Geneeskundige Dienst J. Peitsch onderzoek naar de klachten die er kennelijk over de handel van G. Rensing zijn geweest. Rensing had zich erover beklaagd dat men zijn 'crediet en broodwinning zoekt te benadeelen, door te doen voorkomen, als of deszelfs geneesmiddelen slecht waren en niet met nauwkeurigheid worden gereedgemaakt.' Uit dit onderzoek komt, althans op geneeskundig gebied, niets onoorbaars naar voren; 'alle eenvoudige en zamengestelde geneesmiddelen zijn van de beste hoedanigheid', de voorraad is 'schoon en voldoende' en alles wordt volgens de vereiste bepalingen bereid.²⁸⁰

Op 19 juni 1828 overlijdt G. Rensing; zijn broer S. Rensing biedt in 1829 diens huis te koop aan 'op de hoek van Rijswijk waar de apotheek is, ook het huis op de Voorrij, waar de Stadsapothek is.' Ch. Perret, militair apotheker eerste klasse stapt in dit avontuur en 'continueert voor zijne rekening' zowel de Stads- als de Rijswijksche apotheek, 'vroeger aan wijlen de heer Rensing behoord hebbende.'²⁸¹ In april 1830 doet Perret afstand van zijn apotheek op Rijswijk ten faveure van militaire collega J. Baalde. Deze associeert zich een jaar later met Lastdrager, de heren kondigen aan dat zij de Stads-en de Rijswijksche apotheek zullen voortzetten onder de naam firma Baalde en Lastdrager. Een erg vruchtbare samenwerking is het blijkbaar niet; J. Baalde laat in oktober 1831 al weten dat hij de Stadsapothek alleen zal voortzetten 'voor zijne rekening.' Helaas niet voor lang, want Baalde overlijdt plotseling op 18 december 1832, oud negenentwintig jaar. Zijn weduwe, G. Claus - met wie hij een jaar daarvoor in het huwelijk trad - zet de zaak voort onder 'opzicht van executeur testamentair Wollrabe', die militair apotheker der eerste klasse is. Ook die situatie duurt niet lang; in september 1833 prijst J.J. Diemont, militair apotheker eerste klasse, extra fijne grote sponzen aan, te verkrijgen in de Stadsapothek. Diemont, zoals blijkt uit een aankondiging in de *Javasche Courant* van 14 februari 1833 officieel stadsapotheker sinds februari, slaat in september 1835 zijn slag als de apotheek op Molenvliet voor rekening van J.v.d. Crab c.s. te koop wordt aangeboden. Diemont heeft de 'eer het publiek bekend te maken dat hij niet alleen in de Stadsapothek maar ook de apotheek aan het Molenvliet ten dienste zal staan voor zijne begunstigers aan dewelke hij op beide plaatsen belooft eene goede en civiele bediening.'²⁸²

Lastdrager gaat na ontbinding van de associatie met Baalde in 1831 alleen verder in de Rijswijksche Apotheek. Op 1 juli 1836 draagt hij 'zijne affaire, genaamd de

Rijswijksche Apotheek aan de heer N. Lange over, die zichzelf ‘gunstig aanbeveelt’ en zich zal beijveren om het ‘vertrouwen dat men hem zal gelieven te schenken waardig te maken.’²⁸³ Lange doet het kennelijk goed; tot 1855 is in advertenties in de lokale kranten zijn naam verbonden aan de Rijswijksche Apotheek. Lange overlijdt in 1855; de aandelen in de Rijswijksche Apotheek worden gedeeld door W. Specht Grijp en C.J. Vlamingh Kiebert, die stadsapotheker is. Zij leggen de basis voor het concern Rathkamp, waarover later meer.

Vlamingh Kiebert vertrekt in januari 1864 met verlof naar Nederland. F.E. van Houtrijve neemt de Stadsapothek tijdelijk voor hem waar. Tijdens dat verlof verzoekt Vlamingh Kiebert om eervol ontslag uit zijn betrekking als stadsapotheker; blijkens besluit nr. 19 van het Civiel Departement van 7 maart 1865 wordt hem dat verleend.²⁸⁴ Zijn aandelen in de Rijswijksche Apotheek worden door collega Specht Grijp overgenomen. Vlamingh Kiebert keert niet meer terug naar Nederlands-Indië; hij overlijdt in 1873 op 77-jarige leeftijd in Haarlem.²⁸⁵

In de Stadsapothek stelt het Gouvernement de militair apotheker eerste klasse J.C.A. Diederichs aan. Om het ambt van stadsapotheker te kunnen aanvaarden wordt Diederichs voor onbepaalde tijd verlof verleend uit ‘s lands militaire dienst’. Hij gaat vanaf 1 juli 1838 in zowel de Stads - als de Middelburgse apothek aan het werk. Diederichs vraagt in de krant ‘het geëerd publiek deelneming, vroeger aan deze etablissementen geschenken, te blijven continueren.’ Oud-stadsapotheker Diemont krijgt eervol ontslag uit de dienst en vertrekt naar Europa.²⁸⁶

Diederichs verplaatst de Middelburgse apothek in 1842 naar Parapattan, een iets chiquere omgeving met een kapitaalkrachtiger klantenpotentieel dat mogelijk meer klandizie oplevert. Het moeten drukke maar ook bewogen jaren voor Diederichs geweest zijn: in februari 1838 was hij benoemd tot eerste apotheker bij het scheikundig laboratorium in Batavia. In juli, dezelfde maand waarin hij het beheer van de Stadsapothek en de Middelburgsche apothek op zich neemt, verliezen hij en zijn vrouw, een dochter van collega Heijmeriks, hun eerste kind. Hun tweede kind, een dochter, geboren in 1839, overlijdt twee jaar later. In februari 1842 meldt een bericht dat J.C.A. Diederichs ontheven is van zijn taak als wijkmeester ‘uit hoofde van verandering van betrekking en woonplaats’.²⁸⁷ Kennelijk gooit hij de handdoek in de ring want in datzelfde jaar krijgt hij ‘op verzoek’ eervol ontslag als stadsapotheker en gaat hij terug naar de militaire dienst. Apotheker eerste klasse H.G.D. Pratje neemt zijn plaats als stadsapotheker over. De familie Diederichs, inmiddels verblijd met twee gezonde kinderen, vertrekt in 1844 naar Nederland.²⁸⁸

In advertenties voor allerhande medicinale en minder medicinale goederen verkrijgbaar in de Stads - en Middelburgse apotheek duikt vanaf 1852 de naam van J.C. Schröder op. Schröder presenteert zich als 'eigenaar'; of hij apotheker is, wordt niet duidelijk. Op 16 mei 1863 bieden Schröder en de firma Metzendorf, Wilmans Ruys & Co 'op voordelige voorwaarden' De Middelburgsche Apotheek, de gehele inventaris en het laboratorium benevens het woonhuis en uitgestrekt erf, gelegen op Parapattan, Batavia ter verkoop aan. Schröder zelf vertrekt op 8 juli 1863 naar Europa.²⁸⁹ Apotheker J.N. Zelisse meldt in de *Javabode* van 11 mei 1864 dat hij de apotheek 'van de heer Schröder, genaamd de Middelburgse apotheek op Parapattan alhier heeft overgenomen en dat hij dezelfde onder de naam Bataviasche apotheek zal voortzetten.'²⁹⁰

In 1859, heeft een andere collega de grote stap gewaagd: R.R. Nauta opent in dat jaar een apotheek op 'Kampong Bali': de Kramat's Apotheek. Apotheker Nauta zal later vennoot worden van de firma Rathkamp & Co.

Afb 17: Rijswijkstraat met rechts de apotheek van G. Wilcke.

Vestigingen op Rijswijk

Rijswijk (of Rijswijkstraat) blijkt een favoriete plek te zijn voor nieuwvestigingen van *retail*, niet alleen apotheken overigens. Op donderdag 10 januari 1861 maakt H. Deffes bekend een nieuwe apotheek op Rijswijk te openen, 'tegenover de Harmonie', een mooie plek, midden in het hart van het drukke Rijswijk. Een jaar

later al wordt de zaak door G. Wilcke overgenomen, die dan officiële machtiging van het gouvernement heeft gekregen voor de 'uitoefening der artsenijsmengkunst.'²⁹¹ Wilcke lijkt een echte handelaar; hij adverteert veel, voornamelijk voor Dr. Bristol's Salsaparilla, waarvoor zijn apotheek het hoofddepot voor Java is.

Afb. 18: Advertentie van apotheker Wilcke in de *Javabode* van 17 april 1867

Ook komt zijn naam regelmatig voor in de krantenkolommen met allerlei aangevoerde goederen, niet altijd geneesmiddelen maar ook wijn. In de advertenties noemt Wilcke zijn apotheek eerst nog Apotheek Rijswijk, maar later wordt dat Rijswijk's apotheek. In 1866 doet apotheker Specht Grijp zijn 'Rijswijksche apotheek' over aan Rathkamp c.s. (Meer over Rathkamp verder in dit hoofdstuk). Dat de heren Rathkamp, Raland en Van Houtrijve hun bedrijf direct na aankoop hernoemen tot firma Rathkamp & Co kan, gezien het voorgaande, nauwelijks toevallig worden genoemd. Wilcke moet in maart 1872 door de dood verrast zijn, want terwijl er nog advertenties voor Bristol's salsaparilla onder zijn naam in de kranten verschijnen, maakt E. Waitz in de *Javabode* van 14 augustus 1872 bekend dat hij 'de apotheek van wijlen de heer G. Wilcke' heeft overgenomen en dat hij deze zal voortzetten onder de naam Leeuwen-apotheek. De verwarring over de naam Rijswijk's apotheek moet hiermee definitief uit de wereld zijn geholpen. De Leeuwenapotheek wordt grondig vernieuwd en is eind 1872 'in staat aan alle aanvragen ten beste te kunnen voldoen' aldus de *Javabode* van 16 december 1872.

Het succes van de apotheekfirma's

Aparte aandacht in dit overzicht verdienen de apotheekfirma's, die vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw voor een belangrijk deel de openbare farmacie in Nederlands-Indië beheersten. Dat het de handelsondernemingen waren die in de openbare farmacie succesvoller waren dan alleen opererende apothekers, is niet erg verwonderlijk, gezien de eisen die destijds aan een openbare apotheker in Nederlands-Indië werden gesteld.

Een openbare apotheker in Nederlands-Indië diende een grote voorraad geneesmiddelen aan te houden, tenminste voldoende voor een jaar, berekend naar de gemiddelde consumptie van de voorgaande laatste jaren. Hij diende zich bij de keuze van de middelen te houden aan een assortiment geneesmiddelen uit de vigerende farmacopee (in 1849 werd de *Pharmacopoea Neerlandica* in Nederland en in 1862 ook voor Nederlands-Indië geldend verklaard). Apothekers moesten daarnaast wel inspelen op behoefte aan andere, niet in de vigerende farmacopee opgenomen geneesmiddelen, maar die door praktiserende geneesheren geregeld werden voorgeschreven. Wanneer een apotheker met verlof naar Nederland wilde, moest hij voor een volwaardige waarnemer, dus een gediplomeerde apotheker, zorgen. Ook zijn personeel diende volledig bevoegd te zijn volgens de vigerende wetgeving en een particulier apotheker diende tenminste één leerling aan te nemen en op te leiden tot aan het examen van apothekersbediende.²⁹²

De animo om een openbare apotheek te openen was dan ook tot het midden van de negentiende eeuw bij Europese apothekers niet bijster groot. Alleen op Java en dan nog alleen in de grote plaatsen zoals Batavia, Semarang en Soerabaja loonde het een civiele apotheek te beginnen. Maar dan nog was het soms sappelen zoals moge blijken uit onderstaand voorbeeld van de Stadsapotheek van Coenraad Rosemeyer, sinds 1826 gevestigd in Soerabaja. Ruimt twintig jaar later bestond deze apotheek nog steeds, blijkens een verslag van chef-geneeskundige dienst Godefroy, die aangaf dat de apotheek weliswaar in orde was maar te klein; volgens Godefroy was daar niet veel aan te doen 'aangezien dezelve aan de Erve Rosemeyer toebehoorende, uit de niet groote winsten de opvoeding van vele weezen gevonden moet worden.'²⁹³

Wat hieronder volgt dient ter ondersteuning van de stelling dat het vooral die apothekers lukte een lucratieve carrière op te bouwen in de Oost die de handen ineensloegen en gingen samenwerken in een handelsfirma. Hieronder enkele voorbeelden van dergelijke succesvolle samenwerkingsverbanden.

In 1853 komt J. van Gorkom als militaire apotheker derde klasse naar Nederlands-Indië. In 1865 verlaat hij in dezelfde rang de dienst en opent in Jogjakarta een apotheek. In 1904 wordt de apotheek een Naamloze Vennootschap, de N.V. Pharmaceutische Handelsvereniging J. van Gorkom & Co met een kapitaal van fl. 50.000 in 50 aandelen van fl. 1000. Het gaat goed; de zaak groeit. In de daaropvolgende jaren opent Van Gorkom steeds meer apotheken; in Jogjakarta, Bandoeng, Semarang, Magelang, Pekalongan en op Borneo. In 1941 viert Van Gorkom & Co het 75-jarig jubileum met de heropening van de Oranje-apotheek in Batavia, een exportkantoor in Soerabaja en een apotheek in Palembang op Zuid-Sumatra. De

N.V. Van Gorkom & Co groeit niet alleen uit tot een concern van apotheken maar is ook grootimporteur en leverancier van geneesmiddelen. In 1938 behoren acht van de 76 openbare apotheken in de kolonie toe aan Van Gorkom. In 1955 viert de N.V. Van Gorkom het 90-jarig bestaan met een groots feest.²⁹⁴

In 1836 biedt Lange, eigenaar van de Rijswijksche apotheek in een advertentie een aantal rijpaarden te koop aan. Lange heeft per 10 augustus van dat jaar de ‘affaires, genaamd de Rijswijksche Apotheek’ van Lastdrager overgenomen en beveelt zijn diensten beleefd bij het publiek aan. Nicolaas Lange, pas in maart 1836 in Batavia gearriveerd, staat in de registratie van Bloys ook te boek als stadsapotheker. In die hoedanigheid adverteert hij ook voor Echte Europese koepokstof te verkrijgen in de Stadsapothek.²⁹⁵

Afb. 19: De apotheek van Specht Grijp in de Rijswijkstraat in Batavia

Na het overlijden van N. Lange in 1855 wordt de Rijswijksche apotheek overgenomen door collega W. Specht Grijp.²⁹⁶ C.J. Vlamingh Kiebert, secretaris van de plaatselijke Geneeskundige Commissie van Toezicht, beheert in die tijd de Stadsapothek. In 1856 slaan Specht Grijp en Vlamingh Kiebert de handen ineen en delen de aandelen in de Rijswijksche apotheek. Als Vlamingh Kiebert in 1864 met verlof naar Nederland gaat, naar later blijkt voorgoed, neemt Specht Grijp zijn aandelen over. Specht Grijp verkoopt in 1866 alle aandelen aan A.F.A. Rathkamp, F.E. van Houtrijve en N.J. Raland en vertrekt voorgoed naar Nederland. Rathkamp, Van Houtrijve en Raland zetten gedrieën een vennootschap op onder de naam van Rathkamp & Co. In 1871 maakt het civiel departement in de *Javabode* van 25 januari bekend dat A.F.A. Rathkamp ‘eervol van de verdere uitoefening der functie van stadapotheker is ontheven’. Tegelijkertijd is de heer F.E. van Houtrijve in ‘zijn vorige betrekking van stadsapotheker’ hersteld. Per 1 januari 1873 gaat de Rijswijksche Apotheek over op de heren S.J. Wolf en M. Ernstman, die in 1872 met Rathkamp & Co een vennootschap zijn aangegaan. Zij zullen de apotheek onder de naam Fa. Rathkamp & Co voortzetten. Op 23 april 1873 maken ‘de heeren Van Houtrijve & Co’ als gemachtigden van de heer A.F.A. Rathkamp’ bekend dat deze per die datum met het S.S. *Conrad* op weg is naar Nederland. Volgens een scheepsbericht is de *Conrad* op 29 juni 1873 in Nederland gearriveerd. Eind 1873 krijgt Rathkamp & Co toestemming het Koninklijk Wapen te

voeren – Hofleverancier, naar huidige maatstaven – zonder echter het ‘regt tot het doen van leveranties ten hove,’ aldus de oorkonde.

Uit deze samenwerking ontstond een bloeiende farmaceutische handelsfirma die jarenlang actief en succesvol was als groothandel in geneesmiddelen, chemicaliën, verbandstoffen en instrumentarium en in het opzetten, aankopen en beheren van een veelheid aan apotheken, niet alleen in Batavia maar ook elders op Java en op Sumatra. Rathkamp & Co verwierf zowel belangen in de Coca-aanplant in de Preanger als in een mineraalwaterfabriek. Tussen 1940 en 1945 krijgt Rathkamp het moeilijk maar weet het hoofd boven water te houden en ook de soevereiniteitsoverdracht in 1949 bemoeilijkt in hoge mate de bedrijfsvoering. In 1958 nationaliseert de Indonesische regering alle Nederlandse bedrijven, waaronder ook Rathkamp. In 1959 vertrekt de laatste vertegenwoordiger naar Europa.²⁹⁷

Andere samenwerkingen

Aparte aandacht in dit verband verdient de geschiedenis van de Utrechtse Apotheek, een van de eerste apotheken in Nederlands-Indië waarin samenwerking tussen collegae vruchten afwierp. In 1835 opent Louis Francois Sinkelaar Dellebarre op Noordwijk de Utrechtse apotheek. Dellebarre adverteert zeer regelmatig in de kranten met allerhande aanbiedingen, duidelijk in de sfeer van de uiterlijke verzorging en het algehele welzijn: haarelixer, pommade, jujubes, wijn. Niet voor lang, want al in 1838 moet Dellebarre wegens een ‘gekrenkte gezondheid’ zijn werkzaamheden voor de Utrechtse apotheek over doen aan F. Göring en vertrekt hij ‘van Java.’ In 1839 overlijdt Sinkelaar Dellebarre in Soerabaja. Zijn boedel wordt bij executie geveild. Göring woont tijdelijk in het huis van zijn voorganger en ziet zich genoodzaakt een aantal achterstallige betalingen te vorderen, zoals blijkt uit een oproep aan debiteuren van wijlen Sinkelaar Dellebarre in de *Javasche Courant* van 7 november 1839. Inmiddels is de Utrechtse apotheek verplaatst op Noordwijk – vermoedelijk naar een groter pand.²⁹⁸ Ook apotheker Göring zelf wil verhuizen; hij zoekt een woonhuis op het Koningsplein, op Rijswijk of in Parapattan. In 1856 associeert Göring zich met A. Bierwirth teneinde de zaken groter aan te kunnen pakken; de heren zijn van plan, naast het leiden van de apotheek, een azijnmakerij te beginnen. In 1870 doet Göring de apotheek en de fabriek van minerale wateren over aan de heren E. Dittrich en A. Quast die het bedrijf onder de naam F. Göring & Co zullen voortzetten. Dittrich heeft, aldus een bericht van 27 april 1870 kort daarvoor zijn akte van toelating tot uitoefening van de artseneijbereidkunst in Batavia ontvangen. In de *Javabode* van 10 mei 1870 maant Göring zijn debiteuren hun schuld te voldoen omdat hij ‘begin volgende maand naar Europa vertrekt.’ Op 30 mei vindt

vendutie plaats van zijn ‘nette inboedel, paarden en rijtuigen.’ Op 20 juni vertrekt de familie Göring per S.S. *Capitole* via Singapore naar Europa. Zoals blijkt uit bijna wekelijkse advertenties, veelal onder de titel ‘Utrechtse apotheek’ prijst F. Göring & Co allerhande goederen aan, waaronder behalve flessen en medicijnen ook kinawijn, groentezaden en cognac.

De vennootschap tussen Dittrich en Quast wordt volgens akte van 27 oktober 1876 ontbonden; Dittrich gaat alleen verder in de Firma Göring & Co. Een jaar later, in 1877, moet Dittrich melden dat hij ‘wegens ziekte verhinderd is de zaken voort te zetten’ en dat hij het stokje overdraagt aan apotheker O. Clarus, per 1 augustus 1877 officieel gemachtigd de artsenijbereidkunst als apotheker in Nederlands-Indië uit te oefenen. Dittrich overlijdt in augustus van dat jaar.

In de *Javabode* van 22 januari 1880 wordt de Utrechtse apotheek in de etalage gezet; huis, grond, erf en bijgebouwen ‘en hetgeen tot de uitoefening der apotheek en de fabriek tot bereiding van minerale wateren behoort voor zooveel de gereedschappen en werktuigen daartoe bepaaldelijk behooren.’ Diezelfde *Javabode* meldt op 2 februari 1880 onder het redactionele kopje: ‘Nieuw pillenpaleis’ dat de heer E. Waitz eigenaar is geworden voor de somma van fl. 20.000. ‘Wij hopen dat onze ondernemende stadsgenoot goede zaken zal maken.’ Waitz, handelend onder de naam E. Waitz & Co, verplaatst de Utrechtse apotheek van Noordwijk – de ‘bovenstad’ – naar Pintoe Ketjil ‘in de benedenstad.’ Volgens een aankondiging in de *Javabode* van 6 april 1880 gaat hij bij de apotheek in de benedenstad een scheikundig laboratorium inrichten voor chemisch onderzoek op onder meer wijn, kinabast en suiker. In het gebouw te Noordwijk, waar voordien de Utrechtse apotheek gevestigd was, zal een ‘fabriek van minerale wateren, siropen, azijn, spiritus, politoer enz.’ worden ingericht. Enkele dagen later, op 8 april, wordt de officiële opening aangekondigd in de *Javabode*. Ondanks al die nieuwe plannen lijkt het erop dat Waitz zich uit de zaken wenst terug te trekken, want 1881 wordt aan O. Clarus generale procuratie verleend.²⁹⁹ Het is dan ook uitsluitend Clarus die adverteert voor dit laboratorium met steevast de vermelding ‘vroeger E. Waitz & Co’³⁰⁰. De ‘welbekende en goedbeklante Leeuwenapotheek’ inclusief inventaris en voorraad medicijnen wordt in 1887 later op gunstige voorwaarden ter overname aangeboden door Clarus. Vermoedelijk was Waitz ernstig ziek, want eind van dat jaar worden crediteuren van de boedel van wijlen Dr. E. Waitz ter vergadering uitgenodigd. Op 5 mei 1888 worden huis en erf op Rijswijk evenals de inventaris van zowel de Leeuwenapotheek op Rijswijk als de Utrechtse apotheek op Pintoe Ketjil van wijlen Dr. E.C.A.G. Waitz geveild. Voor de Utrechtse apotheek lijkt dit een roemloos einde; een apotheek van die naam komt niet meer voor in de kolommen van de kranten. Clarus overlijdt eind 1889; zijn boedel wordt op 15 oktober 1889 ter vendutie aangeboden.³⁰¹

De Leeuwenapotheek herrijst onder de handen van de militair apotheker Van Ede van der Pals later dat jaar ‘in hetzelfde lokaal vroeger geoccupeerd door de firma Waitz & Co.’³⁰² In het *Soerabaiasch Handelsblad* wordt daar enigszins zuur op gereageerd onder de kop *Brieven uit Batavia*, een soort roddelrubriek met berichtjes uit Batavia:

Twee oud Soerabajanen hebben zich hier gevestigd als apotheker. De eerste is de heer P. van Ede van der Pals, die er de uniform ten tweede male aan gegeven heeft en voor een appel en een ei de ganschen verlopen boedel van Waitz & Co opkocht. In een minimum van tijd had hij den rommel opgeknapt, den inventaris weder behoorlijk aangevuld en tot groot leedwezen van zijn buurfirma Rathkamp & Co een flinke claudizie getrokken. Minder gelukkig schijnt zijn collega Van Rijssel, eertijds provisor bij Steudemann & Co. Deze richtte in combinatie met derden een nieuwe medicijnwinkel op Noordwijk. Of de nervus rerum mangelt, of dat de damesapotheek aan den overkant kwaad doet, ik weet het niet, maar het schijnt niet te pakken.³⁰³

Het kan zijn dat de heer Waitz zijn hand misschien ietwat overspeeld heeft met de aankoop van twee apotheken – de Leeuwen- en de Utrechtse apotheek – en de zaak heeft laten verlopen. Maar uit bovenstaande blijkt dat de ‘damesapotheek’ – dit moet de Javasche Apotheek zijn waar Charlotte Jacobs de scepter zwaait inmiddels een factor is waarmee rekening moet worden gehouden.

De ‘damesapotheek’

De Javasche Apotheek dateert van 1879, zo blijkt uit een bericht in het *Bataviaasch Handelsblad* van 28 december 1878. De apotheek is gevestigd ‘op Rijswijk, naast de toko van Cavadino’. Apotheker is H.J. Betting die in oktober 1878 officieel zijn akte van toelating heeft ontvangen voor uitoefening van de artsensijbereidkunst in Nederlands-Indië. Zijn naam duikt daarna vaker op: als gecommitteerde bij het apothekersexamen in 1881 in Batavia en als onderzoeker van chemische stoffen. De Javasche Apotheek maakt bekend recepten gereed te zullen maken voor ‘ambtenaren en behoeftigen die krachtens de bepalingen aanspraak hebben op vrije geneeskundige behandeling,’ aldus een annonce in het *Bataviaasch Handelsblad* van 4 maart 1879. Niet ongewoon; de burgerlijke gezondheidsdienst was daartoe verplicht door het Reglement van 1820 van Reinwardt. In 1882 verschijnt een bericht dat G.J. Diepering ‘met onderling goedvinden’ uit firma Betting & Co is getreden.³⁰⁴

Het zit Betting niet echt mee; in 1885 duikt de Javasche apotheek op in verband met mogelijke zakelijke malaise, als Betting crediteuren ‘van ondergetekende zomede zijne firma Betting & Co’ oproept, hun vorderingen in te dienen voor of op 1 oktober

Afb. 20: Batavia, Noordwijk, rechts de Javasche Apotheek.

van dat jaar 'ten kantore van de heeren Houtrijve & Co.' Het lijkt erop dat de 'heeren Houtrijve & Co' aandelen hebben genomen in Bettings onderneming.

Betting adverteert duidelijk minder vaak en minder agressief dan zijn collegae; zijn apotheek moet een sober bedrijf zijn. In 1880 zien we een paar maal advertenties voor ijs dat 'wederom verkrijgbaar is' in de Javasche Apotheek maar verder laat Betting weinig van zich horen.³⁰⁵ Zelfs het feit dat in de Javasche Apotheek sinds 1884 een vrouwelijke apotheker - de eerste in Nederlands-Indië - werkzaam is, lijkt geen voer voor de plaatselijke pers. Pas op 2 mei 1890 komt de firma Betting & Co weer terug in de media en wel in de *Javabode* met een voor dit onderzoek opmerkelijk bericht: 'De procuratie verleend aan mejuffrouw Charlotte Jacobs voor de firma

Afb.21: Woonhuis van Charlotte Jacobs, achterzijde.
De Nederlandsche Apotheek was aan de voorzijde.

Betting & Co is met onderling goedvinden per ultimo april 1890 ingetrokken.' In de media is niet terug te vinden sinds wanneer zij die procuratie kreeg maar het moet toch vrij snel na haar aantreden zijn geweest. Het is duidelijk dat zij het volste vertrouwen van Betting geniet en dat zij geheel zelfstandig de verantwoordelijkheid voor de Javasche Apotheek heeft. Dat wordt onder meer ondersteund door een bericht in het *Pharmaceutisch Weekblad* van 14 december 1889; Charlotte was toen al vijf jaar in Nederlands-Indië werkzaam. Haar broer Sam, militair apotheker eerste klas, met verlof terug in Nederland, reageert op een vraag van een collega in het vakblad:

In antwoord op de vraag, voorkomende onder de openlijke correspondentie in uw gewaardeerd blad d.d. 16.11.89, heb ik de eer U mede te delen, dat de "Obat Sesijawan", eene Indische specialiteit tegen buikziekten, verkrijgbaar is te Batavia:

Eerste: in de Java Apotheek (Apotheker Mej. Ch. Jacobs, Noordwijk), 2^e Firma Rathkamp, (apotheker H. van Leijden), Rijswijk, 3^e: Mevrouw Schüler.

Hoogachtend heb ik de eer te zijn, Uw Ed. Dw. Dienaar, S. Jacobs, Azn. Mil. Apoth. eerste kl. v.h. O.I. Leger, AMSTERDAM, Stadhouderskade 83.

Als Charlotte Jacobs in 1890 haar eigen apotheek vestigt, ontwaakt het journaal en reageert met een zeker ressentiment, zoals moge blijken uit een enigszins spottend bericht in het *Soerabaiasch Handelsblad* van 28 mei 1890, waar onder de kop: *Bataviaasche praatjes* het volgende verschijnt:

Ook wij gaan hier met den tijd en de emancipatie mee, al tellen wij niet, evenals in Holland, vrouwelijke medici onder de ± 1200 volbloed Europeanen, die hier wonen. We hebben toch eene "apothekeresse" en wel eene, die aan 't hoofd van een eigen zaak staat. Eerst was ze provisor bij een alhier gevestigde firma, waarvan zij na den dood van den eigenaar, toen er een kleine vennootschap van was gemaakt, de belangen waarnam of heette waar te nemen. Behalve haar aanzienlijk salaris had ze vrij woning, licht, wijn enz. doch de mensch haakt naar verandering en *souvent femme varie*. Zoo ook mej. J. die op een goeden dag de firma, waar ze 't zoo goed had en zoo weinig deed, verliet en eenige huizen van daar eene eigen apotheek ging op touw zetten. Algemeen hoopt men, dat het haar niet zal gelukken de clientèle van de andere firma naar zich te trekken en haar gedrag wordt zelfs in deze dagen van geld en belangzucht, zeer gelaakt.

Bovenstaand bericht bevestigt dat H.J. Betting, eigenaar van de Javasche apotheek tijdens de procuratie van Charlotte is overleden. Zijn weduwe dankt op 23

augustus 1889 in de *Javabode* eenieder ‘voor de vele bewijzen van deelneming bij het overlijden’ van haar echtgenoot. Krap een jaar later, op 14 juli 1890, opent Charlotte haar eigen apotheek op Rijswijk, ‘in het huis van Van Spall.’ De opening wordt in verschillende kranten in opeenvolgende edities middels opvallende advertenties over meerdere kolommen aangekondigd. Het is niet ongebruikelijk in dergelijke annonces aan te geven waar het betreffende object zich bevindt. In dit geval lijkt de toevoeging ‘in het HUIS vroeger bewoond door den heer VAN SPALL’ opzettelijk en daarom veelzeggend. P.W.A. van Spall, wiens ambtelijke carrière begon in 1843 als onbezoldigd assistent in Gouvernementsdienst, klom op tot de hoogste ambtelijke posities in de kolonie: resident van Japara, resident van Pasoeroean en tenslotte resident van Soerabaja. In 1871 werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandsche Leeuw. Na zijn pensionering was hij nog lang actief in tal van maatschappelijke instituties, zoals het Djati-gesticht, een gesticht voor hulpbehoevende en verwaarloosde Indo-Europese kinderen. Tot aan zijn – onverwachte – dood in 1887 woonde hij met zijn gezin in het huis op Rijswijk in Batavia. Foto’s van de familie Van Spall, onder meer in de collectie van het K. I.T.L.V., laten een weelderige, royale villa zien omgeven door een prachtige tuin, karakteristiek voor de chique wijk Menteng, ook wel Weltevreden genoemd en geliefd bij Europeanen vanwege de Europees aandoende ruime opzet en fraaie aanleg.³⁰⁶

Van Spall overleed op 19 december 1887. Zijn weduwe, mevrouw M.E. van Spall-van Teijlingen bleef nog geruime tijd in het huis wonen maar

zette het in november 1889 te koop.³⁰⁷ Dat wilde kennelijk niet erg vlotten, want in januari 1890 boden Reijnst & Vinju in advertenties in verschillende kranten het huis te huur aan.³⁰⁸ Op 6 februari 1890 meldde het *Bataviaasch Nieuwsblad*: ‘In het huis, vroeger bewoond door de weduwe Van Spall op Rijswijk zal, naar wij vernemen, een nieuwe apotheek worden opgericht onder directie van mejuffrouw Jacobs.’ Hoewel de apotheek pas op 14 juli van dat jaar officieel werd geopend, was Charlotte al bezig onder de naam Nederlandsche Apotheek te handelen: op 2 maart 1890 verscheen in de zondagseditie van het *Bataviaasch Handelsblad* een forse advertentie voor Nieuw Antiseptisch tandpoeder volgens recept van tandarts H.S. Pinkhof, exclusief

Afb. 22: Het huis van oud-resident Van Spall (1880)

bereid door de 'Nederlandsche Apotheek, Ch. Jacobs'. Dit middel was uitsluitend via haar apotheek 'verkrijgbaar bij alle apothekers in den Indische Archipel'. Het is een advertentie die in de daaropvolgende maanden vrijwel wekelijks wordt herplaatst in diverse kranten, later ook in een gewijzigde – uitgebreidere en dus opvallender – vorm. Dit bleek enige beroering gewekt te hebben onder collegae in Nederland wat valt af te leiden uit een commentaar in het *Pharmaceutisch Weekblad* van 9 maart 1889⁴⁵:

Waarlijk geen benijdenswaardige positie voor de andere apothekers wanneer hunnen clientèle hen dwingt tot den verkoop van de tandmiddelen, producten van het verbond van eene apotheker met een tandmeester, waarvan de exploitatie door de betrokken personen op allerlei wijze bevorderd wordt.

Afb. 23: Aankondiging van de opening van de Nederlandsche Apotheek in het *Bataviaasch Handelsblad* van 12 juli 1890

Op 12 juli 1890, twee dagen voor de opening, verschijnt in het *Bataviaasch Handelsblad* een redactioneel onder de kop Plaatselijk nieuws, waarvan de kritische toon het waard maakt dit hier in zijn geheel over te nemen.

Volgens een in dit nummer opgenomen advertentie wordt maandag aanst. alhier op Rijswijk geopend eene nieuwe apotheek, die geheten zal zijn de Nederlandsche Apotheek en gedreven zal worden door juffrouw Charlotte Jacobs. Misschien zal door dezen of genen wel de vraag worden gedaan, of in die Nederlandsche Apotheek ook internationale medicijnen worden verkocht, doch die vraag is van ondergeschikt belang, vergeleken bij de andere: of tegenwoordig in het volgens Heeren doctoren voor kerngezond verklaard Batavia een zesde medicijnwinkel nog wel levensvatbaarheid heeft?

Iemand op de redactie van *Bataviaasch Handelsblad* moet van dit bericht geschrokken zijn, want op maandag – de dag van de opening van de Nederlandsche Apotheek – verschijnt er een rectificatie in het blad, die – in tegenstelling tot het vorige bericht – opvalt door onderdanigheid:

Aangeboden op het laatste ogenblik, terwijl de courant reeds ter perse lag, is zaterdag buiten voorkennis van den redacteur, in ons blad een bericht opgenomen, dat indien de redactie zelve daarvan kennis had kunnen nemen, zeer zeker niet geplaatst zou zijn. Dat is het bericht omtrent de opening der apotheek van mej. Jacobs. In stede dat de oprichting der door haar te besturen apotheek, zoals zij verdiende, als hoogst welkom begroet is, werd zij door de in dezen gewraakten reporter met zekere ironie behandeld. Dit strijdt geheel met de meening der redactie. Deze ziet in de nieuw opgerichte apotheek een aanwinst; niet alleen omdat zij een hoogst wenschelijke concurrentie vermeerdert maar vooral omdat zij bestuurd wordt door een persoon, die in alle opzichten van groote bekwaamheid heeft doen blijken. Hoe mild ook door de natuur met verstandelijke vermogens bedeeld, heeft mej. Jacobs met de grootste volharding hare pharmaceutische studiën aangevat en schitterend ten einde gebracht. Wij wenschen haar dan ook het grootst denkbare succes toe met de door haar geopende apotheek en twijfelen niet, of het publiek zal weldra volkomen met ons instemmen, dat de nieuwe apotheek onder hare leiding tot de beste kan worden gerekend.

Intussen lijkt het doek te vallen voor de Javasche apotheek. In de *Bataviasche Courant* van 6 oktober 1890, roept notaris H.J. Mertens crediteuren en debiteuren van de Javasche Apotheek Betting & Co te Batavia op voor een vergadering op 13 oktober 1890. Gaat de Javasche apotheek failliet? Wordt de apotheek opgeheven? Hierover ontstaat de nodige verwarring; in een redactioneel bericht van 14 oktober 1890 in de *Bataviasche Courant* wordt gesproken over een ‘gerucht’ dat de ronde deed als zou de Javasche apotheek ‘op Rijswijk’ worden geliquideerd, iets wat, aldus de schrijver ‘naar velen onzer jammer zou wezen’, maar dat in de ‘gisteren ten kantore van notaris H.J. Meertens gehouden vergadering van bij de firma belanghebbenden besloten is dat genoemde apotheek op de bestaande voet zal worden voortgezet met de heer C.I. Duister als provisor.’

Of de redacteur de juiste informatie had, mag worden betwijfeld. Op 20 oktober 1890 verschijnen onder de kop ‘Liquidaties en faillissementen’ wekelijks dezelfde oproepen voor debiteuren en crediteuren van wijlen H.J. Betting om zich voor 3 december van dat jaar te melden ten kantore van notaris Meertens. Opeenvolgende advertenties herinnert notaris Meertens de crediteuren aan de ophanden zijnde vergadering van 17 december 1890. Op 29 december 1890 legt apotheker I. Visser, firmant van Van Houtrijve & Co, rekening en verantwoording af van de boedel van H.J. Betting. In januari 1891 verschijnt in een bericht in de *Javasche Courant* dat de N.V. Bataviasche Volksapotheek de Javasche Apotheek verder zal exploiteren met een kapitaal van f 95.000. Aandeelhouders zijn onder andere Van Houtrijve & Co die nog een vordering heeft op de boedel van Betting. Directeur is de heer J. Wartena, apotheker te Cheribon, commissarissen zijn de heren A. van Delden, D. Dominicus en

J. Visser. Hoewel het ‘kapitale huis op Rijswijk, thans geoccupeerd door de Javasche Apotheek’ op 2 januari 1891 te koop wordt gezet door de Nederlandsch-Indische Handelsbank, gaat de Javasche Apotheek - voorheen Betting & Co – verder onder de naam Volksapothek. De uitgifte van drie series aandelen betekent de redding van de kinderen van wijlen de oorspronkelijke eigenaar, die ‘thans zijn aangewezen op de hulp van een paar liefdadige instellingen,’ aldus een bericht in het *Bataviaasch Nieuwsblad* van 15 juni 1891.

Een vrouwelijke ondernemer

De uit de as van de Javasche Apotheek herrezen Volksapothek schaart zich in de traditie van de andere apotheken waar het ruimschoots en opzichtig adverteren betreft. Ook hierin doet Charlotte Jacobs niet onder voor haar mannelijke collegae. Behalve de al eerdergenoemde exclusieve verkoop van de producten van tandarts Pinkhof prijst zij in fors bemeten advertenties zaken aan als buikbanden, overvette zeep, eau de kinine, shampoo, tamarindebombon (laxeermiddel) en zeer fijne eau de cologne en Granules dosimétrique volgens Dr. Burggraefe. Ook melkapparaten, Kolawijn en roze, wit, zwart en grijs imitatieleer voor bedden en schilderwerk alsook malariapillen zijn in de apotheek van Mejuffrouw Jacobs verkrijgbaar.³⁰⁹ De Nederlandsche Apotheek biedt ook andere diensten aan; in 1890 meldt een advertentie dat Dr. J. Godefroy, 3^e stadsgeneesheer, dagelijks van 7 - 8 te consulteren is in de apotheek van mejuffrouw Ch. Jacobs te Rijswijk.³¹⁰

In juli 1890 dient Charlotte Jacobs bij het gouvernement het verzoek in om ‘voor de bereiding van recepten en levering van medicijnen aan Gouvernementslijders’ met het gouvernement van Nederlands-Indië een contract aan te gaan. In augustus volgt de toestemming hiervoor van de Directeur van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid.³¹¹ Met ‘gouvernementslijders’ worden onder meer bedoeld officieren in dienst van het Gouvernement, die recht op vrije geneeskundige en farmaceutische verzorging hadden in ruil voor een algemene korting op het traktement.³¹²

Overigens is de verkoop van zaken die ogenschijnlijk niets met het vak van apotheker van doen hebben, geen vreemd verschijnsel in de apothekerswereld in Nederlands-Indië. In een reactie in 1903 in het *Pharmaceutisch Weekblad* op artikelen in het *Nieuws van den Dag voor Nederlands-Indië* en het *Soerabaiasch Handelsblad* beschrijft apotheker J.A.F. van den Houte Willems de ‘moeilijkheden waarmee de uitoefening der Pharmacie in Nederlands-Indië te kampen heeft’. Hij schetst een somber beeld van apothekers in Nederlands-Indië die, hun opleiding onwaardig, allerhande zaken verkopen ‘waarvoor een rechtgeaard Hollandsche apotheker zich

zou schamen.’ Maar,’ aldus Van den Houte Willems, ‘iedere apotheker in Indië is genoodzaakt, wil hij niet te gronde gaan, zich te vernederen tot winkelier.’ Tot deze vernedering zou de apotheker in de kolonie zijn gedwongen door de Staat, die hem alleen onder strenge voorwaarden toestaat zijn bedrijf uit te oefenen, doch daarentegen hem in niets te hulp komt. Bijvoorbeeld door - zoals de schrijver suggereert - strenger toezicht te houden op allerhande uitwassen.

Hij moet dus wel spullen verkopen waarvoor het volstrekt niet nodig is dat men de graad van apotheker bezit. Het kan daarom niet uitblijven dat er oneerlijke concurrentie ontstaat van apothekersbedienden die dergelijke artikelen ook gaan verkopen in goed uitgeruste winkels, waarin de cliënt geen onderscheid kan ontdekken tussen een apotheek en een medicijnwinkel, waardoor hij ook zijn recepten in dergelijke winkels gaat aanbieden. Dat de apothekers terugslaan en hun assortiment uitbreiden naar niet farmaceutische zaken acht de schrijver een noodzakelijk gevolg van de omstandigheden.³¹³

In 1888 verschijnt in het *Pharmaceutisch Weekblad* een advertentie voor een gediplomeerde vrouwelijke assistente in ‘eene Apotheek te Batavia’. Belangstellenden dienen zich te voegen bij Aletta Jacobs te Amsterdam. De sollicitante wordt een salaris in het vooruitzicht gesteld van 100 gulden per maand met vrije kost en inwoning. In september 1890 – de Nederlandsche Apotheek is inmiddels een feit - wordt ‘zo spoedig mogelijk’ een dame gevraagd als ‘interne ’assistente. Het salaris bedraagt 100 gulden in de maand, plus 5% aandeel in de winst. Passage wordt niet vergoed. In 1894 vraagt Charlotte Jacobs in het *Pharmaceutisch Weekblad* ‘om van begin Mei hier [Nederland] te vertrekken, twee geëxamineerde vrouwelijke assistenten.’ Het salaris is inmiddels naar beneden bijgesteld: 720 gulden per jaar maar wel met vrije kost en inwoning. Over deling in de winst of al dan niet vergoeding van de overtocht wordt, ook in latere advertenties, niet meer gerept. Reflectanten dienen zich nog steeds bij Aletta Jacobs te voegen in Amsterdam.³¹⁴ In 1901, als Charlottes broer Johan Rudolf om gezondheidsredenen met vervroegd pensioen is, moet de sollicitante zich bij hem melden. Overste Jacobs lijkt de geschikte persoon te zijn om voor zijn zuster kandidaten te selecteren; de welbespraakte overste zou altijd getoond hebben dat hij ‘hart’ voor zijn mindere heeft.³¹⁵ Waarom Aletta de sollicitaties niet meer beoordeelt, is niet te achterhalen. Mogelijk kreeg zij het te druk, door ‘toenemende betrokkenheid’ bij de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, zoals Bosch stelt en zij steeds vaker werd gevraagd om spreekbeurten te houden in ‘alle uithoeken van het land’.³¹⁶ Na 1901 plaatste Charlotte Jacobs geen nieuwe advertenties meer voor assistentes in het vakblad. Dat was waarschijnlijk ook niet meer nodig want aan het einde van de negentiende eeuw verschenen steeds meer verzoeken van Nederlandse vrouwen om een akte

van toelating om als ‘apothekeres’ in Nederlands-Indië te kunnen werken. Die akte was een verplichting voor iedereen die in de kolonie wilden werken als arts, tandarts, heel-en/of verloskundige dan wel als apotheker of apothekersassistent. Officiëren van Gezondheid in dienst van het Gouvernement waren van deze verplichting uitgezonderd. Voor de akte van toelating diende bewijzen te worden overlegd dat men de vereiste bevoegdheid bezat. Bevoegd tot uitoefening van de artsenijsbereidkunst waren alleen apothekers en apothekersassistenten, de laatsten onder de beperking dat zij het werk alleen mochten doen onder toezicht van een apotheker (of een geneeskundige met de bevoegdheid tot het leveren van geneesmiddelen).³¹⁷ In een min of meer willekeurig gekozen *screening* van de krantenberichten tussen 1870 tot 1900 valt op dat vooral tegen het einde van de eeuw de verzoeken om een akte van toelating tot ‘apothekeres’ ineens vanuit het niets opduiken; voor 1894 treft men ze niet aan. In alle gevallen moet sprake zijn van vrouwelijke apothekersbedienden of - assistenten. Gezien deze toestroom moet het niet meer nodig zijn geweest om in Nederland assistentes te interesseren voor een baan in Nederlands-Indië.

Alleen in 1896 plaatste Charlotte nog een oproep in het *Pharmaceutisch Weekblad* voor een ‘tweede’ assistente. Daarnaast vraagt zij om een ‘vrouwelijke apotheker’ als compagnon. Die diende wel 20.000 gulden in te brengen als kapitaal. Uit de verdere geschiedenis van de ‘Nederlandsche Apotheek Charlotte Jacobs’ valt af te leiden dat dit laatste nooit is gelukt.³¹⁸

Conclusie

Zonder vastomlijnd plan vertrok Charlotte Jacobs naar Nederlands-Indië. Het waren de omstandigheden zowel in Nederland als in Nederlands-Indië die haar levenswandel bepaalden. Haar werk als tweede apotheker in Nederland beviel haar niet en het merendeel van haar familie was al in Nederlands-Indië werkzaam. De hoop in Nederlands-Indië werk in het onderwijs te vinden, bleek ijdel. Eenmaal daar accepteerde ze het aanbod van een apotheker om in zijn zaak te komen werken, naar eigen zeggen ‘voornamelijk’ om de taal en de zeden en gewoonten te leren kennen.

Volgens Foucault wordt de mens geconfronteerd met geschiedenissen die hun eigen wetten kennen en hun eigen oorsprong. De mens ontdekt zichzelf alleen door zich met die oorsprong, waarvan hij nooit tijdgenoot is geweest, te verbinden. Hij kan in feite alleen zijn eigen leven definiëren wanneer hij zich spiegelt tegen de achtergrond van een geschiedenis die allang vóór hem begonnen was. Of het nu taal is, of arbeid of biologie; die waren er al voordat de mens aan zijn leven begon. De mens moet

altijd tegen de achtergrond van iets wat al begonnen is, overdenken wat als zijn oorsprong zou kunnen dienen, zegt Foucault. Die oorsprong moet de mens niet zien als een begin, maar als de manier waarop de mens aansluiting vindt met de dingen die al aan de gang zijn. Hierdoor worden zijn ervaringen niet alleen begrensd maar ook gevormd.

Illustratief hiervoor moge de manier zijn waarop Charlotte Jacobs reageerde op die situaties die zij aantrof, eenmaal aangekomen in Batavia. Op het verzoek van de apotheker Betting reageerde zij gematigd positief; zij accepteerde zijn aanbod, omdat het haar een nuttige leerschool leek. Ze voert daarbij argumenten aan die niets met het beroep van apotheker van doen hebben maar eerder met haar persoonlijke ontwikkeling: de taal leren, wennen aan de andere leefomstandigheden. In de beschrijving van deze levensfase is duidelijk waar te nemen dat Charlotte zich onttrekt aan de disciplinerende machtsverhoudingen maar -in de woorden van Foucault - in de ongereptheid van haar eigen wereld een wereld bewerkt waarop al duizenden jaren arbeid wordt verricht, en waarin zij vormen ontdekt en tot leven wekt die alleen voor haarzelf gelden maar die tegelijkertijd meebouwen aan hun eigen individuele geschiedenissen. Uit het beschermde kader getreden van een familieleven dat bij voortduring een beroep op haar deed, vond de dienstvaardige, toegewijde jonge vrouw haar ultieme vorm als onafhankelijke, werkende vrouw in de nieuwe context die zij betrad. Zij bevestigde hiermee het recht op verschil -*difference* - en toonde aan hoe het individu zijn individuele vrijheid kan bereiken in een leerproces dat een combinatie is van praktisch handelen, reflectie en aandacht voor de Ander.

De opleiding van de militaire en civiele apothekers voor Nederlands-Indië

Inleiding

Nadat de Engelsen in 1816 Java hadden verlaten stelde de toenmalige Gouverneur-Generaal Van der Capellen de Duitser Reinwardt aan als directeur van Landbouwaangelegenheden, kunsten en wetenschappen.³¹⁹ De periode van Reinwardt wordt gekenmerkt door een verregaande regelgeving van het verkrijgen van de bevoegdheid, de vestiging en de opleiding van artsen, apothekers en vroedvrouwen en -meesters. Belangrijkste wapenfeit van Reinwardt kan de driedeling van de gezondheidszorg genoemd worden die hij in 1820 realiseerde: een burgerlijke gezondheidsdienst (BGD) onder leiding van Reinwardt zelf, een militaire dienst (MGD) onder Bowier en een vaccinatiedienst onder Blume.³²⁰ Beide laatste diensten vielen onder Reinwardts verantwoordelijkheid, waardoor Reinwardt het in feite voor het zeggen had. Reinwardt vertrok echter alweer in 1822. Als gevolg van bezuinigingsmaatregelen werden op gezag van Koning Willem I de MGD en de BGD samengevoegd en onder het commando van de Chef MGD geplaatst.

De opleiding van de militair geneeskundige

Gedurende de negentiende eeuw was slechts een klein aantal burgerartsen in Nederlands-Indië werkzaam. Burgerartsen zag men alleen in de grote steden op Java. Dit zou het gevolg zijn geweest van de opheffing der chirurgijngilden rond 1800 en het feit dat pas na 1818 een wet de oprichting van klinische scholen mogelijk maakte. Aan de behoefte aan beter opgeleide militair geneeskundigen, ook in het moederland, werd voldaan door prof. Brugmans, die in Leiden een school voor militair geneeskundigen oprichtte waardoor de eenvoudige chirurgijns geleidelijk konden worden vervangen door militair geneeskundigen. Hiervan heeft de kolonie ook geprofiteerd. Het is volgens Schoute aan de inzet van deze officieren van gezondheid te danken dat de geneeskundige verzorging in de kolonie op een aanvaardbaar peil bleef, ondanks het feit dat ook de militair geneeskundige dienst niet aan de bezuinigingen kon ontkomen.³²¹

Positie van de militaire apothekers in Nederland-Indië

De ontmanteling van het Cultuurstelsel in 1866 onder Franse van der Putte had een wijziging tot gevolg van het Binnenlands Bestuur dat in vier departementen werd verdeeld, elk onder een directeur.³²² De Burgerlijke Geneeskundige Dienst kwam voortaan onder het Departement van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid te vallen. Volgens Hesselink is deze reorganisatie van de bestuursdienst een duidelijk signaal van het Gouvernement dat de kolonie niet slechts een wingewest was maar ook gezien moest worden als een land met een bevolking waarvoor gezorgd moest worden.³²³ De geneeskundige zorg in de hoofdplaatsen Batavia, Semarang en Soerabaja was in handen gesteld van stadsgeneesheren en -vroedmeesteressen; elders van de officieren van gezondheid van de ter plaatse aanwezige garnizoenen of van particuliere geneesheren, 'onder genot van eene toelage uit 's lands kas.'³²⁴ Er was tot 1911 geen aparte farmaceutische dienst. Militair-apothekers, geen officier zoals de militair geneeskundigen, vielen onder het gezag van de Chef van de Geneeskundige Dienst. Artsenijbereiding, geneesmiddelenvoorziening en -verstrekking alsmede voorschriften voor inkopen, bewaren en opslaan van geneesmiddelen was uitsluitend toegestaan aan apothekers, zoals omschreven in het Reglement voor de Burgerlijke Geneeskundige Dienst (BGD) in Nederlandsch-Indië van 1820.³²⁵ Zowel artsen als apothekers dienden bij het Gouvernement een akte van toelating aan te vragen om in Nederlands-Indië hun beroep te mogen uitoefenen. Pas in 1911 werden militaire en burgerlijke geneeskundige diensten gescheiden en werd er ook een aparte farmaceutische dienst ingesteld.³²⁶

In 1827 werden de BGD met de Militair Geneeskundige Dienst (MGD) samengevoegd tot Geneeskundige Dienst, waarin de MGD de leiding had omdat het geneeskundig personeel voornamelijk uit officieren van gezondheid bestond, naast de *dokters-djawa*.³²⁷ Volgens Hesselink gaf dat aanleiding tot de nodige strubbelingen, omdat de directeur van het Departement van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid, waaronder de voormalige BGD ressorteerde, zich steeds meer ging gedragen als de chef van de Geneeskundige Dienst.³²⁸ Dit bleek niet bevorderlijk voor het ordentelijk functioneren van beide diensten, die in 1911 dan ook van elkaar werden gescheiden. Hüsken sluit niet uit dat de ethische stroming in de politiek die ronde de eeuwwisseling gestalte kreeg en waarin een zedelijke roeping jegens de bevolking tot speerpunt werd verklaard debet is geweest aan de behoefte de BGD te verzelfstandigen. Deze nieuwe BGD had zowel een controlerende als uitvoerende taak. Ten eerste het uitoefenen van het geneeskundig staatstoezicht, dat wil zeggen toezien op behoud dan wel verbetering van de volksgezondheid en ten tweede de ontwikkeling van 'een op Europeese leest geschoeide behandeling van ziekten onder

de bevolking' te bevorderen.³²⁹ Het zwaartepunt van het beleid van deze vernieuwde BGD lag op 'hygiëne', dat wil zeggen: het voorkomen van volks- en besmettelijke ziekten.³³⁰

De opleiding tot militair apotheker voor 1865

De in de negentiende eeuw in de kolonie aanwezige Officieren van Gezondheid waren vrijwel alle afkomstig van de Kweekschool voor Militair Geneeskundigen te Utrecht. Deze Kweekschool was, zoals de naam al aangeeft, niet voor kandidaten die militair apotheker wilden worden. De militair apotheker was ook geen officier in strikte zin. Ook de bezoldiging liep niet synchroon. Wie vóór 1865 militair apotheker wenste te worden leerde het vak bij een burgerapothek en deed examen bij een provinciale geneeskundige commissie. Daarna volgde nog een aanvullend examen aan de Kweekschool voor Militair Geneeskundigen om militair apotheker der derde klasse te worden. Bevordering tot een hogere klasse volgde pas na aanvullende examens.³³¹

Ambieerde de kwekeling een aanstelling bij het leger in -Nederlands-Indië, dan kon hij terecht bij G.J. Mulder, hoogleraar scheikunde aan 's Rijks Hogeschool te Utrecht.³³² Bij K.B. van 14 januari 1846 werd een reglement vastgesteld voor de toelating van leerling-militaire-apothekers voor Nederlands-Indië bij Mulder. Deze had zich sterk had gemaakt voor een wetenschappelijke opleiding voor apothekers in Utrecht. Dat plan mislukte voor de civiele leerling-apothekers, maar voor de dienst in Nederlands-Indië lukte dat wel. De toelatingseisen kwamen overeen met die van de Kweekschool voor Militair Geneeskundigen, met toevoeging van speciaal voor het farmaceutische werk in Nederlands-Indië relevante vakken. Zo behoorde tot de exameneisen voor een benoeming tot militair apotheker der derde klasse onder meer kennis van tropische planten, dieren en mineralen; kennis die verkregen moest worden door vier maanden in het Herbarium te Leiden te studeren. De opleiding duurde vier jaar en kandidaten konden rekenen op een jaarlijkse toelage van vijfhonderd gulden. De ouders moesten zelf zorgen voor de kosten van levensonderhoud, boeken, collegegeld en instrumenten van hun zoon. Na voltooiing van de opleiding moest men zich voor tenminste tien jaar verbinden aan het koloniale leger in Oost- of West-Indië. Het traktement in de kolonie was aan de hoge kant vergeleken met de situatie *in patria*, hetgeen leidde tot gemor in Nederland: 1900 gulden per jaar, vrij wonen of schadeloosstelling voor huishuur. Overigens was het klimmen in rang niet alleen een kwestie van het behalen van een examen maar ook een kwestie van geduld en trouw aan het leger.³³³ Professor Mulder werd geprezen om de kwaliteit van zijn opleiding. De door hem opgeleide farmaceuten

vielen op door gedegen kennis, beschaving en goed gedrag en hun interesse voor wetenschappelijk onderzoek.³³⁴

Het voorgaande weerspiegelt de opleiding van de broer van Charlotte Jacobs, Sam. Hij werkte zich in Nederland op van apothekersbediende tot apotheker.³³⁵ Van 1869 tot 1876 was hij apotheker in de Apotheek annex drogisterij Boerhaave te Arnhem. Eind 1876 ging hij als militair apotheker der derde klasse naar Nederlands-Indië, de Boerhaave Apotheek werd overgenomen door H. Wieringa. Het is niet waarschijnlijk dat Jacobs nog bij professor Mulder heeft gestudeerd. Als gevolg van de Geneeskundige Wetten van 1865 werd aan burgerlijk geëxamineerde apothekers de gelegenheid geboden om zonder nader examen en zonder zich voor enige tijd te moeten verbinden als militair apotheker der derde klasse in dienst te treden.³³⁶ Het is aannemelijk dat Sam Jacobs die kans heeft gegrepen om zijn broer Julius Karel naar Nederlands-Indië te volgen.³³⁷ Tijdens zijn dienstdienst - die inclusief verloven twintig jaar duurde - deed hij in Nederlands-Indië tweemaal examen om hoger in rang te komen. Tijdens een tussentijds verlof tussen 1889 en 1892 was hij geregistreerd als openbaar apotheker in Rotterdam. Op 1 augustus 1892 keerde hij met zijn echtgenote terug naar Nederlands-Indië. In 1897 kreeg hij, inmiddels militair apotheker der eerste klasse, eervol ontslag uit de dienst. Hij overleed op 15 juli 1899 in Bandoeng.

Rapport Van Haastert en de ‘vrije apothekers’

De burgerlijke geneeskundige dienst was opgedragen aan civiele ambtenaren: de stadsdoktoren en stads-chirurgijns en -apothekers. Deze hadden de verplichting de geneeskundige verzorging van de armen in gestichten en gevangenen op zich te nemen tegen een bescheiden traktement. Veel artsen sprokelden een aanzienlijke aanvulling daarop bij in de medische verzorging van de gegoede burgerij. Dat gold ook voor de apothekers. Uit het overzicht van de Bataviasche apothekers (zie hoofdstuk 5) kan worden opgemaakt dat sommige militair-apothekers naast hun werk in de Stadsapothek een particuliere apotheek begonnen. De invoering in 1840 van nieuwe regels voor de examens van de officieren van gezondheid bracht de dirigerend officier van gezondheid Van Haastert in 1843 tot een zeven kantjes tellend vernietigend rapport, waarvan de algemene strekking was dat er niets deugde van de gezondheidszorg in de archipel.³³⁸ Volgens Schoute gold Van Haasterts grootste grief het examenbeleid en de inrichting van de geneeskundige dienst. Van Haastert beschuldigde zijn chef, Pieter Johannes Godefroy, van partijdigheid bij de examens voor de hogere rangen, waarbij in zijn ogen ‘anciënniteit en praktische ervaring achtergesteld werden bij de kennis der theorieën.’³³⁹ Daarnaast vermoedde hij dat de zogeheten ‘theoristen’ bij voorkeur in de grote ziekenhuizen geplaatst werden.

Hoeveel had deze niet voor op de jonge officier der 3^e klasse die naar een buitenpost gedirigeerd werd, waar hij gebrek aan alles had, vooral aan adequate leiding, voldoende gelegenheid tot oefenen, gedachtewisseling met collega's, lesmateriaal en dergelijke. (-) Hoe menig officier was al na enkele jaren zoo afgezaakt of zoo mensenschuw geworden in de eenzaamheid, dat dit op zichzelf reeds een beletsel werd zich voor een examen op te geven. (-) Zulke jonge mensen stonden op die manier bloot aan de gevaren der verslapping in het warme land, dikwijls door heimwee ondermijnd en overgeleverd aan de verleidingen der vreemde samenleving.

Scholte beseft dat er vraagtekens gezet konden worden bij de hardheid van de beschuldigingen van Van Haastert, maar stelt wel vast dat diens rapport 'hoewel ernstig aan wijdlopiegheid lijdende' duidelijk maakte dat het stelsel, 'zeker voor het kleine corps officieren in een reusachtig eilandenrijk' tekortschoot.³⁴⁰

Christiaan van Haastert (1800-1860) groeide op in de Franse tijd. Volgens Van de Loo was de zoon van de eenvoudige lakenhandelaar uit verlangen naar een betere positie in de wereld op zeventienjarige leeftijd als chirurgijn derde klasse naar Nederlands-Indië gegaan. Daar bracht hij het uiteindelijk tot de rang van luitenant-kolonel oftewel eerste officier van gezondheid der eerste klasse.³⁴¹ Uit een familiechroniek komt Van Haastert naar voren als een gelovige, rechtlijnige man die zijn grote gezin met militaire precisie bestuurd vanuit een diep in een streng christelijke traditie geworteld opvoedingsideaal. Van Haastert kreeg in totaal acht kinderen bij twee verschillende Inlandse vrouwen. Met een van de vrouwen, Saja, trouwde hij ook. Bij de bestudering van een portrettekening van Van Haastert op middelbare leeftijd merkt de chroniqueur op:

...maakt hij den indruk van een ongemakkelijk heer, een man die veel leed en strijd heeft meegemaakt, gewend zijn ijzeren wil door te zetten ten koste van allen en alles, een houwdegen, een militair in hart en nieren.³⁴²

Van Haasterts kritiek gold niet alleen in algemene zin het stelsel van de gezondheidszorg in Nederlands-Indië, dat misschien wel goed was uitgedacht maar waarvan de uitvoering in de praktijk zo lastig was. Ook voor het werk van de stadsdoktoren en- chirurgijns, dus 'zuiver civiele ambtenaren' had hij geen goed woord over. Hij vond dat de aandacht die zij schonken aan de zogeheten gouvernementsslijders in schril contrast stond met de manier waarop zij hun particuliere patiënten behandelden. Een belangrijk deel van zijn ergernis betrof de handel en wandel van de 'vrije apothekers'. Zij zouden overmatig dure geneesmiddelen verstrekken en het farmaceutische handwerk voornamelijk aan hun assistenten overlaten 'De apotheker werd zelden gezien te midden van zijn werk', aldus Van Haastert, 'maar hield zich met bijwerkzaamheden onledig, buitenshuis.'

Voor de apothekers kon de klassenindeling naar opleiding wat betreft Van Haastert blijven, want de artsenijsbereidkunde was – in zijn ogen – toch maar ‘een ondergeschikte tak van de geneeskunde en slechts een gevolg van het medisch handelen van de arts’. En voor het bereiden en afleveren van al voorbehandelde geneesmiddelen was een volledige opleiding niet nodig. Hij vond dat de rang van apotheker derde klasse daarvoor toereikend was.

Van Haastert had veel kritiek op de hoge geneesmiddelprijzen – ‘woekerpraktijken’ – van de burgerapotheken die een ‘eerstbeginnende ambtenaar of handelaar aan den bedelstaf helpt indien hem het ongeluk treft dat hij ziek wordt.’ Een apotheker in Nederlands-Indië rekent niet bij centen, meende Van Haastert, ‘maar altijd bij guldens en iets wat inkoop prijs 5 en 6 centen heeft gekost, wordt nooit minder dan voor 3 á 4 gulden van de hand gezet.’ ‘En dan zijn het vaak ook nog volkomen ondeugdelijke en waardelooze pillen, drankjes en poeiers den stakker in de maag gestopt.’³⁴³

Van Haastert stelde voor de openbare apotheken te nationaliseren en de apothekers te vervangen door militair apothekers der tweede klasse. Er moest een geneesmiddelentaxe komen met vaste prijzen die voor iedereen zouden moeten gelden, de invoer van geneesmiddelen uit Nederland en elders door privépersonen diende gestopt te worden en uitsluitend in handen van de staat moeten worden gesteld. Daar was veel geld aan te verdienen, dat nu ‘in de zakken van de profiteurs’ verdween. Godefroy, evenals Van Haastert niet academisch opgeleid, kon de beschuldigingen slechts weerspreken, Van Haastert was niet in staat ze afdoende te bewijzen. De ruzie liep zo hoog op dat de Indische legerleiding de oplossing overdroeg aan een onafhankelijke partij in Nederland. Het conflict werd opgelost door beide heren met vervroegd pensioen te sturen; Van Haastert in 1844 en Godefroy in 1845. Niets wat Van Haastert had voorgesteld, werd uitgevoerd.³⁴⁴ Schoute constateert bitter: ‘Deze beide mannen, gestegen tot de hoogste posten, die zij zouden bereiken, daarbij aangewezen op elkaars steun en medewerking, hebben elkaar het laatste gedeelte van hun ambtelijk leven het werken vergald en ten dele onmogelijk gemaakt.’ Godefroy overleed in Batavia in 1851, Van Haastert overleed in 1860 in Semarang.

De periode Bosch (1845-1854)

Aan de naam van Godefroys opvolger Willem Bosch (1798- 1874) zijn twee bijzondere feiten verbonden: de oprichting van het *Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlands-Indië* en de initiatieven die hij nam die in 1850 leidden tot de oprichting van een

doktersschool voor Javaanse jongens – de *dokters djawa-school*, later omgedoopt tot S.T.O.V.I.A., en een vroedvrouwschool voor Javaanse meisjes.³⁴⁵ Over deze vroedvrouwschool later meer in hoofdstuk 9.

Willem Bosch, een gedreven arts, was ooit begonnen als chirurgijnsleerling. Dankzij volharding in tal van tegenslagen, zoals een wankel gezondheid, had hij het gebracht tot Chef gezondheid van het Nederlands-Indische leger van 1845 tot 1854. Bij zijn afscheid uit de actieve dienst werd hem het eredoctoraat aan de universiteit van Utrecht verleend. Bosch moet twee grote liefdes hebben gehad: de volksgezondheid en 'Indië'. Schoute noemt Bosch als de man die een overheersende rol heeft gespeeld in 'eener kentering' in de geneeskunde in Nederlands-Indië.³⁴⁶ Een van zijn eerste daden was het stichten van een medische bibliotheek met boeken die hij zelf vanuit Nederland had meegenomen. Het 'Conservatorium', de coterie van gezondheidsofficieren die wekelijks samenkwam in het militaire hospitaal te Weltevreden om ervaringen en klinische problemen uit te wisselen, werd in april 1851 door Bosch 'opgewaarderd' tot een 'Vereniging tot bevordering der Geneeskundige wetenschappen in Nederlands-Indië', vanaf 1853 compleet met een verenigingsorgaan – het eerste in zijn soort in Nederlands-Indië. Niet alleen artsen waren lid van deze Vereniging; op de ledenlijst zoals gepubliceerd in verschillende edities van het bijbehorende *Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlands-Indië* prijken ook de namen van Charlotte Jacobs en haar broers Sam, militair apotheker en Julius Karel, militair geneeskundige.³⁴⁷ Charlotte Jacobs was, aldus de lijst, lid sinds 1885, dus kort nadat zij de positie als provisor bij de Javasche Apotheek in Batavia had aanvaard. In 1902 besloot de Vereniging om voortaan 'puur medisch' te zijn, waardoor bijvoorbeeld veeartsen maar ook apothekers geen lid meer konden zijn. In de ledenlijst van 1903 komen de namen van Charlotte Jacobs en broer Sam dan ook niet meer voor. Niet vastgesteld kan worden of zij ooit vergaderingen bijwoonden.

Een ander wapenfeit van Bosch was de oprichting van een opleiding tot inlands hulp-arts, de zogeheten *Dokter-djawa-school*. In 1851 begon in het Militair Hospitaal te Weltevreden het eerste geneeskundige onderwijs aan een dertigtal Javaanse jongens van goede familie. De voertaal was Maleis en het idee was deze jongens op te leiden om in gouvernementdienst geneeskundige hulp aan de bevolking te verlenen. Ook zouden zij ingezet kunnen worden bij de vaccinaties. Al in 1856 werd de cursus opgewaarderd tot een driejarige cursus, gevolgd door een grotere reorganisatie in 1875. Daarbij werd de school gesplitst in een 2-jarige vooropleiding en een 5-jarige geneeskundige opleiding. Zwierstra noemt het 'geen toeval' dat deze reorganisaties nauw samenhangen met de invoering van de Artsenwetten van 1865 en de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876.³⁴⁸ In 1881 werd de voorstudie verlengd tot 3 jaar. In

1890 werd het Nederlands de voertaal, kandidaten dienden een Europese school doorlopen te hebben. In 1898 werd de geneeskundige opleiding op 6 jaar gebracht; dat was ook het moment waarop de naam van de school werd veranderd in S.T.O.V.I.A., School Tot Opleiding van Inlandse Artsen. In 1908 werd de studie verlengd tot tien jaar. De titel Inlands arts werd vervangen door Indisch Arts omdat vanaf dat jaar ook niet-Javanen tot de studie werden toegelaten. De opleiding werd geleidelijk losgekoppeld van de militair geneeskundige dienst en kwam onder toezicht van de dienst Onderwijs en de BGD te staan. De afgestudeerden waren geen *dokters-djawa* meer maar beter opgeleide artsen. In 1913 werd ook in Soerabaja een vergelijkbaar instituut opgericht het N.I.A.S., de Nederlands-Indische Artsenschool. In 1927 werd een geneeskundige Hogeschool in Batavia opgericht en liet S.T.O.V.I.A. geen nieuwe leerlingen meer toe. In 1935 leverde de school de laatste artsen af.³⁴⁹ Ook een door Bosch geïnitieerde vroedvrouwenschool kwam er, ondanks veel tegenwerking van diegenen voor wie de school een uitkomst zou moeten zijn: de Inlandse vrouwen. Zij stonden zeer wantrouwend tegenover een geneeskundige behandeling van zoiets natuurlijk als een bevalling en bleven de voorkeur geven aan hulp door de 'eigen' Inlandse vrouwelijke *doekoens*. Hierdoor vonden de door de school opgeleide Inlandse vroedvrouwen onder de eigen bevolking te weinig werk en richtten zich noodgedwongen op verloskundige hulp aan Europese vrouwen.³⁵⁰ Meer diepgravende informatie over deze instituten en de problematiek van de Inlandse geneeskundigen – en vroedvrouwen is te vinden in de dissertatie van Hesselink.³⁵¹

Bosch werd in 1852 als chef opgevolgd door de militair arts Wassink. Op diens conto kan zeker geschreven worden dat hij de farmaceutische verzorging in de kolonie naar een iets hoger plan heeft proberen te tillen door het aantal militair apothekers te verhogen van 23 naar 42 man. Toch maakte ook dat geen einde aan een situatie die als ongewenst wordt beschreven en die in feite al sinds Van Haasterts rapport uit 1843 aan dezelfde problemen leed: het rangenstelsel, de lage salariëring en het feit dat veelal onervaren en ontoereikend opgeleide jonge officieren van gezondheid in de buitengewesten geplaatst werden en er daar maar het beste van probeerden te maken.

Het gebrek aan gekwalificeerd personeel kan in zekere zin worden afgeleid aan de hand van de vele overplaatsingen die de militair apothekers zich moesten laten welgevalen, zoals ook blijkt uit de carrière van Sam Jacobs, de broer van Charlotte. Hij werkte na zijn indiensttreding in 1877 als militair apotheker derde klasse enige tijd in het Militair Hospitaal te Weltevreden in Batavia, maar werd na bevordering al spoedig overgeplaatst naar Semarang en later Soerabaja, plaatsen waar hij meerdere malen terecht kwam. Aan de hand van berichtgeving in het *Pharmaceutisch Weekblad*

rijst een beeld op van het heen-en-weer-schuiven van gekwalificeerd militair personeel.³⁵² In Nederland was er desondanks belangstelling genoeg voor het vak van militair apotheker; na oproepen van de Gouverneur-Generaal in advertenties in het *Pharmaceutisch Weekblad* voor de vierjarige cursus tot militair apotheker meldden zich stevast meer kandidaten dan het gouvernement kon plaatsen.³⁵³ Bijna twintig jaar later moet de nood veel hoger zijn geweest. In 1882 plaatste de Minister van Koloniën in het vakblad een dringende oproep aan civiel apothekers zich voor de dienst te melden ‘mits zij de ouderdom van 40 jaar niet hebben overschreden en geschikt zijn voor de militaire dienst in Nederlands-Indië.’ De Minister had zes plaatsen te vergeven aan geïnteresseerden die zich voor vijf jaar dienden te verbinden en dan als apotheker der tweede klasse naar Nederlands-Indië konden. Zij konden rekenen op een gratificatie van drieduizend gulden en een salaris van 2700 gulden per jaar plus een eenmalige toeslag van 360 gulden voor fourage. Een overtocht als passagier der 1^e klasse zat in het aanbod, alsmede huisvesting dan wel schadeloosstelling voor huishuur.³⁵⁴

Tot 1865 was het militair apothekers niet toegestaan na uitdiensttreding zonder meer een burgerapothek in Nederland te beginnen. Na inwerkingtreding van nieuwe wetgeving op het Geneeskundig Staatstoezicht van 1865 in Nederland en de regeling van de staatsexamens tot verkrijging van de bevoegdheid van geneeskundige, apotheker, hulpapotheker, leerling-apotheker en vroedvrouw, kon men pas militair apotheker worden *nadat* men alle examens voor het apothekersdiploma volgens de vigerende wet met goed gevolg had afgelegd. De indeling naar rangen, vóór 1865 een graadmeter voor het opleidingsniveau van de betreffende persoon, gold vanaf die wet alleen nog maar in militaire termen. De na die datum opgeleide militair apothekers die de dienst eervol verlieten konden zonder verdere examens het (burger) apothekersvak weer oppakken. In een herziening van de wetten van 1865 werd in 1882 vastgelegd dat militair apothekers in Nederlands-Indië zonder meer gerechtigd waren de artsnijbereidkunst uit te oefenen. Wel moest de militairapotheker minstens drie jaar blijk van zijn vakbekwaamheid gegeven hebben in de militaire dienst.

Conclusie

Voor alle actoren die in dit hoofdstuk op de voorgrond treden geldt dat zij ‘in een bepaalde context zijn gevoegd’ zoals Foucault het formuleert. Elke persoon in dit hoofdstuk is gepresenteerd als handelend subject dat zich binnen een bepaalde context moet conformeren aan regels en wetten die hij zelf niet gemaakt heeft en waarvan hij het waarheidsgehalte niet kan kennen. Zoals reeds eerder beschreven

is, kan het subject zelf verantwoordelijk zijn voor het veranderen van die regels en vanuit de werkelijkheid een nieuwe waarheid scheppen. In de context waarin het subject is 'gevoegd', is altijd sprake van een waarheid die tot gehoorzaamheid dwingt, ook al is die waarheid nooit absoluut omdat ze wordt gevormd door de werkelijkheid, een dynamisch geheel van deels ondoorzichtelijke procedures, zoals verandering van discours en de houding die het subject inneemt ten opzichte van zichzelf en van wat hij als waarheid erkent. Het subject kan daarvoor wetenschappelijke bewijs leveren maar ook vanuit zekere ethische en morele kwaliteiten zichzelf in staat achten de waarheid te kennen. In het gedrag van de officier Van Haastert is duidelijk zijn worsteling te herkennen tussen zijn perspectivisch, lokaal weten en het gebeuren van de werkelijkheid.

De ethische beweging: een zedelijke verplichting?

Inleiding

In 1829 werd Johannes van den Bosch, Gouverneur-Generaal van 1830 tot 1833, door Koning Willem I aangezocht om een plan betreffende het bestuur en beheer van Nederlands-Indië op te stellen en uit te voeren. Van den Bosch durfde te zeggen wat iedereen die ertoe deed in die dagen dacht: een kolonie zou geld moeten opbrengen in plaats van geld te kosten.

Wat toch baat het bezit eener afgelegen kolonie (-) indien zij aan de nationale welvaart geene geëvenredigde uitbreiding verschaft?³⁵⁵

In de ogen van Van den Bosch diende Nederlands-Indië een wingewest te zijn, in die zin dat de uitgaven voor de kolonie de inkomsten in elk geval niet dienden te overstijgen. Het geld dat overbleef, het batig slot, zou ten goede moeten komen aan het moederland. Tevens kon Nederland uit de opbrengsten de West-Indische en Afrikaanse koloniën ondersteunen. In het Cultuurstelsel was geregeld wat de boeren verbouwen moesten voor de afzetmarkt in Europa en wat ze voor eigen gebruik konden exploiteren. Het woord 'stelsel' suggereerde weliswaar een gereguleerd en geordend systeem maar dit was misleidend; tussen de regio's bestonden grote verschillen. Niettemin bracht het stelsel veel geld op; van 1851 tot 1866 was het goed voor ruim 30% van de inkomsten van de Nederlandse staat. In de woorden van Gouverneur-Generaal J.Ch. Baud was het cultuurstelsel 'het eenige stelsel waardoor Java blijven kan, de kurk waarop Nederland drijft'.³⁵⁶

Aan het einde van de negentiende eeuw veranderde de koloniale politiek opvallend van koers als gevolg van de opkomst van de antirevolutionairen en sociaaldemocraten in de vaderlandse politiek. Speerpunt bleek het herstel van vertrouwen in de christelijke waarden zoals duidelijk werd uit het beginselprogramma uit 1879 van de Antirevolutionaire Partij bij monde van Abraham Kuyper, voorman en stichter van de ARP.³⁵⁷ Hij pleitte voor een politiek van 'zedelijke verplichting' jegens de Indonesiër. Toen koningin Wilhelmina in haar troonrede – waarin de hand van Kuyper zichtbaar was – in 1901 van deze verplichting gewag maakte, kreeg deze opvatting een vaste

plek op de politieke agenda. De Tweede Kamerleden Van Kol en Pijnacker Hordijk behoorden in die beginjaren tot de grootste pleitbezorgers van deze politieke koers in het Nederlandse parlement.

Dit veranderende denken over hoe de kolonie bestuurd moest worden, ging de geschiedenis in als de ‘ethische politiek.’ Ook voor Charlotte Jacobs vormden deze veranderingen een stimulans om, buiten de kaders van haar professie, initiatieven te ontplooiën. Initiatieven die alle in de lijn lagen van haar persoonlijke betrokkenheid bij het emancipatieproces van vrouwen dat zich in die dagen steeds krachtiger in de hele wereld op allerlei manieren en niveaus manifesteerde. Haar idee in 1908 om een Indische afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht op te richten had verstrekkende gevolgen; al na vijf jaar hadden Europese vrouwen verdeeld over de gehele archipel meerdere afdelingen van deze vereniging opgericht en telde de vereniging meer dan zeshonderd leden die allerlei projecten begonnen die de verbetering van de positie van Inlandse meisjes tot doel hadden. In het volgende hoofdstuk zal daar nader op worden ingegaan.

Een morele verplichting

Aan de basis van de ethische beweging lag het groeiend besef ten grondslag dat de kolonisator een morele verplichting had jegens de van hem afhankelijke en door hem via de batig slot-politiek jarenlang uitgebuite Javaan. Men zag in dat een focus op puur economische groei op den duur niet voldoende was om de koloniën te behouden. In het nieuwe koloniale beleid zouden elementen als associatie, voogdij, ontvoogding en welvaart voor de bevolking maar ook de eigen exportbelangen een belangrijke rol moeten spelen.³⁵⁸ Multatuli's *Max Havelaar*, die in 1860 het licht zag, had al duidelijk gemaakt dat de bevolking leed onder het juk van de regerende vorsten en dat de uitvoering van het Nederlandse gezag aan een meer rechtvaardige variant toe was. De paradox was dat voor het uitvoeren van een ‘zedelijk’ beleid tegelijkertijd orde en rust onontbeerlijk was. En die kon slechts met militaire middelen worden gehandhaafd. Voorbeelden hiervan zijn de Kongsi-oorlog op Borneo tussen 1850 en 1854 en de Boni-expedities tussen 1824 en 1907 op Celebes, kwesties waar de Nederlanders zich gedwongen zagen met veel militair vertoon en geweld in te grijpen.³⁵⁹

De nieuwe politieke koers betekende voor veel in Nederlands-Indië werkzame Europeanen een belangrijke stimulans om te reflecteren op hun rechten en plichten. Vooral de positie van de vrouw van Europese origine was aan een kritische herijking toe. En dat gebeurde dan ook. Als gevolg van de gewijzigde aanpak

werd afstand genomen van de al sinds de V.O.C. geldende eis van overheid en plantage-eigenaren dat hun mannelijke werknemers ongehuwd dienden te blijven. De argumentatie voor een dergelijke eis lag in de gedachte dat het huwelijk met een Europese vrouw een negatieve invloed zou hebben op de werkprestaties en de man er eerder toe zou brengen het werk in de kolonie de rug toe te keren. Het loslaten van die eis betekende dat de zogeheten *mestizo*-cultuur, een langzaam gegroeide en maatschappelijk geaccepteerde samenleving van Europese mannen en Indonesische vrouwen – al dan niet in concubinaat levend – en hun – al dan niet erkende – kinderen, geleidelijk begon af te brokkelen. Mede door toedoen van verbeteringen op het gebied van infrastructuur en bereikbaarheid, zoals spoor- en tramwegen, telegraaf en telex, waardoor de leefbaarheid in Nederlands-Indië snel verbeterde, gingen Europeanen steeds vaker hun bruiden in het moederland zoeken. Het directe gevolg hiervan was dat het aantal Europese vrouwen in de kolonie steeg waardoor de sociale structuur in de kolonie aanzienlijk veranderde. In verhouding tot de mannen nam het aantal blanke vrouwen exponentieel toe. In 1900 waren er 4000 in Europa geboren vrouwen (*totoks*) in Nederlands-Indië, in 1930 waren er dat al 26.000. Ook dankzij de afschaffing van het Cultuurstelsel rond 1870 waardoor het particuliere initiatief alle ruimte kreeg, nam de vraag naar Europese arbeidskrachten, waaronder ook vrouwelijke, in de kolonie toe.³⁶⁰ De mogelijkheden voor vrouwen om vervolgonderwijs of een beroepsopleiding te volgen in Nederlands-Indië namen toe en vergrootten daarmee de kansen voor vrouwen op een zelfstandig bestaan in Nederlands-Indië.

Ook de opening van het Suezkanaal in 1869 en de introductie van stoomschepen droegen bij aan een betere bereikbaarheid van de archipel, waardoor een grote immigratiestroom vanuit het westen op gang kwam. De instelling van lokale bestuursorganen – gewestelijke raden, plaatselijke raden en gemeenteraden – zetten het vrouwenkiesrecht definitief op de agenda, want tot dan hadden vrouwen hierin, passief noch actief, iets te zeggen.

Gemengde gevoelens

Dit nieuwe koloniale beleid, waarin de Nederlanders zich profileerden ‘als een verantwoordelijke en ethische gemeenschap die haar verantwoordelijkheid en roeping om de primitieve volken te beschaven serieus nam’ riep bij sommigen gemengde gevoelens op, omdat het gestoeld was op het absolute geloof in de eigen superioriteit van de kolonisator die zich in die positie onaantastbaar waande.³⁶¹ De aanwezigheid van de Nederlanders in de kolonie werd gezien als ‘het kwijten van de bijzondere verantwoordelijkheid van het blanke ras’ in plaats van ‘een buitenkansje

om via corruptie en uitbuiting snel rijk te worden.³⁶² Dat de 'ethici' met hun streven naar zelfstandigheid voor de Inlanders bij diezelfde Inlanders nationalistische gevoelens aanwakkerden moeten zij niet voorzien en ook niet bedoeld hebben. Desondanks hebben hun denkbeelden en acties een beweging in gang gezet die onomkeerbaar bleek en ten slotte resulteerde in de onafhankelijkheid van de kolonie.

Volgens de voorstanders en voorlopers van dit nieuwe beleid, zoals de politici Kuyper en Van Kol en de jurist Van Deventer, moest de Javaan in brede zin mee kunnen profiteren van de exploitatie van de kolonie, teneinde hem meer welvaart te brengen. Kuyper en de zijnen zagen Nederlands-Indië 'als een kind dat diende te worden opgevoed', tot het moment waarop het 'zoo God dit wil' een zelfstandiger positie zou kunnen innemen.³⁶³ Financieel beleid gericht op de economische 'verheffing' van de Javaan was in het politieke en publieke discours na 1900 dan ook allereerst het centrale thema; rond 1905 kwam de nadruk meer te liggen op verbetering van het onderwijs. Nog weer later kregen staatkundige (her)vorming en bestuur eveneens een plaats in het nieuwe beleid. Dit bracht een proces op gang waarin de voorstanders van de ethische richting, individueel dan wel in groepsverband, hun eigen accenten legde. Enkele daarvan worden in het kader van dit onderzoek nader belicht. Hieronder volgt eerst een korte introductie van twee belangrijke spelers in de ethische richting: Mr. Pieter Brooshooft en Mr. Conrad van Deventer.

De term 'ethische politiek' heeft de geschiedenis te danken aan de Indische journalist Mr. P. Brooshooft, hoofdredacteur van *De Locomotief*, een gezaghebbend Semarangse dagblad. In zijn brochure uit 1901 onder de titel *De ethische koers in de koloniale politiek* gaf hij een naam aan het begrip. Hij schreef:

Een eigenaardig verschijnsel in de laatste, zeg 150 jaren maar vooral in onzen tijd is het krachtig doorbreken van het ethische zonnetje door wolken van het donkerste egoïsme. Ethisch neem ik hier als tegenstelling van zelfzuchtig, daar bijna alle zedelijk streven onder de overwinning van het eigen ik kan worden begrepen.³⁶⁴

'Ethisch' mag aan 'onzelfzuchtigheid' refereren, zoals Brooshooft suggereerde, en moreel handelen impliceren, maar in het geval van het koloniale beleid aan het begin van de twintigste eeuw heeft de geschiedenis geleerd dat aan dit begrip ten minste twee, zo niet meer, kanten zitten die diametraal tegenover elkaar lijken te staan. Brooshooft verbleef driemaal in Nederlands-Indië: van 1877 tot 1880 was hij hoofdredacteur van de *Semarangse Courant*. Daarna stapte hij over naar de *Soerabajasche Courant*. In 1885 keerde hij voor twee jaar terug naar Nederland. In

1887 werd hij hoofdredacteur van *De Locomotief*. Dit was een toonaangevende krant die niet alleen door de grote landbouwers maar ook door het Binnenlands Bestuur goed werd gelezen. In 1895, toen zijn contract bij *De Locomotief* liep af, was hij weer korte tijd in Nederland, om begin 1898 terug te kunnen keren in zijn oude baan. Het is in belangrijke mate aan Brooshooft te danken dat de nieuwe koloniale richting die de politiek wilde inslaan, ook de Europese bevolking van Nederlands-Indië bereikte. Via artikelen die hij tussen 1887 en 1885 en 1898 en 1905 onvermoeibaar in 'zijn' krant, *De Locomotief*, publiceerde en die gretig door andere in Nederlands-Indië verschijnende media – al dan niet voorzien van sappig dan wel cynisch commentaar – werden overgenomen betrok hij de Europese elite bij zijn visie.³⁶⁵

In de ogen van sommige critici van de ethische richting was deze wending in de Nederlands-Indië-politiek niets meer en minder dan een op imperialistische motieven gestoelde gedachte die inhield dat de kolonie niet geacht werd op eigen benen te staan. De kolonisator zou verplicht zijn de kolonie op bevoogdende wijze bij te staan om er economische vooruitgang te brengen. Dat mes zou immers aan twee kanten snijden: niet alleen de bevolking maar ook de kolonisator had er belang bij. Want hoe beter de kolonie ervoor stond, des te grotere de baten die naar het moederland zouden vloeien. Anders gezegd: de ethische politiek stelde zich ten doel het welzijn en de welvaart van de Indonesische bevolking te bevorderen, 'zonder dat dit overigens de belangen van de kolonisator mochten schaden.'³⁶⁶

Volgens Locher-Scholten was het doel van de ethici een nieuw arbeidsterrein – en mogelijk afzetgebied: Haar (her)definiëring van het begrip ethische politiek luidt dan ook:

Beleid gericht op het onder reëel Nederlands gezag brengen van de gehele Indonesische archipel en op de ontwikkeling van land en volk van dit gebied in de richting van zelfbestuur onder Nederlandse leiding en naar Westers model.³⁶⁷

De door Brooshooft gemunte term 'ethische politiek' blijkt een begrip te zijn waarin de actoren verschillende perspectieven zagen, zo kan ook uit een analyse van Locher-Scholten worden opgemaakt. In historisch perspectief heeft de term 'ethische politiek' zoals zij het noemt een 'Indonesië centrische' connotatie. In een periode van 'mindere welvaart' voor de Indonesische bevolking had het begrip 'zedelijke verplichting' vooral een economische lading. Want het op zich nobel streven tot 'verheffing' van de Javaanse bevolking viel vrijwel samen met een andere verandering in het koloniale beleid, namelijk het einde van het Cultuurstelsel zoals vastgelegd in de Agrarische Wet en de Suikerwet van 1870. Hierdoor ontstond een liberaal

systeem waarin de weg vrij werd gemaakt voor het privékapitaal.³⁶⁸ Het particuliere bedrijfsleven kreeg meer vrijheid in het streven naar een zo hoog mogelijk rendement, een besluit waarin men gemakkelijk een imperialistische gedachte kan herkennen. De ethische politiek diende ook ten goede te komen aan de Europese bevolking in Nederlands-Indië.

Het verlangen naar een zelfstandiger Indië was vooral een Europese wens. Van de decentralisatie, de vorming van politieke en bestuurlijke raden profiteerden in de eerste plaats de Europeanen. Ook de verbetering van het onderwijs en de gezondheidszorg kwamen hen ten goede.³⁶⁹

De ethische politiek moet volgens Locher-Scholten dan ook niet gezien worden als een ‘breuk in de opvatting dat de particuliere westerse ondernemingen Nederlands-Indië economisch vooruit zouden helpen. Alleen uitwassen van het vrije ondernemerschap dienden door overheidscontrole beperkt te worden.’ In het ethisch reveil van de aanjagers Van Deventer, Van Kol en Brooshooft speelden de Europeanen geen rol van betekenis, maar niet ontkend kan worden dat ook zij profijt zouden hebben van de verbetering van onderwijsmogelijkheden voor Javanen en een ordening in bestuurlijke en staatsrechtelijke zaken. Voor Locher-Scholten was de ethische politiek ‘voogdij-, respectievelijk ontvoogdingspolitiek, welvaartsbeleid ten behoeve van de Indonesiër, associatiebeleid, belangenpolitiek van de Nederlandse export,’ kortom niets minder dan ‘de Nederlandse variant van het modern imperialisme.’³⁷⁰

De missie van Conrad en Elisabeth van Deventer

Als aanjager van de ethische koerswijziging in de koloniale politiek wordt vooral de Haagse jurist Mr. C. Th. van Deventer gezien, die van 1880 tot 1897 aanvankelijk als Indisch ambtenaar en later als zelfstandig advocaat werkzaam was in Nederlands-Indië. In het geruchtmakende artikel “Een Eereschuld” in *De Gids* van 1899 betoogde hij dat de vele miljoenen die – in zijn ogen onterecht - aan Nederlands-Indië waren verdiend in de jaren tussen 1830 en 1867 aan het land dienden te worden teruggegeven.³⁷¹ Brooshooft publiceerde in *De Locomotief* van 30 augustus 1899 Van Deventers tekst integraal onder de aanbeveling: ‘het beste wat ooit over deze materie verschenen is.’

Afb.: 24. C. Th. Van Deventer (1857-1915)

Van Deventer maakte zich in het bijzonder sterk voor verbetering van het onderwijs. Hij ijverde voor dorpsschooltjes in de desa en hoger onderwijs voor mannen. In een helaas weinig kritische biografie van mevrouw Elisabeth van Deventer-Maas uit 1957 neemt de palmares van haar echtgenoot bijna een voornamere plaats in dan die van mevrouw zelf en worden Conrads vaak bloemrijke vertogen veelvuldiger geciteerd dan die van zijn vrouw. Volgens biograaf Van Goudoever meende de 'fijnbesnaarde' Van Deventer zeker te weten dat onder de hoge Inlandse adel een sterke vraag naar meer ontwikkeling leefde, 'bij enkelen zelfs een onbedwingbaar verlangen om hun kennisdorst te bevredigen in Nederland, aan Nederlandse universiteiten.' Van Deventer droomde dan ook van een wetenschappelijke opleiding in Nederland 'voor de meer begaafde Indonesiër, in afwachting van de stichting van instellingen voor hoger onderwijs in Indië zelf die men nu eenmaal niet uit de grond kon stampen.'³⁷² Deze studenten 'die zelf een hogere cultuur in zich hebben opgenomen' zouden de voorgangers voor hun landgenoten moeten zijn onder wier invloed 'de hoogste vorm van ontwikkeling in het land zelf tot een nationale zaak worden kan.' Dat die voormannen gevormd moesten worden 'in het land dat zijn cultuur aan Nederlands-Indië behoorde te geven', Nederland dus, stond voor Van Deventer buiten kijf.³⁷³

Het echtpaar Van Deventer heeft 'de hogere cultuur' die zij van huis uit gewend waren zeer node gemist in Nederlands-Indië en dat is dan ook de mantra in de biografie van Van Goudoever. Zo haalt hij de artikelen aan die Van Deventer in *De Locomotief* publiceerde over muziek- en toneeluitvoeringen die hij en zijn echtgenote tijdens hun verloven en na hun definitieve terugkeer naar Nederland in 1897 bezochten. Deze bezoeken werden door Van Deventer beschreven als 'een bad van muziek en schoonheid' waarin 'zij zich verkwikt hadden' en die de 'schade' der laatste vijf jaren in Nederlands-Indië 'schitterend hadden ingehaald.' 'Met wellust werd ook nu weer de room afgeschept van het Europese leven,' schrijft Van Goudoever niet minder bombastisch. Het is denkbaar dat dit hevige gemis aan cultuur in Nederlands-Indië van de Van Deventers hun altruïstische passie nog eens fors heeft aangeblazen. Van Deventer kon zich in het vuur van zijn betogen wel eens verliezen in verheven poëtisch taalgebruik, dat geregeld op kritische commentaren in de Indische kranten kon rekenen. Die kwamen vaak neer op: veel woorden maar weinig daden. Zo werd hij in het *Nieuws van de Dag voor Nederlands-Indië* van 28 maart 1912 in een artikel vergeleken met oud-Gouverneur Daendels en uitgemaakt voor een 'huilderige ethicus' die 'tienmaal meer kwaad zou doen dan tien mensen van het Daendels-geslacht.' Zelfs zijn grootste bewonderaar, hoofdredacteur Brooshooft, vond zijn stukken in *De Locomotief* vaak veel te serieus en waarschuwde dat ze niet genoeg in de smaak vielen bij zijn lezers. Hij drong er bij Van Deventer op aan om meer artikelen over koloniale staatkunde te schrijven, 'waartoe zijn kennis van Nederlands-Indië, zijn stijl en inzichten' hem zijns inziens 'met de vinger aanwezen.'³⁷⁴

Van Deventer en zijn echtgenote – inmiddels voorzien van een aardig fortuin dankzij succes in de advocatuur en gelukkige beleggingen in de land -, olie- en mijnbouw maakten na hun terugkeer naar Nederland van hun overtuiging hun levenswerk. Van Deventer deed dat zelf via het parlement, waar hij als Tweede en (later) Eerste Kamerlid zijn stem kon laten horen. Een stem die ook weer tot in Nederlands-Indië werd gehoord, dankzij de niet aflatende belangstelling van de Indische pers, in wie hij niet altijd kritiekloze bewonderaars vond. Zo speelde het *Soerabaiasch Handelsblad* menigmaal rechtstreeks op de man, door hem nogal denigrerend te beschrijven als een ‘dweperige idealistische drammer’ die er geen been in zag om ter meerdere eer en glorie van zichzelf de stoelpoten onder het kabinet weg te zagen:

[...] dandyachtige voorkomen, poezelige maniertjes, coquet lijfgedraai en pogingen zonder resultaat om in de spiegel die in de kamerzaal niet hangt, zich zelve toe te lonken – de wel wat verwijfde oud - Semarangse advocaat [...] met nog drie anderen [...] het kabinet te laten vallen.³⁷⁵

Het heeft Van Deventer er niet van weerhouden vanuit Nederland onvermoeibaar te strijden voor een verbetering van de positie van de Javaan, zij het dat hij zich in zijn vele artikelen vaak liet verleiden tot dichterlijke uitweidingen. Die vertroebelden wel eens het zicht op zijn boodschap, leidden de aandacht van de werkelijke urgentie af en gaven zijn criticasters munitie in handen:

Het wonder is geschied. Insulinde, de schone slaapster, is ontwaakt. Half droomend nog heft zij zich op van haar rustbank, overhuifd door palmen en bamboelover, en brengt de hand boven de oogen tot wering van het felle zonlicht. Zoo richt zij den blik naar het Westen, als verwachtte zij van dáár antwoord op de vraag, wat er met haar gaat gebeuren...³⁷⁶

Dat het vooral Nederland was, die Insulinde uit haar indolentie moest wekken, stond voor Van Deventer wel vast:

Een volk van tusschen de 30 en 40 millioen, komende met een dankbaar hart en een vol gemoed onder den invloed van Nederlands beschaving; niets liever wenschend, dan zich daarvan te doordringen; zijn kinderen zendend naar scholen, waar zij die beschaving in zich kunnen opnemen; een met heilige voornemens aanvaarde studiereis naar Nederland in de plaats komend van de bedevaart naar de heilige stad der moslims.³⁷⁷

Mevrouw Van Deventer, in alles de onvoorwaardelijke steunpilaar van haar man, vulde zijn missie aan in tal van besturen van stichtingen en verenigingen die hun gezamenlijk doel voor ogen hadden, namelijk ‘een samensmelting van de

moederlandsche en de in Indië Inheemse beschaving.’ Land en volk van Nederlands-Indië dienden ‘duurzaam aan Nederland verbonden te worden’ door het onderwijs aan de inheemse bevolking te verbeteren, de welvaart en de rechtszekerheid te bevorderen en het bestuur te hervormen.³⁷⁸ In 1912 maakte het echtpaar nog een privéreis van bijna een jaar door Nederlands-Indië waar hun woorden zoveel als haalbaar was in daden werden omgezet. Zo steunde het echtpaar talloze plaatselijke initiatieven, zoals lagere scholen voor Inlandse meisjes. Ook ijverden ze voor beurzen voor jongens uit de Indische hoge adel om in Nederland te gaan studeren. Van Deventers plotselinge dood in september 1915 maakte een abrupt einde aan een veelbelovende politieke carrière; dat hij Van Idenburg als Minister van Koloniën zou opvolgen was in feite al geregeld. Zijn politiek testament, “Indië na den oorlog” in *De Gids* was voor Th. B. Pleijte, die in Van Deventers plaats Minister van Koloniën werd, leidraad voor verder beleid waarin de ethische koers slagvaardig werd voortgezet.^{379, 380}

Raden Adjeng Kartini (1879-1904)

Afb. 25: Raden Adjeng Kartini (1879-1904)

Grote inspirator voor de heer en mevrouw Van Deventer was de Javaanse aristocratendochter Kartini, dochter van de regent van Japara. Kartini sprak zowel Javaans als Nederlands, dat zij geleerd had op de Europese Lagere School in Japara. Dankzij wekelijkse maar geheime bezoeken aan Marie Ovink-Soer, de vrouw van de controleur eerste klasse en latere assistent-resident T.H. Ovink die in Japara geplaatst was, konden Kartini en haar twee zusjes Roekmini en Kardinah een glimp opvangen van de westerse wereld waarin muziek, boeken en schilderijen een belangrijke plaats innamen. Dat

wakkerde bij Kartini een gevoel van vrijheid aan dat zich niet meer liet wegdrukken. Toen Ovink werd overgeplaatst naar Djombang beloofde Kartini haar Hollandse beschermvrouw te zullen schrijven: ‘Tijd noch afstand kunnen liefhebbende harten scheiden. Wij zullen trouw schrijven, U blijft ons leven meeleven, als wij ’t uwe.’³⁸¹ In deze brieven trad Kartini op als bemiddelaar in de verbetering van wederzijds begrip tussen de verschillende bevolkingsgroepen aan de noordkust van Midden-Java. Haar gedachtegoed leunde op twee sterke pijlers; verheffing van de Javaanse bevolking en vrouwenemancipatie. Kartini’s strijd bleef een papieren strijd, omdat de Indische *adat* haar verbood zelfstandig naar buiten te treden en zij haar idealen en overpeinzingen slechts door middel van brieven kon verspreiden. Door de later opgerichte Indische afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht door Charlotte Jacobs is, in een terugblik door M. Nittel de Wolff-van Westerrode in 1917,

Kartini naar voren geschoven als een goed voorbeeld van de beschavende invloed van de aanwezigheid van Europese vrouwen in de archipel:

Wij weten maar al te goed het groote aandeel, dat de beschaafde Europeesche vrouw gehad heeft op den zedelijken en maatschappelijken vooruitgang van deze kolonie. Sinds haar aanwezigheid is er tot in de diepste binnenlanden een geest van verfijning en beschaving gekomen, een ommekeer in het sociaal en moreel denken der Europeesche bevolking eerst, welke later zich uitbreidde tot en over de inlandsche samenleving.³⁸²

Of Kartini voorzien had dat haar ideeën later ook geadopteerd werden door de Indonesische nationalistische onafhankelijkheidstrijders die haar als hun nationale heldin op het schild hesen, is niet waarschijnlijk.³⁸³ In 1904, tien maanden na haar gedwongen, polygame huwelijk met de Regent van Rembang stierf zij, enkele dagen na de geboorte van haar zoon. Dat was lang voordat de onafhankelijkheidstrijd losbarstte.

Om de herinnering aan Kartini levend te houden richtte het echtpaar Van Deventer met vrienden in 1913 het Kartini-Fonds op dat particuliere initiatieven steunde bij het oprichten van meisjesscholen in Nederlands-Indië. Twintig jaar na haar dood waren er verspreid over Java zeven bloeiende Kartini-scholen; de eerste school voor onderwijzeressen verrees in 1918 en rond 1939 waren er bijna zeshonderd volksscholen voor meisjes verspreid over de archipel. De Tjandi-stichting en het Max Havelaar fonds, in datzelfde jaar door de Van Deventers opgericht, verzamelden geld en brachten subsidies bijeen om talentvolle jonge Indonesische mannen uit de elite in de gelegenheid te stellen een universitaire opleiding in Nederland te volgen. Het betrof hier leningen. Slechts zestien studenten in de eerste twaalf jaar van het bestaan van de stichtingen studeerden daadwerkelijk af. Deze mannen kwamen, eenmaal terug in Indonesië, wel op goede posities terecht zodat ze in staat geacht werden de leningen af te lossen, maar daar kwam om verschillende redenen vaak niet veel van terecht. Aangezien de meeste donaties bescheiden waren kampten beide stichtingen voortdurend met geldgebrek en konden niet meer dan een of twee studenten tegelijk gesteund worden. In 1936 ging het Max Havelaar Fonds op in de Tjandi-Stichting, die op een laag pitje doorging, totdat deze in 1979 opging in de Van Deventer-Maas Stichting. Deze stichting steunt nog steeds projecten in Indonesië op het gebied van educatie, gezondheidszorg, culturele ontwikkeling en sociaal werk. Inmiddels heeft het werkterrein – aanvankelijk zeer versnipperd – zich toegespitst op het verstrekken van beurzen voor die universiteiten in Indonesië waarmee de stichting een partnerschap is aangegaan.³⁸⁴

Conrad van Deventer heeft Kartini slechts eenmaal ontmoet. Toen zij twaalf jaar was en hij in zijn hoedanigheid van Semarangs advocaat de regent van Japara bezocht kwam ze onverwacht het kantoor van haar vader binnenrennen. Schrijfster Marie Kooij-van Zeggelen, nauw bevriend met de Van Deventers, beschrijft in haar biografie van Kartini hoe Van Deventer onder de indruk raakte van het feit dat deze lieflijke twaalfjarige tot haar huwelijk in afzondering moest leven.³⁸⁵ Voor hem en zijn vrouw werd zij het symbool van hun ideaal. Bij testament had dit kinderloze echtpaar bepaald dat Indonesië hun enige erfgenaam zou zijn. Conrad van Deventer overleed onverwacht in 1915; zijn weduwe overleefde hem zevenentwintig jaar en stierf in 1942. Elizabeth 'Betsy' van Deventer-Maas bestemde een groot deel van haar aanzienlijke vermogen voor de oprichting van de Van Deventer-Maas Stichting.

Conclusie

De ethische stroming en datgene wat mensen als Van Deventer en Brooshoofd ervan vonden en ermee deden maakt zichtbaar wat Foucault met discours bedoelt. Discours is de bril waardoor mensen de dingen zien en die hen aanzet tot denken en handelen. Foucault noemt discours niet een waarheid maar eerder een voorwaarde voor het menselijk doen en laten, zonder dat de mens weet wat die voorwaarde is. Het discours is niet exclusief het domein van het bewustzijn maar doordringt alle lagen van de samenleving: de politiek, de economie, normen, regels en instellingen. Discoursen wisselen van structuur, zodra de historische conjunctuur en de menselijke vrijheid daar een ander discours voor in de plaats stellen. Een goed voorbeeld daarvan is de manier hoe de ideeën over de besteding van de baten van de kolonie kantelden onder invloed van de politieke omwentelingen in het moederland. De opkomst van de ARP, die de christelijke moraal predikte en opkwam voor de 'kleine man' schoof de heersende gedachte dat een kolonie slechts de kas van het moederland diende te spekken in op de richting van het idee dat ook de gekoloniseerde profijt zou moeten hebben van zijn arbeid, zij het wel onder Westerse leiding en naar Westers model.

De ethische beweging kan gezien worden als zo'n discours. Als discours een bijzonderheid is die het specifieke van een bepaalde historische ontwikkeling uitbeeldt, zoals Foucault zegt, dan is de koerswijziging in de koloniale politiek als een sprekend voorbeeld daarvan aan te merken. In *Dits et Écrits* (1970-1975; 409-410) zegt Foucault: 'Het zou moeilijk zijn om een geschiedenis te schrijven van welke historische ontwikkeling dan ook zonder bijvoorbeeld rekening te houden met de machtheffecten en met het discours van de macht die in die tijd een centrale positie bekleedde.' De ethische beweging zette de koloniale politiek in een ander perspectief en veranderde daarmee het discours van de macht.

In het volgende hoofdstuk zal duidelijk gemaakt worden welke invloed deze ethische beweging op Charlotte Jacobs had en hoe zij haar eigen verlangens in overeenstemming kon brengen met het discours van het moment en de politieke, culturele en maatschappelijke machtssystemen waarmee zij geconfronteerd werd.

Charlotte Jacobs en de ethische beweging

Inleiding

Volgens Buchheim vormden vrouwen ‘een belangrijke schakel in de beschavingsmissie die Westerse staten in hun kolonies dachten te hebben.’³⁸⁶ De bedoeling van die missie was dat de kolonisator de eigen cultuur en beschaving – die superieur geacht werd – overbracht op de gekoloniseerde. Locher-Scholten stelt dat altijd de Nederlandse regels het kader vormden van de ontmoeting tussen ‘de een en de Ander.’³⁸⁷

Het persoonlijk leven en handelen van Charlotte Jacobs – hoewel minder openbaar dan dat van haar zuster – laat duidelijk zien dat zij ervan overtuigd was dat vrouwen dezelfde kansen en mogelijkheden moesten hebben als mannen. Goed onderwijs dat bereikbaar was voor iedereen was daarbij het sleutelbegrip. De kiem voor die overtuiging moet al in haar jeugd zijn gelegd door haar vader die zijn kinderen altijd ondersteund en gestimuleerd heeft om een zo hoog mogelijke opleiding te volgen. In de ethische beweging zag zij mogelijkheden om haar overtuiging in de praktijk te brengen. Een van de uitgangspunten van deze nieuwe politiek was de zogeheten associatiegedachte, zoals door Van Deventer in zijn *Een Eereschuld* te berde gebracht en die vrij vertaald ‘zorg voor de Javaan,’ impliceerde. ‘Associatie, voogdij en ontvoogding pasten alle drie binnen de opvatting Indië voor Indië’, stelt Locher-Scholten.³⁸⁸ Voor veel ethici kwam dat neer op samenwerking op basis van gelijkwaardigheid.³⁸⁹ Dat was precies wat Charlotte Jacobs wilde toen zij stappen ondernam die de toegang tot beter onderwijs voor Inlandse vrouwen en meisjes zouden vergemakkelijken, waardoor zij hun positie in de maatschappij konden verbeteren.

Dat een van haar eerste stappen in die richting het oprichten van een Indische afdeling van de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenkiesrecht betrof, kan in dat kader wellicht als onlogisch worden gezien. Er was destijds in Nederlands-Indië immers nog geen sprake van kiesrecht, ook niet voor mannen.³⁹⁰ Toch was het een weloverwogen stap op weg naar een groter doel: vrouwen bewuster maken van hun mogelijkheden en hen ‘op te voeden tot het leven dat onze maatschappij de komende

jaren zou wachten,' schrijft M.Nittel-de Wolff van Westerode in 1917 in een terugblik op de Indische afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht.³⁹¹ In eerste instantie was deze oprichting vooral gericht op Europese vrouwen. Want de Indische afdeling bleek de 'eerste en eenige gelegenheid te scheppen waar vrouwen konden leeren denken, konden hooren spreken en konden leeren spreken over vraagstukken buiten het eigenlijke huishouden geleegen.' Vooralsnog richtte de Vereniging zich niet primair op het verkrijgen van het vrouwenkiesrecht. Eerst moesten vrouwen maar eens ingewerkt worden in 'vraagstukken van actueel belang voor zoover wij, die feitelijk overal buiten stonden, dit met mogelijkheid konden doen.'³⁹² Met lezingen, cursussen en debatavonden over de meest uiteenlopende maatschappelijke onderwerpen werden de Europese vrouwen in de kolonie uit hun veelal lethargisch bestaan gewekt.

De geschiedenis leert dat de Indische afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht de basis was van waaruit Europese vrouwen op talloze plaatsen in de kolonie vele maatschappelijke activiteiten ontplooiden die voor alles positieverbetering van de Inlandse vrouwen tot doel hadden. Voor de initiatiefnemers bleek het een enorme steun in de rug.

Zij brachten plotseling aan het licht dat de vrouwen in Indië niet alleen in haar schommelstoelen versuften of door het zoo bekende Indische materialisme waren overmeesterd.³⁹³

Of Charlotte Jacobs dit resultaat ook voor ogen had toen zij de afdeling oprichtte, is niet bekend. Zij lijkt eerder een faciliterende rol gespeeld te hebben, het mogelijk gemaakt te hebben dat het venster op de wereld openging voor Europese vrouwen in Nederlands-Indië, die, zoals hierboven geschetst in feite in een sociaal en maatschappelijk vacuüm verkeerden.

Het is goed mogelijk dat zij begreep dat juist zij de ogen niet kon sluiten voor de strijd die haar zuster Aletta zo openlijk en publiekelijk voerde en dat zij vond dat het haar morele plicht was, die te steunen. Toch is het ook heel wel denkbaar dat zij door Aletta expliciet gevraagd werd, meer maatschappelijke betrokkenheid te tonen dan zij tot dan toe had gedaan. Dat zou kunnen blijken uit een opmerking die Aletta maakte in een van haar *Reisbrieven* die zij tijdens haar rondreis door Azië en Afrika in 1912 schreef. Hierin liet Aletta zich nogal kritisch uit over de houding van de Nederlandsche vrouwen in Nederlands-Indië.

Het komt mij voor, dat de Nederlandsche vrouwen in Nederlandsch-Indië, enkele zeer gunstige, niet genoeg te prijzen, uitzonderingen daargelaten, haar maatschappelijke taak in dit opzicht geheel verwaarloosd hebben, dat zij niet gevoeld hebben, dat de zedelijke verplichting op haar rustte, beter voor hare native-sisters te zorgen. Als zij wat dieper in het leven van de inlandsche vrouw waren doorgedrongen, het vertrouwen van hen hadden weten te verwerven en de spreekbuis waren geweest, die hunne nooden en behoeften aan de regeering hadden geopenbaard, dan, ik ben er zeker van, zouden ook in onze kolonieën voor de inlandsche vrouwen betere toestanden reeds bestaan.³⁹⁴

Haar woorden krijgen door het nadrukkelijk generaliserende karakter ervan een tweede laag, waarin een expliciete adressering aan haar zuster te lezen valt, zonder Charlotte direct toe te spreken. Niet duidelijk is of zij impliciet Charlotte verwijt iets te hebben nagelaten of dat zij haar juist als die ‘zeer gunstige, niet genoeg te prijzen’ uitzondering beschouwt. Het wekt bevreemding dat Aletta in deze *Reisbrieven* uitsluitend op zakelijk-afstandelijke manier over haar zuster spreekt, die zij hier pas na bijna dertig jaar weer terugziet.

In haar terugblik stelt Nittel de Wolff-van Westerrode ietwat spijtig dat de Indische afdeling slechts morele steun aan de Nederlandse kiesrechtstrijd kon geven. Een politiek doel had de vereniging niet en een partijpolitiek programma evenmin.³⁹⁵ De Indische afdeling kwam pas echt tot publieke en politieke actie in 1915, toen in Nederlands-Indië de discussie gaande was over het oprichten van gemeenteraden en een Volksraad. Charlotte Jacobs was toen al teruggekeerd naar Nederland. Vooralsnog waren de belangrijkste agendapunten van de afdeling: propaganda van het vrouwenkiesrecht in Nederland en het op gang brengen van maatschappelijk werk in Nederlands-Indië door vrouwen. Gezien de omvang van de activiteiten van vrouwen verspreid over de gehele archipel, die ontstonden vanuit dat ene initiatief van Charlotte Jacobs, moet vastgesteld worden dat zij een minstens zo imposante geschiedenis heeft geschreven als haar ‘meer roerige zuster’ Aletta.

De Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, afdeling Nederlands-Indië

In 1908, het jaar waarin de eerste Inlandse emancipatiebeweging Budi Utomo van de grond kwam, nam Charlotte Jacobs het initiatief tot het oprichten van een Indische afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. Waarom deed zij dit, waarom juist toen, hoe deed zij dit, wat hield het precies in en waarom betrok zij Marie Kooij-van Zeggelen bij haar initiatief?

De strijd voor het vrouwenkiesrecht in Nederland - ooit aarzelend en onder veel tegenwerking in 1894 begonnen – bereikte in 1908 een belangrijk hoogtepunt in haar geschiedenis dankzij het uiterst succesvolle congres van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht in het Amsterdamse Concertgebouw. Het succes van deze jaarvergadering, die telkens door een ander land werd georganiseerd, was voor een groot deel te danken aan de tomeloze inzet van de leden van de Nederlandse afdeling, waarvan Aletta Jacobs sinds 1903 voorzitter was. Het congres was een uitgelezen moment om de focus te richten op de vrouwenkiesrechtzaak in Nederland. Dankzij de grote aandacht van de media had het bovendien een forse toestroom van nieuwe leden tot gevolg. Vooral de onvermoeibare rol van de presidente Aletta Jacobs werd royaal geprezen, nationaal en internationaal. Dit alles moet Charlotte niet ontgaan zijn.

Dat Charlotte Jacobs al in een eerder stadium door haar beroemde zuster Aletta persoonlijk is aangespoord om ook in Nederlands-Indië de strijd voor verbetering van de positie van vrouwen aan te gaan is minder vanzelfsprekend dan het op het eerste gezicht lijkt. Het is vooralsnog niet hard te maken dat de beide zusters hierover geregeld contact met elkaar onderhielden. Een briefwisseling of zelfs maar een enkele verwijzing naar persoonlijk contact in openbare stukken ontbreekt. Dat Charlotte Jacobs op de hoogte was van de activiteiten van haar zuster op het gebied van het vrouwenkiesrecht is echter zeker; de Indische pers hield de actualiteit goed bij, en schreef zeer geregeld over de inmiddels wereldwijde vrouwenkiesrechtstrijd. Dat Charlotte Jacobs die Indische pers moet hebben gevolgd, staat bijna letterlijk in een terugblik van oud-hoofddredacteur Hans van de Wal van het *Bataviaasch Nieuwsblad*, in een fragment dat handelt over de wekelijkse causerie *Vrijdag-Praatje* dat toenmalig hoofddredacteur P.A. Daum schreef onder het pseudoniem Mokumér:

Deze [causerie] werd verslonden door den ambtenaar zoowel door de huisvrouw, door den particulier zoowel als door de onderwijzeres, door den militair zoowel als door de tokojuffrouw, door den advocaat zoowel als door de apothekeres. Zoo'n rubriek van een familiaar in sociëteitsstijl gehouden praatje over de dingen van den dag had toen nog geen enkel ander blad in Indië. Dat was het geheim van Mokumérs succes.³⁹⁶

Genoemde causerie verscheen vanaf 8 augustus 1889 tot enkele maanden voor Daums dood in 1898. Charlotte Jacobs was toen nog de enige 'apothekeres' in Nederlands-Indië en alhoewel de vrouwelijke apothekersbediende in de volksmond en in de krant ook geregeld 'apothekeres' werd genoemd moet het niet waarschijnlijk worden geacht dat Daum hier de vrouwelijke apothekersbediende bedoelde. In die jaren was niet alleen de vrouwelijke apotheker in Nederlands-Indië een bijzonderheid maar

ook het vrouwelijke personeel. Daarnaast noemt Daum de apothekeres in één adem met de advocaat en niet met de tokojuffrouw of militair. Anders gezegd: Daum legt duidelijk een kwalitatieve relatie tussen de woorden ‘advocaat’ en ‘apothekeres’ en tussen ‘militair’ en ‘tokojuffrouw’. Dat hij hier inderdaad de apothekeres Charlotte Jacobs bedoelt is daarom aannemelijk omdat hij ook advocaat en apotheker had kunnen zeggen maar bewust kiest voor de vrouwelijke vorm. Overigens zijn voor de gedachte dat de enige vrouwelijke apotheker in Nederlands-Indië de Indische kranten las wel andere bewijzen te vinden, namelijk daar waar zij zelf in de kranten reageerde op kritiek op haar handelen en dat van haar ‘medestrijdsters’.

De kranten schreven dan wel geregeld over de ‘vrouwenkwestie’ maar dat gebeurde niet altijd objectief; niet zelden had het redactioneel aangaande deze kwestie een badinerende ondertoon. Sommige kranten namen de vrouwenkiesrechtzaak lange tijd niet serieus en zagen het vooral als een bron van (leed)vermaak. Dat resulteerde soms in lang niet altijd even begrijpelijk of relevant commentaar.

Vrouwenkiesrecht in Indië! De eer is ditmaal aan Batavia. Nog zijn we niet uitgeklaagd over het gemis van mannenkiesrecht of daar komt zowaar een dame, die de wenschelijkheid, neen de noodzakelijkheid van vrouwenkiesrecht betoogen gaat. En de bijeenkomst daarvoor uitgeschreven was zeer drukbezocht. Lijkt het niet een aaneenschakeling van wonderen? De inleidster, mevr. Kooij-van Zeggelen, wees op de dwaalbegrippen, die thans nog bij ontwikkelde menschen bestaan over de vrouwenbeweging. Wanneer zij dat woord maar hooren denken zij al aan de door de politie opgebrachte suffragettes in Engeland, aan oude leelijke jongejuifvrouwen, die middels de “beweging” wraak willen nemen op de mannen, die haar hebben “laten zitten.” En toch heeft de vrouwenbeweging een ander doel! Het is geloof ik, niet noodig nog eens dat doel uiteen te zetten. Waar Mevr. Kooij vooral haar spijt over uitsprak, was dat vrouwen zelf nog zo weinig bekend zijn met wat haar zusters in Europa willen. En die er wel mee bekend zijn, vragen vaak: voelt ge u zoo ongelukkig zonder dat kiesrecht? Alsof men op de toekenning van een recht moet wachten, totdat men zich zonder dat recht ongelukkig voelen gaat!

[...] ‘De vrouwenbeweging wint steeds meer terrein, en er is dan ook eigenlijk nog maar één vijand te overwinnen, dat is het conservatisme. Die vijand scheen hier al overwonnen, want behalve dat niemand zich op deze bijeenkomst voor het debat opgaf, werd Mevrouw Kooij aan het einde van haar betoog daverend toegejuicht. Zou men daaruit de conclusie mogen trekken dat we in Indië verder zijn dan in Holland? Maar dan is het dubbel schande dat we hier – zoowel mannen als vrouwen – nog steeds in onmondigheid rondwandelen! Mevrouw Kooij herinnerde aan het slot van haar rede aan de woorden van dr. Aletta Jacobs: ‘Vrouwen van alle landen, vereenigt u.’ Ik zou willen roepen: Mannen en vrouwen van Indië, vereenigt u.’³⁹⁷

Overigens bestond ook onder vrouwen zelf de nodige scepsis. Beata van Helsdingen-Schoevers schrijft in haar bundel *Indië en Europa*:

Ik heb me wel eens afgevraagd, wat eigenlijk de vrouwenkiesrechtgroep hier in Indië voor reden van bestaan heeft. Ben ik erg ver mis, als ik zeg, dat zij alleen en slechts met haar geld de beweging in Holland steunen kan? Nu is hier verder dan onmiddellijk aan vast te knopen de vraag, of een afzonderlijke afdeeling van de VvV. wel noodig is – maar daar betreden we het huishoudelijke terrein van de Vereeniging. Hier heeft niemand nog kiesrecht, het gemeentelijke in een paar hoofdplaatsen uitgezonderd en nog geen vertegenwoordiging. Dus voor het vrouwenstemrecht is het redeloos gedoe. Maar wenschelijk zou het zijn de groote lijn in het oog te houden, en zoo al niet voor het “kiesrecht” dan toch voor de beweging te ijveren. En daarom zou een aan de omstandigheden aangepaste Marijtje, die de Indische binnenlanden zou bereizen, hier zo’n goed werk kunnen doen.³⁹⁸

Bovenstaand artikel moet geschreven zijn rond 1913, aangezien Van Helsdingen in haar stuk de Grondwetsherziening van dat jaar memoreert. Daarin werd het voorstel tot wijziging van het kiesrecht van de commissie Heemskerk behandeld. Het voorstel sneuvelde, ondanks de openbare protestoptocht die vanuit de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht werd geïnitieerd.³⁹⁹

Het is opmerkelijk dat uitgerekend Van Helsdingen kritisch is over de Indische afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. Vooral van deze vrouw, die bekend stond om haar onverholen kritiek op de traditionele opvoeding van vrouwen en meisjes en die er in haar stukken in de krant steeds op hamerde dat meisjes dezelfde kansen moesten krijgen als jongens zou men een positievere grondhouding verwachten ten opzichte van de vrouwenkiesrechtstrijd. Dat een huwelijk en een carrière met elkaar verenigbaar zouden zijn, betwijfelde ze openlijk:

En ik dacht: er zou nooit plaats kunnen zijn in mijn leven voor iets anders, vooral niet voor liefde en toewijding, omdat heel mijn zijn in beslag werd genomen door mijn werk en mijn levensdoel, het willen vooruitkomen, altijd hoger op.⁴⁰⁰

Totdat ze tot over haar oren verliefd werd op de charmante Jacques Jelle van Helsdingen, trouwde en binnen twee jaar moeder werd.⁴⁰¹

Indië en Europa is een bundeling van de vele artikelen die Van Helsdingen schreef en die in 1929 werd gerealiseerd, negen jaar na haar dood. Het pessimisme van Van Helsdingen was niet geheel onterecht; pas in 1935 kwam de eerste vrouw in de Volksraad van Nederlands-Indië, de Nederlandse Cor Razoux Schultz-Metzer. Passief

en actief kiesrecht voor Inlandse vrouwen was pas respectievelijk in 1938 en 1941 een feit.

Hoe het ook zij, de aandacht in Nederlands-Indië voor de vrouwenkiesrechtstrijd die in de rest van de wereld om zich heen greep moet een welkome breuk betekend hebben in de vaak apathische werkelijkheid van het leven van de Europese vrouw in Nederlands-Indië. Ervaringsdeskundige Marie Kooij-van Zeggelen wist als geen ander te verwoorden hoe groot de teleurstelling kon zijn:

Nieuwkomers die dachten er een tropisch paradijs aan te treffen, kwamen vaak van een koude kermis thuis. Het leven in de tropen kon er zowel lichamelijk als geestelijk zwaar zijn. Vooral voor Europese vrouwen, die vervuld van de hoogste verwachtingen en met Hollandse veerkracht naar Nederlands-Indië waren gereisd. Zij moesten vaak ontdekken dat hen weinig anders wachtte dan verveling, futloosheid en ledigheid.

[...] Vrouwen die uit een intellectuele, artistieke omgeving komen, missen hier alles, vooral als zij jong hier komen en het leven haar nog niet gevormd heeft. Het is zoo verschrikkelijk, dat eeuwige groen, dat eeuwige thuiszitten tusschen de witgekalkte muren, de vervelende visites bij wildvreemden, de onbeduidende praatjes, de totale afwezigheid van alles wat kunst is.... en wel voornamelijk voor de vrouw is het vreselijk, want de mannen hebben hun werk en na het bezig zijn wacht ons hier niet een gezellig loopje op straat zooals in Holland, eene door den frisschen wind opwekkende aanraking, die lichaam en geest goed doet.⁴⁰²

Marie Kooij-van Zeggelen en haar aandeel in de vrouwenbeweging

Dat Charlotte Jacobs Marie Kooij-van Zeggelen bij haar plannen betrok, ofschoon de twee vrouwen elkaar niet persoonlijk kenden, is niet zo vreemd. Marie Kooij-van Zeggelen kan beschouwd worden als een van de 'draagsters van de ethische mentaliteit,' en was als schrijfster én ervaringsdeskundige een belangrijke bron van informatie over leven en taken van de Europese vrouw in een koloniale setting. Tijdens haar jaren in Nederlands-Indië ontwikkelde zij zich tot een belangrijke pleitbezorgster van de vrouwenkwestie.⁴⁰³

Maria Christina Van Zeggelen (1870-1957) groeide op in een kunstzinnig milieu in Den Haag.⁴⁰⁴ Haar vader genoot

Afb.26: Marie Kooij-van Zeggelen (1870-1957)

bekendheid als dichter; zijn derde echtgenote en de moeder van Maria Christina schilderde niet onverdienstelijk. Muziek, schilderkunst, toneel en literatuur speelden in het leven van Maria Christina een belangrijke rol. Zelf volgde ze enige jaren lessen op de Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag totdat ze in 1890 trouwde met Herman Adrianus Kooij, een tweede luitenant in het Nederlands-Indische Leger. Met hem vertrok ze naar Nederlands-Indië, waar ze hem 26 jaar trouw volgde bij zijn vele overplaatsingen. Over haar leven en dat van Europese vrouwen in Nederlands-Indië – dat ze voornamelijk als buitengewoon geestdodend ervoer – schreef ze vele verhalen die onder verschillende titels gebundeld zijn. Na de dood van haar enige kind in 1897 begon ze verhalen te schrijven voor een nichtje in Holland. Ze schreef kinderboeken en publiceerde in kindertijdschriften. Schrijven betekende voor haar een goede manier om de verveling te verdrijven. Alleen op Celebes, waar haar man van 1905 tot 1907 gestationeerd was als civiel gezaghebber, schijnt zij zich gelukkig te hebben gevoeld, omdat ze daar de gelegenheid kreeg om zich op een zinvolle wijze met de bevolking te verstaan.

In veel van de verhalen die Kooij-van Zeggelen publiceerde klinkt duidelijk de sympathie door voor de ethische politiek. Zij schreef regelmatig voor het *Damesweekblad voor Indië*, vanaf 1906 een geïntegreerde bijlage van het *Soerabaiasch Handelsblad*. Terugkerende thema's in haar stukken waren scholing van minderbedeelden of minderbegaafden, onderwijs in het algemeen en gratis vakanties voor onbemiddelde kinderen en de strijd om het vrouwenkiesrecht in de wereld in het bijzonder. Zo schreef zij onder meer in het *Damesweekblad* nummer 31 van april 1908 een groot artikel over Nellie van Kol, schrijfster, feministe en onder meer gouvernante in Nederlands-Indië. Bekend van Nellie van Kol zijn 'Brieven aan Minette', over haar leven in de kolonie aan de zijde van haar man, ingenieur Henri Hubert van Kol. Hij was officier in het Nederlands-Indische Leger maar werd later Tweede-Kamerlid en een van de oprichters van de SDAP. Nellies brieven werden gepubliceerd in het *Soerabaiasch Handelsblad* vanaf 1881 en later, in 1884, gebundeld. In de bundel van Kloek et al. wordt ze 'een van de oprichtsters van de (Nederlandse) Vereniging voor Vrouwenkiesrecht' genoemd, maar dat is niet juist.⁴⁰⁵ Wel zat ze in 1893 in de statutencommissie ter oprichting van deze Vereniging. In 1894, het oprichtingsjaar van de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, woonde zij nog in België. Daar richtte ze samen met de Gentse socialiste Emilie Claeys de Hollandsch-Vlaamsche Vrouwenbond op. Kooij-van Zeggelen was ervan overtuigd dat de Europese vrouw een bij uitstek 'opheffende' taak had in de kolonie en dat droeg zij ook uit. In *Van vrouwenlevens 1813 - 1913* gaat zij gedetailleerd in op de mooie taken die zij zag voor de Europese vrouwen in Nederlands-Indië. Frappant is dat zij deze vrouwen niet als een eenvormig type ziet, maar hen beschouwt als

aparte entiteiten met elk hun eigen kwaliteiten: de ambtenaarsvrouw, de vrouw in het zendelingswerk, de verpleegster, de dokter en de apothekeres en zo verder. Hieronder volgen enkele citaten uit deze bundel:

Aan de ambtenaarsvrouw zullen wij dus wel de eerste kenmerken van vrouwelijke beschaving in de kolonie te danken hebben.

Groot aandeel in de directe morele beschaving van het volk heeft zeer zeker de vrouw van de zending.

Europeesche vrouwen van wie zeer zeker een groote invloed ten goede is uitgegaan, niet zozeer op de bevolking als wel op eigen rasgenooten en den Indo-Europeaan, zijn de onderwijzeressen.

Zelfs wanneer zij in bovenvermelde bundel de Inlandse regtent dochter Kartini ter sprake brengt, die zich aan de strenge *adat*-eisen trachtte te ontworstelen en symbool werd voor de vrijheidsstrijd van de Indonesiërs, laat Kooij niet na het aandeel van de Europese vrouw in het ontwikkelingsproces van de bevolking te benadrukken:

De Indische adel is in duizenden ijzeren banden geklemd. Dat een vrouw als Kartini zich daaruit heeft pogen te bevrijden is een bewijs van haar grooten nobelen geest, doch ook van den veredelende invloed die Westersche vrouwen als mevrouw Nelly van Kol en Mevrouw Abendanon, die zij Kartini in haar boek “moeder” noemt op haar gehad hebben.⁴⁰⁶

Het kan niet ontkend worden dat hieruit een zeker superioriteitsgevoel spreekt, doch dit was in die tijd niet ongewoon; Jansen constateert dat ook de teksten van Aletta Jacobs een bijzondere mengeling zijn van vrouwelijkheid en kolonialisme. Jansen analyseerde de *Reisbrieven* van Aletta die zij schreef tijdens de wereldreis die zij in 1912 maakte met Carrie Chapman Catt, presidente van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht. In het vrouwelijke element – ‘vrouwen spreken niet met dezelfde onverbloemd koloniale stem als mannen’ - onderscheiden deze teksten zich van die van mannen, maar teksten van vrouwen zijn qua inhoud en beeldspraak ‘vaak net zo stereotiep en koloniaal als teksten van mannen.’ Jansen citeert Jacobs onder meer in een veelzeggende zin:

Van een volk dat uit zichzelf zoo beschaafd is, moreel en hoog staat, kan met goede leiding wat goeds groeien. Op die leiding kom ’t echter aan.⁴⁰⁷

Aletta Jacobs maakte er in haar vele toespraken die zij tijdens deze reis hield geen geheim van dat zij de ‘zedelijke verheffing van de maatschappij’ als het belangrijkste doel van de vrouwenbeweging beschouwde. De woorden ‘ethisch’ en ‘zedelijk’ werden niet alleen als synoniem beschouwd maar domineerden het politieke en maatschappelijke discours. ‘Ethisch’ was in zeker zin een modewoord in die dagen.⁴⁰⁸ Het woord ‘zedelijk’ werd in dit verband geïntroduceerd door Koningin Wilhelmina die in haar troonrede van 1901 haar onderdanen eraan herinnerde dat het gehele regeringsbeleid doordrongen diende te zijn van het besef, dat Nederland ‘tegenover de bevolking dezer gewesten een zedelijke roeping heeft te vervullen.’⁴⁰⁹

De Europese elite

In haar bundel essays *Women and the Colonial State* karakteriseert Locher-Scholten deze vroege vorm van Hollands feminisme in Nederlands-Indië als Euro-en zelfs etnocentrisch, racistisch en elitair. Het stelt de Europese vrouw voor als de redder van de Europese beschaving en daarom als de aangewezen figuur om een publieke rol in de Indische politieke discussie te vervullen. Europese vrouwen in de kolonie hadden zichzelf volledig aangepast aan de koloniale context, zegt Locher-Scholten, ‘hoewel ze het stemrecht niet exclusief tot henzelf beperkten, liet hun argumentatie weinig ruimte over voor de rechten van de Indonesische vrouw.’ (-) ‘Het was een koloniaal feminisme, beperkt door de restricties van de koloniale mentaliteit zelf.’⁴¹⁰ Als Aletta Jacobs in 1912 Nederlands-Indië bezoekt en de Indische afdeling voor Vrouwenkiesrecht toesprekt, constateert ze tot haar vreugde dat zich onder haar toehoorders enkele Indonesische vrouwen bevinden. Indonesisch feminisme ontstond pas na de oprichting van Budi Utomo in 1908, toen de echtgenoten van bestuursleden van deze eerste Indische emancipatoire organisatie zich in Wanita Utomo verenigden.

Het lijkt geen twijfel dat Charlotte Jacobs ook op de hoogte was van de artikelen van Kooij-van Zeggelen in het *Damesweekblad voor Indië*. Andere in Nederlands-Indië verschijnende kranten namen geregeld artikelen hieruit over of plaatsten wekelijks de inhoudsopgave van dit periodiek. Dat maakt aannemelijk dat Charlotte Jacobs, hoewel zij haar niet persoonlijk kende, met Van Zeggelen contact zocht, om samen met haar het plan van het oprichten van een Indische afdeling voor de Vereniging van Vrouwenkiesrecht te bespreken. Zij moet ervan overtuigd zijn geweest dat iemand als Kooij-van Zeggelen een goede en welbespraakte pleitbezorgster zou kunnen zijn voor de vrouwenkiesrechtzaak in Nederlands-Indië. Welbespraakter dan zichzelf en overduidelijk met een indrukwekkender en gevarieerder netwerk van vrouwen in de kolonie dan Charlotte Jacobs, die zich vooral leek te omringen met familieleden.

In het Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht beschrijft Kooij hoe zij samen met Charlotte Jacobs aan de basis stond van de Indische afdeling van de Vereniging:

Mijn gedachten gaan terug naar dien merkwaardigen dag toen het verzoek tot mij kwam eens bij Charlotte Jacobs, die ik toen nog maar van aanzien kende, te komen. Mw. Heuvelink-Rotgans die mij dat verzoek overbracht, zeide erbij, dat het was om mij eens “over het vrouwenkiesrecht” te spreken.⁴¹¹

Het had voor Kooij nauwelijks een beter tijdstip kunnen zijn, schrijft ze. Kort daarvoor was ze aangenaam getroffen door een wervend artikel over vrouwenkiesrecht in *De Gids* van de hand van ene Martina Kramers. Het artikel had haar ogen geopend, had haar doen beseffen dat over vrouwenrechten praten en filosoferen, erover schrijven, niet voldoende is; dat men iets kon doen, ook al zat men in Nederlands-Indië, zo ver van de actie.

Het was juist op zoo'n oogenblik dat het verzoek van Charlotte Jacobs tot mij kwam, (merkwaardig, zij die mij niet eens kende, die eigenlijk niets van mij afwist).

Betwijfeld moet worden of Charlotte Jacobs werkelijk niets van Kooij afwist. Er is namelijk sprake van een connectie tussen beide vrouwen: in haar bijdrage aan het boek van jonkvrouw A. van Hogendorp: *Van vrouwenleven 1813-1913* schrijft Kooij onder meer over projecten die her en der in de kolonie door toedoen van Europese vrouwenverenigingen tot ontwikkeling en bloei kwamen.⁴¹² Hieruit blijkt ook Kooijs grote netwerk. In een indrukwekkende opsomming wordt ook de naam van ene mevrouw De Clercq Zubli-Jacobs genoemd, die in Palembang de Inlandse kantindustrie gestimuleerd zou hebben. Genoemde mevrouw De Clercq Zubli-Jacobs was Jeanne, dochter van Julius Karel Jacobs en dus de volle nicht van Charlotte. Zij woonde met haar man Jacques de Clercq Zubli, in Palembang, waar in 1899 hun zoon Julius Karel Isaac werd geboren. Op een foto in *Vertrouwd en Vreemd* staat zij met haar echtgenoot en zoon bij Charlotte Jacobs in de tuin.^{413, 414} Op de bewuste foto staat ook, gekleed in het zwart, Antonia Jacobs-Bosch, de weduwe van Julius Karel, die in 1895 overleed. Zij woonde sinds de dood van haar man bij Charlotte Jacobs in Batavia. Bewijs daarvan is te vinden in Kleian's adresboek van 1898. Daar staat zij geregistreerd als bewoner op hetzelfde adres als Charlotte Jacobs.⁴¹⁵ Er was in 1908 zeker al sprake van een connectie tussen Kooij en Jacobs; de beide vrouwen hadden elkaar wellicht nog nooit ontmoet, maar gezien bovenstaande kan worden aangenomen dat zij zeker van elkaars bestaan op de hoogte waren.

Speerpunt: steun aan de Europese strijd voor vrouwenkiesrecht

Kooij had Jacobs nog gevraagd: 'Zou u zulk een beweging niet hinderen in uw werkkring? Zouden zij die haar bespotten uw apotheek niet voorbijgaan?' Maar daar was Jacobs niet zo bang voor.

Dat moeten zij dan maar doen, zeide Charlotte, ik voel het als een plicht de vrouwen wakker te roepen.⁴¹⁶

Een week na de ontmoeting van Jacobs, Kooij en Heuvelink hadden zij een voorlopig bestuur gevormd en was de Indische afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht een feit; Jacobs was presidente, Kooij secretaresse en Heuvelink penningmeesteresse. Als lid trad ook mevrouw S.H. Pownall-Folmer toe tot dit bestuur. In diverse Indische kranten werd een oproep geplaatst:

Daar er in den laatsten tijd hier en daar stemmen opgaan, die vragen of de vrouw in Indië geheel geen belang stelt in dat, wat bijna de geheel intellectuele vrouwenwereld in Europa, Amerika en Australië bezighoudt, n.l. het Kiesrecht der Vrouw, vestigen wij er de aandacht op, dat het hier ter stede gelegenheid bestaat zich aan te sluiten bij een groep vrouwen, die een afdeeling Ned. Indië v. V.K. willen oprichten. [-]

De kring heeft zich in korten tijd al uitgebreid, maar het zou wenschelijk zijn, dat hij nog grooter werd, teneinde de goede zaak te kunnen steunen. Diegenen, wien de evolutie ter harte gaat, 't zij man of vrouw, kunnen aansluiting wenshende bij deze jonge vereniging, hun naam en adres opgeven aan mejuffrouw Charlotte Jacobs, Menteng, Weltevreden.

w.g. M. K - v. Z.⁴¹⁷

In het verslag in bovengenoemd Gedenkboek maakt Kooij melding van vele brieven van vrouwen vanuit de hele archipel en al een kleine honderd leden in de eerste maanden. De brieven sterkten de initiatiefneemsters in hun overtuiging dat er voor de kiesrecht kwestie ook in Nederlands-Indië voldoende belangstelling bleek te bestaan. Aan de eerste openbare vergadering ter bespreking van het belang van vrouwenkiesrecht door de prille Indische afdeling op 18 december 1908 werden de nodige krantenkolommen gewijd. Het vlammend betoog van Marie Kooij voor een goedgevulde zaal rekende af met een aantal – in haar ogen – 'dwaalbegrippen' waar de vrouwenkiesrecht kwestie mee geconfronteerd werd, een verkeerde beeldvorming die zowel door onbekendheid met het fenomeen als door het militante gedrag van

de Engelse suffragettes veroorzaakt zou zijn. De Indische afdeling nam nadrukkelijk afstand van de manier waarop deze vrouwen hun strijd voerden. In geregelde – maandelijks – bijeenkomsten werden de doelstellingen van de afdeling uiteengezet, in zowel ‘gezellige’ als meer zakelijk getoonzette avonden in de Vrijmetselaarsloge te Batavia met lezingen waarin – naast ‘Nut en Noodzaak van Vrouwenkiesrecht’ – ook onderwerpen aan bod kwamen als: ‘Kinderwet’ en ‘Co-educatie’. Die doelstellingen golden primair het bijeenbrengen van Europese vrouwen om hen te interesseren voor een eventuele prominentere rol in de (Indische) samenleving. Daarnaast beoogden de initiatiefnemers, door het verspreiden van kennis over de vrouwenbeweging in brede zin, vanuit Nederlands-Indië ondersteuning van de vrouwenkiesrechtstrijd in Nederland te bewerkstelligen. Mogelijk speelde ook de gedachte mee dat men, mits men beter was voorbereid en voorgelicht, aan die strijd zou gaan deelnemen als men eenmaal weer terugkeerde naar het moederland. Gesteld kan worden dat de Indische afdeling in de beginjaren een gematigd – Kooij noemt het: ‘vredelievend’ – karakter had en uitging van de gedachte dat vrouwen hun bijzondere – typisch vrouwelijke – eigenschappen en talenten zouden kunnen inzetten in dienst van de maatschappij. Locher-Scholten noemt de organisatie ‘een conservatieve feministische organisatie,’ onder meer omdat zij het militante karakter van de Engelse suffragette-organisatie afwees en de overtuiging uitdroeg dat de plaats van de vrouw in het gezin lag. Scholten meent dat het streven van de Indische afdeling primair gericht was op het verenigen van Europese vrouwen in de kolonie en hen voorbereidde op een meer publieke rol in de samenleving. ‘Er was geen sprake van lidmaatschap van Indonesische vrouwen, zeker niet in de beginjaren.’⁴¹⁸

Wat verstaan wij eigenlijk onder het woord Vrouwenbeweging? Is het de naam voor het streven van een groep vrouwen die zich op meer of minder militante wijze tegen de bestaande toestanden keert? Of eene voor de vereende krachten van hen, die haar vrouwelijke talenten en eigenschappen in dienst der maatschappij stellen? Mij dunkt dat het woord ‘Vrouwenbeweging’ beide elementen in zich sluit, want het eene is nauw met het andere verbonden. Zoodra vrouwen zich op het terrein, waarop zij zich zoo bij uitstek thuis gevoelen, n.l. dat der liefdadigheid, ziekenverpleging, kinderverzorging, in één woord waar goed werk te doen valt voor zwakkeren en misdeelden, komen zij, de eene iets vlugger dan de ander, bijna zeker in botsing met de bestaande toestanden. Als natuurlijk gevolg ontstaat uit de meest actieven en krachtigsten hunner, de groep no 1, die ik duidelijkheidshalve “de strijdende” zal noemen. De lezer koppele aan dit bijvoeglijk naamwoord geen wandaden als vernieling van kunstschaten, brandstichting etc. (wanhoopsexcessen waartoe de Engelsche vrouwen gedeeltelijk gekomen zijn door abnormale toestanden) maar eerder een aanduiding van het moeilijke werk, oorzaken aan te tasten, die slechte gevolgen hebben. Die oorzaak willen opzoeken en in beter paden willen leiden noem ik dus de “strijdende” groep. Hen die de gevolgen willen verzachten de “vredelievende.”⁴¹⁹

Kooij schaaft Charlotte Jacobs in dit stuk onder de “strijdende” groep als stichtster van de Indische afdeling voor Vrouwenkiesrecht. In dit verslag geeft zij voorts een opsomming van succesvolle projecten en activiteiten die eind negentiende eeuw, begin twintigste eeuw door Europese vrouwen in Nederlands-Indië zijn opgezet, van vrouwentijdschriften tot vrouwenbonden, van een Vakantiekolonie tot Jonge Vrouwenscholen, van een vereniging ter verhoging van het zedelijk bewustzijn en karakteropbouw van Indische meisjes tot aan steunfondsen voor Inlandse meisjes die arts wilden worden, zoals Charlotte Jacobs deed. Volgens Kooij hadden dergelijke initiatieven hun oorsprong in de “strijdende” groep maar werden uitgewerkt vanuit een meer “vredelievend” standpunt. Voor Kooij was het zonneklaar dat de Indische afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht het beginpunt was van waaruit Europese vrouwen tal van activiteiten ontplooiden en die voor de Inlandse elite een stimulans bleken om hun eigen doelen en idealen vorm te geven. ‘Indië heeft zijn beschaving grootendeels aan de Europeesche vrouwen te danken en wat de Europeesche vrouwen in de laatste tien jaar op maatschappelijk gebied gedaan hebben, is niet weg te cijferen.’⁴²⁰ 1912 moet het beste jaar van de Indische afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht zijn geweest, toen de afdeling meer dan zeshonderd leden telde in zeker acht secties. Dat de succesvolle propagandareis die Aletta Jacobs en Carrie Chapman Catt – presidente van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht - in dat jaar door de wereld maakten, een belangrijke aanjager voor de populariteit van de kiesrechtstrijd was, is evident. In korte tijd werden meerdere afdelingen opgericht, zowel op Java als op Sumatra. Helaas dreigde de vereniging al snel aan haar succes ten onder te gaan. De snelle expansie luidde het einde in van de invloed van de Bataviasche afdeling, zeker na het vertrek in 1912 naar Nederland van haar toenmalige zeer actieve presidente Josephine Baerveldt-Haver. Kooij schrijft over die hapering in de aanvankelijk succesvolle opmars van de vrouwenkiesrechtzaak in Nederlands-Indië:

Iedereen die de Indische toestanden kent, zal moeten toestemmen dat, waar zich zulk een groep eener vereeniging gevestigd heeft, bestaande uit zoovele afdelingen, die groep geen lichaam van eenige betekenis kan vormen als er geen contact tusschen de afdeelingen bestaat.⁴²¹

Er werden dan ook maatregelen genomen om dat contact te herwinnen door het hoofdkantoor te verplaatsen naar het meer strategisch op Java gelegen Bandoeng en een correspondentie aan te stellen die het contact met de afdelingen zou moeten onderhouden. M. Nittel-de Wolff van Westerrode heeft zich lange tijd met die taak beziggehouden tot ook zij naar Nederland vertrok. In 1917 evalueert zij deze periode als volgt:

Wij hadden nu hier een gelegenheid onze vrouwelijke inzichten te toetsen aan de algemeen geldende en konden in het debat die kenbaar maken opdat men zien zou, hoe vaak in vele gevallen het inzicht van de vrouw afwijkt van het sinds eeuwen door mannenzeden en mannenwetten gevormde en heerschende manneninzicht.⁴²²

Charlotte Jacobs en Josephine Baerveldt-Haver: strijd binnen de gelederen

Charlotte Jacobs mag dan door Marie Kooij als een “strijdende” partij gezien worden, de werkelijke “strijdster” binnen de Indische afdeling was Josephine Baerveldt-Haver. Zij kwam in 1890 naar Nederlands-Indië met haar man Jacques Baerveldt, tweede luitenant der artillerie van het KNIL. In 1901 – Baerveldt was inmiddels bevorderd tot majoor – verhuisden ze naar Batavia. Vanaf die tijd liet Josephine voortdurend van zich horen in artikelen in de kranten waarin zij op ‘duchtige’ wijze – zoals *De Locomotief* schreef – onderwerpen behandelde die haar na aan het hart lagen, met titels als: “vrouwelijke studentes”, “de economische onafhankelijkheid van de vrouw” en “werkt het verblijf in Indië denigrerend?”⁴²³

De vrouwenzaak was Baerveldt niet vreemd; als zuster van de radicale feministe Dora Haver was Josephine Baerveldt-Haver doordrongen van de noodzakelijkheid van de strijd van vrouwen voor gelijke rechten, zij het dat zij gematigder was dan haar zuster. In Nederlands-Indië was ze echter strijdbaarder dan de meeste kiesrechtstrijdsters aldaar, en zeker feller in de leer dan Charlotte Jacobs. Haar columns onder het pseudoniem Jos Veerbaldt in het *Soerabaiasch Handelsblad* waren goedgeïnformeerde, niet zelden opruiende stukken waarin zowel man als vrouw niet gespaard werd. Haar artikelen over tal van kwesties binnen het emancipatievraagstuk laten een gedreven feministe zien die de prangende kwesties goed over wist te brengen, zowel in woord als geschrift

Ja zeker, ik voel er heel veel voor; ik vind het werkelijk een der eerste eischen van onzen tijd, dat vrouwen medezeggenschap krijgen in het groote huishouden van den staat, en ik zou ook stellig wel lid willen worden van een vereniging voor vrouwenkiesrecht maar ik mag niet van mijn man. "Ik mag niet van mijn man!" Is het niet om bij te huilen, een volwassen mensch, die misschien reeds aan een of meer soortgenooten het leven schonk, een mensch die reeds in ruime mate haar zoo hoog verantwoordelijk plicht vervulde, te hooren zeggen over een zaak waarvan zij het goede, het rechtvaardige volkomen inziet: "ik mag niet van mijn man?" Is het niet beleedigend en voor dien man én voor die vrouw? En toch ... er zijn er heel wat zoo!⁴²⁴

Het toetreden in 1910 van Josephine Baerveldt-Haver tot het bestuur van de Indische afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, waar zij al direct secretaresse werd, betekende niet alleen een opleving van een ietwat ingedut gezelschap maar tevens van het – zij het tijdelijke – opzij treden in 1911 van Charlotte Jacobs als presidente, ten faveure van Josephine Baerveldt.

Mevrouw Baerveldt is een nieuwe ster voor de vrouwenbeweging in deze stad, iemand doorkneed in al wat tot die beweging behoort, bekwaam spreekster en handig debater, die als zoodanig reeds lang haar sporen in Nederland heeft verdiend, waar zij lange tijd midden in de beweging heeft gestaan en zich daaraan met hart en ziel heeft gewijd. Zulke verschijningen zijn hier zeldzaam en verrassend; het type van die moderne vrouw die de vooroordelen van en tegen hare sekse van zich afgeschud heeft en in het openbaar krachtig voor haar geslacht opkomt, daarbij uitnemend toegerust voor den strijd, zoowel wat kennis en ontwikkeling betreft als in de middelen, om deze aan te wenden ten bate van haar lotgenooten.⁴²⁵

Bovenstaand citaat komt uit het *Bataviaasch Nieuwsblad* dat in dit verslag vaststelde dat de Indische afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht na een hoopvol begin nogal was ingezakt en leed onder een tanende belangstelling. Die was, volgens de krant, niet in de laatste plaats te wijten aan een gebrek aan inspirerende en begenadigde sprekers als ook aan een vaak minder gelukkige keuze van de onderwerpen. De krant prees Baerveldt dat zij de vrouwenkwestie in Nederlands-Indië weer op de kaart zette, onder meer door de belangstellenden bij te praten over de activiteiten van Nederlandse Vereniging voor Vrouwenkiesrecht.

Al tijdens de vergadering in september bleek de stimulerende invloed van Baerveldt merkbaar; secretaresse Baerveldt kon melden dat zich voor de komende zes – maandelijks - bijeenkomsten al inleiders hadden gemeld. De eerstvolgende spreekster zou Charlotte Jacobs zelf zijn, die een voordracht over Florence Nightingale zou houden.⁴²⁶

In november 1910 begon het verschil in strijdbaarheid tussen Jacobs en Baerveldt zichtbaar te worden toen deze laatste tijdens de debatingavond van september met als thema ‘pro en contra vrouwenkiesrecht’ bij het voorlezen van de notulen van de voorgaande vergadering een zijdelingse opmerking maakte over het gedrag van een journalist tijdens deze bijeenkomst. In de daaropvolgende maanden verslechterde de relatie met de plaatselijke pers, dat zijn dieptepunt vond na de voordracht in december 1910 van de man van de secretaresse, de majoor der artillerie Jacques Baerveldt. Zijn stelling luidde: ‘De militante tactiek der Engelse suffragettes is verdedigbaar.’ Net als de daaropvolgende debatingavond over dit onderwerp in

januari 1911 werd zijn optreden en stellingname fel bekritiseerd door de pers, die vervolgens voortaan de toegang werd geweigerd tot de bijeenkomsten. Kennelijk nam het bestuur van de Vereniging voor vrouwenkiesrecht dit besluit niet unaniem, want op 31 maart 1911 maakte de *Sumatra Post* melding van een ‘allerhevigste ruzie’ tussen beide dames:

Het bestuur der suffragettes heeft onderling allerhevigste ruzie gehad. Zooals bekend, was presidente mej. Charlotte Jacobs – en wel mocht de draagster van dien naam, de schoonste herinnering aan dr. Aletta Jacobs wakker roepend, presidente zijn. Maar de eigenlijke kracht der vereniging is mevr. Baerveldt, geboren Haver, die in het Bat. Nieuwsblad, onder den naam van Veerbaldt, zeer ongenietelijke artikelen schrijft. Nu hebben die twee ruzie gehad – waarover is niet bekend. Maar zij, die zoo schoon kon verklaren, dat zij het woord verleende aan den man van mevr. Baerveldt, is nu geen presidente meer en mevr. Baerveldt *sendieri* zwaait den hamer. *Ad majoram suffragii gloriam!*⁴²⁷

Bij de pers had mevrouw Baerveldt afgedaan; vooral het *Nieuws van de Dag voor Nederlandsch-Indië* liet niet na voortdurend zure kritiek te leveren op alles wat de kiesrechtdames betrof. Zelfs op bijeenkomsten waar de kiesrechtdames niet zelf achter de kathedraal stonden werden ze door de pers nog met argusogen bekeken. Op een vergadering van het Nederlands-Indisch Onderwijzers Genootschap (NIOG) ontwaarde het *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* Charlotte Jacobs in de zaal en sloeg daarna in de krant meteen weer toe:

Door luid applaus betuigden de aanwezigen hunne waardeering voor Mej. Perk's vlot en vrij voorgedragen inleiding. Bij het nu volgend debat, betoogde Mej. Charlotte Jacobs, indachtig het “Frappez, frappez toujours,” dat al het verkeerde, waarvan de inleidster gewaagde, bestond door het gemis van “Vrouwenkiesrecht.” De bekende tang op het even bekende varken. Het publiek scheen het verband ook niet recht duidelijk te zijn. Er kon voor Mej. Jacobs zelfs geen mager applausje op over schieten.⁴²⁸

In zijn veelgelezen altijd zeer persoonlijk getinte column *Zaterdagsche Causerie* spotte hoofdredacteur Wybrands van het *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* met de strijdbaarheid van de Indische ‘suffragettes’. Die zouden een voorbeeld moeten nemen aan hun Engelse collegae en letterlijk de straat op gaan om hun pleidooi kracht bij te zetten:

De propaganda-avond, op 1 Sept. a.s. waarvoor thans druk voorbereidende maatregelen genomen worden, zal naar het bestuur hier hoopt, het vrouwenkiesrecht-vraagstuk brengen onder de aandacht van velen, voor wie deze wereldstrijd nog zooveel onbekends heeft. Aldus Jos. Veerbaldt in het Bat. Nbl, het

orgaan der Onbegrepenen, der Idealisten en der Strijders. Het wil mij voorkomen dat, op het voorbeeld van Engeland, een Optocht het beste propaganda-middel zal zijn, en ik vermeet mij hier te publiceeren eene ontwerpschets van den tekenaar van dit blad, iemand die aan de Vrije Vrouwen een warm hart toedraagt. (-) Evenwel, gelet op Jos. Veerbaldt's meening: dat de propaganda zich krachtig naar buiten moet uiten, hebben wij de generalissima Charlotte Jacobs op een olifant geplaatst, en voor de Maagd van Orleans eene suffragette gekozen die — wat dat betreft — het voetspoor van Madam van Geert uit den Braga, eerlang hoopt te volgen.⁴²⁹

Afb.27: Spotprent van een optocht van de strijders voor het Vrouwenkiesrecht in het *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* van 12 augustus 1911

In een eerdere column in februari van datzelfde jaar had de schrijver Charlotte het liefste gezien op een zegekar 'wier hand een der emblemten van haar nuttig beroep omklemt.'⁴³⁰

Afb. 28: Spotprent van een zegetocht der strijders voor het Vrouwenkiesrecht in het *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* van 4 februari 1911

Als presidente verdween Charlotte Jacobs tussen maart 1910 en eind 1911 naar de achtergrond, totdat Majoor Baerveldt per februari 1912 eervol uit de dienst werd ontslagen en met zijn gezin naar Nederland vertrok. De Indische afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht kreeg het zwaar; het verlies van de wervende kracht van mevrouw Baerveldt werd pijnlijk gevoeld. Niet door de pers, die constateerde tevreden dat de beweging nu wel ter ziele zou gaan.

Nu mevrouw Baerveldt weg is, gaat haare vereniging ook dood. En dat is maar goed ook.⁴³¹

Na het vertrek van Baerveldt-Haver pakte Charlotte Jacobs de draad weer op. Op de jaarvergadering van 8 maart 1912 werd een nieuw bestuur gevormd waarvan zijzelf het presidentschap tijdelijk waarnam tot een nieuwe kandidate zou worden gevonden. In haar openingsrede deelde zij mee dat zij zich tijdelijk voor het presidentschap beschikbaar had gesteld, 'omdat momenteel niemand anders daarvoor gevonden kon worden.' Zij wees er echter op dat zij deze functie onmogelijk kon blijven vervullen, omdat haar drukke bezigheden haar geen tijd gunden en omdat ze vond dat een jongere kracht hier beter op zijn plaats zou zijn. Jacobs was toen al 65 jaar, voor Indiëgangers een hoge leeftijd, waar de meesten rond hun 45^e met pensioen gingen. Vervolgens bracht ze genereus hulde aan de vorige presidente, mevrouw Baerveldt-Haver, die wegens vertrek naar Europa was afgetreden, en die, aldus Jacobs, om haar grote capaciteiten en de vrije tijd waarover zij kon beschikken wel de aangewezen persoon was om de vereniging te leiden.⁴³² Uit dit grootse gebaar komt een vrouw naar voren die zich er terdege van bewust was dat haar kwaliteiten niet lagen bij het aanvoeren van een strijd die in die jaren steeds heftiger gevoerd werd. In haar woorden lag tevens besloten dat zij – hoewel de vrouwenzaak haar zeker aan het hart ging – voor alles koos voor het belang van haar eigen onderneming. Uit verschillende krantenartikelen die over de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht geschreven zijn blijkt dat Charlotte weliswaar een bezielde maar niet bijzonder begenadigde voorzitter was. De Indische afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht heeft tot het einde toe geen grote rol gespeeld in de discussies over vrouwenkiesrecht in Nederlands-Indië. De gematigde opstelling van de besturen, het door de vele overplaatsingen van de echtgenoten sterk wisselende ledental en noodzakelijke bestuurswisselingen als ook de verscheidenheid van politieke opvattingen binnen de gelederen zijn daarvoor als oorzaak aan te wijzen.

Charlotte Jacobs en S.O.V.I.A.

Op 24 augustus 1912 verscheen een bijzonder ingezonden stuk in het *Bataviaasch Nieuwsblad*. Het betrof een oproep tot financiële steun aan Inlandse meisjes die aan de S.T.O.V.I.A – voorheen *Dokter-djawa* school - wilden studeren.⁴³³ Omdat deze tekst een goed inzicht verschaft in het gedachtegoed van Charlotte Jacobs, wordt deze hieronder integraal weergegeven:

INGEZONDEN. EEN NIEUW ARBEIDSVELD VOOR DE INLANDSCHE VROUW.

Alle leden onzer indische maatschappij zullen buiten twijfel de Docter Djawa-school waardeeren als een der beste kweekplaatsen voor de ontwikkeling en verheffing der inlandsche bevolking en daarom zal het ieder verheugen dat thans het eerste inlandsche meisje geslaagd is voor het toelatingsexamen lot deze inrichting.

Feitelijk heeft de Docter Djawa-school haar deuren nooit gesloten voor vrouwelijke leerlingen, dit stond althans nergens beschreven, doch nu de eerste vrouwelijke student zich aanmeldde diende de toestemming van het gouvernement gevraagd te worden tot hare toelating en deze werd bereidwillig gegeven. Een groote stap dus in de goede richting, die tot zegen kan worden voor onze koloniën!

Aan vrouwelijke artsen toch, bestaat hier groote behoefte. Van medische zijde werd ons verzekerd dat zoowel op de verloskundige klinieken als in de grootere hospitalen de vrouwelijke arts volkomen op haar plaats zoude zijn. De inlandsche vrouw uit het volk roept eerst in uitersten nood een mannelijk arts; velen gaan te gronde uit gebrek aan geneeskundige hulp. Welk een uitgebreid arbeidsveld ligt hier dus niet braak voor de ontwikkelde inlandsche vrouw! Buitendien zou zij in groote mate het contact bevorderen tusschen de inlandsche wereld en de europeesche wetenschap. Engelsch-Indië dat een schare van vrouwelijke inlandsche artsen bezit, geeft hier het bewijs van. Wordt nu ook dit eerste inlandsche meisje tot den eerstvolgende cursus toegelaten, zoo zal haar toch geen kosteloze opleiding door het gouvernement verstrekt worden, zooals dit voor de jongelieden geschiedt, want als ambtenaar kan de inlandsche nog om tal van bezwaren niet geplaatst worden. Haar studie moet dus door haar zelve bekostigd worden en ook haar huisvesting zal zij zelve moeten betalen, daar zij uit den aard der zaak niet interne der Docter djawa-school kan zijn. Maar zij is onbemiddeld en kan dit dus niet. Het heet dus nu: de handen inéén slaan. Wij gevoelen allen, mannen en vrouwen in Ned. Indië dat het onze plicht is te zorgen dat deze eerste moedige poging eener jonge inlandsche vrouw geen schipbreuk lijdt op een finantieel te kort. Ditmaal doen wij geen beroep op geldelijke steun voor zwakken, zieken of minderwaardigen (die zeer zeker ook dienen geholpen te worden), maar juist voor de sterken, voor de beste krachten van het inlandsche volk die naar verdere ontplooiing vragen. Op dit meisje zullen meerderen volgen. De inlandsche vrouwenwereld is wakker geroepen, dit getuigt het oprichten der Kartinischool, dit getuigt het streven van dit meisje uit het volk. Daarom dient er een fonds in het leven te worden geroepen, waaruit zij en haar eventueele opvolgsters zullen kunnen studeeren en er verdere onkosten van kunnen worden bestreden. Wanneer dit fonds groot genoeg wordt zoude het zelfs dienen kunnen voor datgene waaraan, zijn er eenmaal vrouwelijke inlandsche artsen, van zelf behoefte komt: n.I. hospitalen voor inlandsche vrouwen, waaraan inlandsche vrouwelijke artsen verbonden zijn. Dit is wel nog een ver toekomstbeeld, maar wij weten het „gouverner c'est prévoir”. Wie helpt ons aan de uitvoering van dit plan? Iedere gave hoe klein ook, is een steentje voor het groote gebouw en wie eraan wil mede helpen dit op te richten zende zijn bijdrage aan het voorloopig bestuur der Vereeniging tot het vormen van een studiefonds voor opleiding van vrouwelijke inlandsche artsen. Charlotte Jacobs, Presidente, N. Hazeu, Vice-presidente. M. C. Kooij v. Zeggelen. 1e Secretaresse. A. Hellemans- v. Velthoven, 2de Secretaresse. J. C. D. Wefers Bettink- v. d. Bussche, Penningmeesters.

Uit een bronnenpublicatie van Dr. S.L. van der Wal blijkt dat het initiatief, dat in officiële koloniale bronnen een 'krachtdadige aandrang die uit kringen van

vooruitstrevende vrouwen wordt uitgeoefend' wordt genoemd, ook tot de hoogste bestuurskringen is doorgedrongen.⁴³⁴ Van der Wal moet echter vaststellen dat de toenmalige Gouverneur-Generaal Idenburg de tijd nog niet rijp achtte voor onderwijs aan Inlandse meisjes uit de hoogste Javaanse kringen. 'Eerst moest de [Inlandse] man tot meerdere ontwikkeling gebracht worden! Anders zou er 'n wanverhouding in de gezinnen ontstaan en in 't huwelijksleven tot allertreurigste toestanden leiden.'⁴³⁵

Wat precies de aanleiding is geweest voor het -vooruitstrevende - initiatief van Charlotte Jacobs is onduidelijk. Zeker is dat Aletta een en ander heeft aangekaart tijdens een bezoek aan Gouverneur-Generaal Idenburg in zijn residentie in Buitenzorg op 18 april 1912. In haar *Reisbrieven* vertelt zij over deze ontmoeting, tijdens welke ze onder andere gesproken heeft over de toelating van Inlandse meisjes tot de *Dokter-djawa*-opleiding. Jacobs schrijft dat Inlandse meisjes die zich aanmeldden 'altijd onder een of ander voorwendsel' werden afgewezen, terwijl - in haar visie - de werkelijke reden was dat het departement moeilijkheden voorzag in 'het gezamenlijk met de jongemannen te ontvangen medische onderwijs.' Wat Aletta Jacobs hier veronderstelde is vrijwel zeker bezijden de toenmalige werkelijkheid maar moet eerder geïnspireerd zijn door haar eigen ervaringen als studente geneeskunde. Zo werd haar voor de lessen van Professor Salverda, hoogleraar dierkunde en vergelijkende anatomie, een aparte ruimte aangeboden, zodat ze deze lessen niet samen met de jongens hoefde bij te wonen. In haar *Herinneringen* schrijft zij daarover:

Van de bijzondere gunst om sommige lessen afzonderlijk te mogen ontvangen heb ik niet veel gebruik gemaakt. Na de tweede afzonderlijke les in vergelijkende anatomie van Professor Salverda, ben ik met dien lieven, geduldigen leermeester gaan praten. Ik was namelijk tot de conclusie gekomen, dat ik verstandiger deed mij van meet af aan te beschouwen als de gelijke van d jonge mannen, wier rechten en plichten als student ik wenschte te deelen. Voor hen en ook voor mij was het beter, van den aanvang af te wennen aan het feit, dat de colleges waarin zij wetenschappelijke onderwerpen op wetenschappelijke wijze hoorden te behandelen, voortaan ook door een vrouw werd bijgewoond.⁴³⁶

Meisjes werden dus niet tegengehouden maar ook niet gestimuleerd om op S.T.O.V.I.A. te gaan studeren. Van een vrije – lees: betaalde – studie en restitutie van andere noodzakelijk kosten zoals huisvesting kon voor hen geen sprake zijn. En gegarandeerd zicht op werk had zo'n meisje al helemaal niet. Wat de werkelijke reden was om meisjes te weigeren wist de *Sumatrapost* af te leiden uit een bericht in *De Locomotief*:

Naar de *Locomotief* heeft vernomen heeft de Gouverneur-Generaal als reden voor dit door de regeering gemaakte onderscheid opgegeven, dat inlandsche meisjes geen ambtenaar als hier bedoeld kunnen worden, omdat men haar immers niet kan belasten met het keuren van koelies. Daardoor zouden dan voor deze vrouwelijke ambtenaren noodwendig de betere plaatsen en werkkringen beschikbaar moeten worden gesteld en dit onderscheid wenscht te regering niet te maken.⁴³⁷

Voor jongens lag dat totaal anders. Hun studie werd door het Gouvernement betaald, mits zij zich na het behalen van het diploma voor tien jaar verbonden om voor het Gouvernement aan het werk te gaan als Inlands arts of vaccinateur. Meisjes konden wel studeren maar hen werd de keuze voor een dienstverband niet gegeven. Met de 'verburgerlijking' van de opleiding in 1913 verdween dit onderscheid.

Tijdens het gesprek met de Gouverneur-Generaal viel het Aletta op dat Idenburg 'dichter bij ons stond dan menige zijner ambtenaren met wie wij deze kwestie reeds vroeger bespraken.' Vervolgens wijst zij op de situatie in Brits-Indië, waar al grote stappen zijn gezet.

In Brits Indië was het eene vrouw, Lady Dufferin, die hare stem over deze kwestie luide deed klinken, en toen de Britse regeering niet spoedig genoeg handelend optrad, zelve de handen aan de ploeg sloeg en een fonds bijeenbracht, dat na haar dood het Lady Dufferingfonds werd genoemd, waaruit zij alvast begon vrouwelijke doctoren aan te stellen en kleine hospitaaltjes te stichten. Deze hospitalen zijn nu allen door de Engelsche regeering overgenomen, de vrouwelijke doctoren daaraan werkzaam, regeeringsambtenaren geworden en in alle steden van eenige betekenis kan nu de Engelsche inlandsche vrouw goede geneeskundige hulp van vrouwen ontvangen. Ook de vorming van inlandsche vrouwen wordt daar gesteund en in de hand gewerkt.⁴³⁸

Het is zeer waarschijnlijk dat Aletta daags na het bezoek aan de Gouverneur-Generaal in dezelfde bewoordingen over dit onderwerp gesproken heeft tijdens een min of meer informele ontmoeting in Maison Versteegh te Batavia, met leden van de Indische afdeling van de Vereniging van Vrouwenkiesrecht, waarvan Charlotte presidente was. Charlotte was uiteraard bij deze bijeenkomst, zoals blijkt uit onderstaand fragment uit de *Reisbrieven* van Aletta:

Direct Dinsdag na de Paaschdagen, was er in Maison Versteegh een thee georganiseerd, waarop de heeren- en damesleden van de Vereeniging van Vrouwenkiesrecht alhier met ons en wij met hen konden kennismaken. (-) Door de presidente van de ledengroep in Batavia, de apothekeres mej. Charlotte Jacobs, werd ons uit naam van de Nederl.-Indische leden een hartelijk welkom toegeroepen, waarop eerst mrs. Catt en daarna ik een korte toespraak hielden. Dat was het

eenige officieele van dien dag, maar onofficieel in gezellige gesprekken, waarin wij dikwijls zeer wetenswaardige bijzonderheden vernamen van het leven op Java en de verhoudingen tusschen de verschillende rassen, die hier leven, bleven wij zóó lang bijeen, dat het etensuur, dat hier zeer laat is, het ligt tusschen 8 en 9 uur 's avonds, reeds verstreken was vóór allen uiteengingen.⁴³⁹

Het is aannemelijk dat het door Aletta gememoreerde initiatief van de Engelse Lady Dufferin Charlotte op het idee bracht om iets dergelijks ook in Nederlands-Indië op te zetten. Op 1 september 1912 richtte Charlotte Jacobs de 'Vereniging tot vorming van een Studiefonds tot Opleiding van Vrouwelijke Inlandsche Artsen'(S.O.V.I.A.) op, wederom samen met haar vriendin Marie Kooij-van Zeggelen. Kooij beschrijft hoe Charlotte Jacobs degene was die uitputtend voorwerk verrichtte en zodoende – althans in de ogen van Kooij – 'de inlandsche meisjeswereld heeft wakker geroepen'.

Door haar vak, apothekeres, weet zij wat er in de inlandsche wereld ontbreekt, waar het geneeskundige hulp betreft. De vrouw uit de desa wacht, wacht zoo lang als zij maar kan, voor zij een mannelijk arts laat halen. Men zegt zoo dikwijls dat bij natuurvolk bevallingen zoo gemakkelijk gaan, maar dit is lang niet altijd waar. Europeesche en Inlandsche vroedvrouwen die hier door menschievende doktoren in het vak zijn opgeleid, weten hierover mede de spreken. Er sterven vele vrouwen uit het volk door gebrek aan voldoende hulp, en daarom zal de vrouwelijke inlandsche arts een groote weldaad zijn voor onze koloniën. [-] Jammer alleen dat er voor meisjes aan deze school nog geen kosteloze studie verbonden is zooals voor de jongelui, maar dit moet later wel komen; het kan niet anders, of de regeering zal de groote waarde van de vrouwelijke inlandsche arts inzien en maatregelen dienaangaande nemen. Nu is Charlotte Jacobs, dezelfde die een rondschrijven aan verschillende scholen heeft gedaan met de vraag of er meisjes waren die voor dit vak wilden studeeren, [-] bezig een studiefonds in het leven te roepen voor de opleiding der vrouwelijke inlandsche arts.⁴⁴⁰

Het steunfonds was bedoeld voor getalenteerde meisjes die aan de S.T.O.V.I.A. wilden studeren maar de studie zelf niet konden bekostigen.⁴⁴¹ Overigens werd het fonds pas opgericht nadat twee meisjes zich hadden gemeld voor het toelatingsexamen op de Dokter-djawa- school te Batavia. Het ene meisje werd afgewezen, het andere meisje werd toegelaten, maar moest de studie zelf betalen. Vanaf 1913 was S.T.O.V.I.A. toegankelijk voor leerlingen van 'alle rassen, zowel mannelijke als vrouwelijke.' Dat jaar betekende in menig opzicht een keerpunt in het geneeskundig onderwijs in Nederlands-Indië dat langzaam toegroeide naar een uiteindelijke volwaardige geneeskundige faculteit. In dat jaar werd tevens een begin gemaakt met de 'verburgerlijking' van de opleiding, onder andere door de verplaatsing van het geneeskundig onderwijs van het Militair Hospitaal te Weltevreden naar de voorloper

van de Centrale Burgerlijke Ziekeninrichting en het stapsgewijs vervangen van de officieren van gezondheid door burgerdocenten. Ook werd de naam in die jaren gewijzigd in School tot Opleiding van Indisch Arts.^{442 443}

Het is vrijwel zeker dat Marie Thomas, die in 1922 als eerste vrouwelijke Indische arts afstudeerde aan S.T.O.V.I.A., haar studie kon bekostigen dankzij Charlotte Jacobs. Op een - ongedateerde - foto van het bestuur van S.O.V.I.A. presenteert dit bestuur het betreffende meisje. De namen van de bestuursleden worden prominent vermeld; de naam van het meisje niet. De gelijkenis met een foto van Thomas in onder andere de Java Post van 6 september 1912 is echter frappant..⁴⁴⁴

Afb.29: Marie Thomas (1896-1966), eerste vrouwelijke inlandse arts in Nederlands-Indië. (Foto uit 1922)

De figuur op de voorgrond wordt 'de eerste vrouwelijke leerling aan de School voor Inlandse Artsen' genoemd. Haar aanwezigheid op deze foto laat er geen twijfel over bestaan dat dit meisje - Thomas - door de kersverse Stichting S.O.V.I.A. financieel gesteund werd om de opleiding te kunnen volgen.

Afb.30: Groepsportret van het bestuur van SOVIA Vereniging tot Vorming van een Studiefonds voor Opleiding van Vrouwelijke Inlandsche Artsen. Van links naar rechts: Mevrouw Hazeu-Opwijrda, mevrouw Hellemans-Van Velthoven, mejuffrouw Charlotte Jacobs, mevrouw M.C. Kooij-Van Zeggelen, mevrouw Wefers Bettinck-Van den Bussche. Op de voorgrond de eerste vrouwelijke leerling aan de school voor Inlandsche Artsen. ©Onbekend

Het initiatief van Charlotte Jacobs ontmoette naast sympathie, ook de nodige scepsis. Een kritisch stuk in *De Locomotief* onder de kop: De vrouwelijke "opheffers" wordt door andere kranten gretig opgepakt. Zo schrijft onder meer het *Nieuws van de Dag voor Nederlandsch-Indië* op 14 maart 1913:

In de *Locomotief*, — alwéér zoo waar in de *Locomotief*! Wij gaan inderdaad hard vooruit, — wordt op kostelijke wijze de les gelezen aan de dames, die zich hier druk maken voor scholen voor de dochters der goeode en aanzienlijke Inlanders, scholen voor vrouwelijke inlandsche arts en, en voor, wat de schrijver noemt, "al de onlogische, vrouwelijke opheffingsaanstellerij van dezen tijd, en de daarmee gepaard gaande Kaffeeklatsch."

Als men wat voor de inlandsche vrouw wil doen, — zegt het artikel, — dient men te beginnen met het onontwikkelde volk, waarbij nog heel wat toestanden vigeren, welke dringender om voorziening roepen dan de boven opgesomde zaken. „Er zijn dingen,” zoo drukt schrijver het uit, „welke de inlandsche vrouw eerder behoeft dan vrouwelijke inlandsche artsen, behoorlijk en à *la hollandaise* opgeleide echtgenooten van inlandsche hoofden en ambtenaren, Kartinischole e. d.” (-) „De opheffing der inlandsche vrouw — wat leeren de opheffende dames hun eigen vrouwelijke bedienden? Krijgt haar baboe een dergelijk traktement, dat ze — ook inlandsche meisjes zijn jong en kennen jonge verlangens en eisen — niet op andere en niet altijd wenschelijke wijze haar inkomsten zal gaan uitbreiden, waar *die süsse Sünde* hier zoo makkelijk en gewild is? Of ontvangen ze f 3 met eten, f 5 tot f 8 zonder kost? Leeren de opheffende dames de vrouwelijke bedienden ook hygiëne in het inlandsche huis? Stellen ze haar door een vrijgevege arbeidsverdeeling, in staat ook een eigen, inlandsch huiselijk leven te scheppen? Worden kokkie en baboe ook niet van ‘s ochtends vroeg tot ‘s avonds laat „aangehouden”? Probeeren die dames wel eens hun eigen bedienden „op te heffen”? Opheffen en steunen — maar toen te Semarang de pokkenepidemie op een verschrikkelijke wijze in de kampongs woedde, toen er in de inlandsche huizen en ook onder de inlandsche vrouwen, vooral uit de heffe des volks, zoo droevig geleden werd — toen heb ik, op een enkele uitzondering na, de opheffende dames gemist op de plaatsen, waar toen in de eerste plaats geholpen en gesteund moest worden en waar practische opheffingsarbeid te verrichten was. Maar — toen was er de besmetting, en inlandsche huizen zijn zoo vies, en ‘t is zoon akelig gezicht, en er waren immers dokters, en de eigen bedienden zijn gedwongen om zich te doen inenten en... jawel, opheffende dames: *Sie sind am Ende — was Sie sind!* ‘t Kan zijn, dat het hier geschrevene, volgens ‘t oordeel van S. O. V. I. A. en S. T. O. V. I. A. en “de vereeniging voor de Kartini-school”, niets met de opheffing der inlandsche vrouw gemeen heeft. Maar ik wil er hier desondanks den nadruk op leggen, dat de dames, die zich aan ‘t opheffingswerk gezet hebben in haar vrije en nog ongevulde uren, vrouwelijk onlogisch een begin gemaakt hebben met steun en hulp voor die inlandsche vrouwen, die daarvoor niet in de eerste plaats in aanmerking komen. Het minder noodige heeft het hoognoodige op den achtergrond gedrongen, en daardoor maakt dit geheele probeeren op nuchtere omstaanders den indruk van een beetje modieuze Spielerei. Want niet de inlandsche vrouw en het inlandsche meisje uit de betere en meer gegoede Javaansche kringen behoeft dringend een opheffing, maar wel de stumperige vrouw uit het volk en het inlandsche volkskind. Daar ligt een groote en vruchtbare werkkring voor werkelijke vrouwen, daar en zelfs reeds in de allernaaste omgeving! En in vergelijking hiermee maakt al dat hoogstaande, theoretische, ethische Kartini-en S. O. V. I. A.-gedoe voorloopig een onaangename indruk van onvruchtbaarheid.” Dit is een waar en raak woord. Wij hebben er wel niet heel veel vertrouwen in, dat de dames wie het geldt, zich er druk aan zullen storen, maar dat neemt niet weg, dat het anderen goed doet, weer eens een gezonde opmerking te hooren, een bewijs van terugkeer op den dwaalweg van wanbegrip en overdrijving.⁴⁴⁵

Een 'Vrouw uit het Volk' maakte in *De Vrouw in Indië*, een speciaal katern dat vanaf januari 1913 in het *Bataviaasch Nieuwsblad* was opgenomen, in de eerste editie direct gebruik van dit nieuwe podium. Zij uitte haar misnoegen over het gouvernementsbeleid ten aanzien van de toelating van meisjes op de S.T.O.V.I.A. en prees het oprichten van een steunfonds.⁴⁴⁶ Een andere vrouw die zich presenteerde als 'een belangstellend toeschouwster' was juist nogal pessimistisch gestemd over het initiatief. Het is niet moeilijk in de 'belangstellende toeschouwster' Nel Stokvis-Cohen Stuart te herkennen, gezien de bekendheid met de materie die uit de tekst spreekt en de tekstuele overeenkomsten met de stukken die zij over dit onderwerp schreef in medische vakbladen zoals het *Bulletin van de Bond van Geneesheren in Nederlandsch-Indië*.⁴⁴⁷ Stukken waaruit gretig geciteerd werd door de Indische kranten, wat leidde tot een ware –zij het beschaafde – polemieek in gezaghebbende kranten zoals *De Locomotief* tussen Cohen Stuart en Charlotte Jacobs, de laatste daarin trouw bijgestaan door Marie Kooij-van Zeggelen.⁴⁴⁸

Cohen-Stuart noemde Jacobs' initiatief 'voorbarig.' Zij wist waarover zij sprak; als arts in Nederlands-Indië had zij zelf tijdens haar werk adequate hulp node gemist en daarom een verpleegstersopleiding voor inheemse meisjes opgericht. In het begin waren haar de nodige moeilijkheden niet bespaard gebleven, niet in de laatste plaats omdat veel Inlandse meisjes niet konden lezen en schrijven, ongeschikt of onbetrouwbaar bleken of trouwden voordat zij de opleiding hadden voltooid.

Het zou veel beter zijn als zulke ouders hun dochters naar de HBS zonden, en haar bijvoorbeeld twee of drie jaar het onderwijs daar lieten volgen. In die jaren zouden zij eenigszins tot het oordeel des onderscheids gekomen zijn en zij zou veertien, vijftien jaar wezen, tegen dat zij een beslissing zou moeten nemen. Dan zouden nog andere wegen voor haar openstaan; zij zou de HBS kunnen afloopen en zij zou bij het onderwijs kunnen gaan, zij zou kunnen gaan studeren, kortom, zij zou in overeenstemming met haar karakter en aanleg, zelf kunnen kiezen.⁴⁴⁹

Ook twijfelde Cohen Stuart eraan of de vrouwelijke *Dokter-djawa* wel voldoende aan het werk zou kunnen komen en blijven, gezien het grote vertrouwen dat de desabevolking in de eigen *doekoens* had en het gebrek aan voldoende middelen om zich een dure arts te kunnen veroorloven.

De vrouwelijke Inlandse patiënten [-] zouden zeker gebaat zijn bij een vrouwelijke Inlandse arts, zij het echter dat haar verdiensten te gering zullen zijn voor een solide bedrijfsvoering, omdat waarschijnlijk alleen de Inlandse elite de vrouwelijke arts zal kunnen betalen.

Kortom: hoewel Cohen Stuart op zich de komst van een vrouwelijke Inlandse arts zou toejuichen, achtte zij het niet juist om meisjes te stimuleren voor dit vak te kiezen omdat het allerminst zeker was of zij daarmee ooit in hun eigen onderhoud zouden kunnen voorzien. In een repliek wees Charlotte Jacobs op een belangrijke reden waarom zij de tijd juist zo rijp achtte voor een vrouwelijke arts:

Wij behoeven hier niet uit te weiden over de gruwelijke mishandelingen waaraan barende vrouwen dikwijls blootstaan bij moeilijke verlossingen. [...] Het zijn juist de doekoens, die ongediplomeerde doctoren, die langzamerhand het veld moeten ruimen voor onze vrouwelijke inlandsche artsen. Dat er mettertijd ook vrouwelijke inlandsche artsen door het gouvernement zullen worden aangenomen, is zonder twijfel.⁴⁵⁰

Wat in het antwoord van Charlotte Jacobs opvalt is dat zij zich ervan weerhoudt om ‘op de man’ te spelen, ook al wordt zij – en haar mede-initiatiefneemsters – wel persoonlijk aangevallen door pers en publiek in bedenkelijke bewoordingen. Zoals in het hierboven gememoreerde artikel in de *Locomotief*, waarin wordt gesproken van ‘onlogische, vrouwelijke, opheffingsaanstellerij en daarmee gepaard gaande *Kaffeeklatsch*.’⁴⁵¹ Haar weerwoord bleef beleefd - afstandelijk en dankt de criticaster om de ‘woorden van sympathie’ die voor haar initiatief worden geuit.⁴⁵² Een eveneens opvallend detail in haar reactie is dat zij hier ook even kort refereert aan de situatie rond haar zuster Aletta, zonder overigens haar naam te noemen:

In de Europeesche maatschappij ging het met de eerste medische studente evenzoo, ja zelfs erger. Van alle kanten kwamen naast bewijzen van waardeering ook die van bezwaren, en velen liepen den tijd vooruit en zagen in de toekomst niet dat mooie en dankbare sociale werk, dat de tijd haar in zoo ruime mate gebracht heeft. Zij zette haar studie onafgebroken voort en de praktijk, die haar van af den eersten dag dat zij begon tot den laatste deelachtig was, bewees wel, dat de bewijzen van waardeering hier geheel op haar plaats waren.⁴⁵³

Of de zoals in het begin opgestelde doelstellingen van S.O.V.I.A. gehaald zijn, valt te betwijfelen. Al direct na de oprichting rees bij de initiatiefnemers het besef dat zij zichzelf een (wellicht te) zware taak hadden opgelegd. In de woorden van Kooij-van Zeggelen:

Gold het alleen een kapitaaltje te vormen waaruit de studie der vrouwelijke studenten bekostigd kon worden, dan zou die taak vrij wat gemakkelijker zijn, maar in de vereniging wordt ook door belanghebbenden het lichaam gezien dat voor die meisjes zorgt. “Gaarne wil ik mijn dochter voor Dokter-djawa opleiden, maar waar zal zij haar intrek nemen te Batavia en wie zal op haar letten? Dat is de vraag die zonder uitzondering in iedereen, ons gezonden brief voorkomt. Tot nu toe kunnen

wij helaas nog niet antwoorden dat de meisjes hier intern kunnen zijn en onder een vertrouwd toezicht zullen staan; en het is toch een eerste vereischte, wil deze goede zaak slagen, dat wij dit kunnen doen.⁴⁵⁴

Cohen Stuart gaf er blijk van een nuchter en praktisch verstand te paren aan een grote ervaring in het onderhavige onderwerp. Ze vertrouwde erop dat ooit door het gouvernement een vroedvrouwenschool zou worden opgericht. 'Maar vroedvrouwen zijn geen artsen. [-] De vrouwelijk Inlandse arts is toekomstmuziek.'⁴⁵⁵

Het liefst zag Cohen Stuart dat het gouvernement een aantal Europese vrouwelijke artsen in dienst nam die de opleiding van Inlandse meisjes tot verpleegster ter hand zouden kunnen nemen. 'Meer en meer zullen we dan geraken tot wat de vereniging S.O.V.I.A ons nu al te nabij, in het vooruitzicht stelt.' Rustig aan, wilde Cohen Stuart maar zeggen, de tijd was er nog niet rijp voor, 'maar hij komt eraan.'

Wij Europeanen die het goed met de Javanen menen, loopen in dezen tijd het groote gevaar om een mode te maken van de Javanensympathie, zonder dat wij ons nog precies rekenschap kunnen geven van de verstrekkende gevolgen, die ons drijven voor de Javanen zelf kan hebben. Nu de behoefte geboren werd naar de emancipatie van de Javaanse vrouw, zal die emancipatie komen, maar laat die zich rustig voorbereiden.

De commentator van het *Nieuws van de Dag voor Nederlansch-Indië* waaruit bovenstaand citaat komt, de altijd sceptische krant ten aanzien van de oprechtheid van de ethische gevoelens van het Europese bevolkingsdeel, noemde de kritiek van Cohen Stuart 'weldadig' in een tijd van 'overdrijving en van al te groot en onverstandig idealisme.' En dat nog wel in een blad met 'zoo ultra ethiekerige tendenzen als *De Locomotief*.'⁴⁵⁶

Kooij-van Zeggelen haastte zich de briefschrijfster op enkele onvolkomenheden en onwaarheden in haar betoog te wijzen en te benadrukken dat de initiatiefnemers geen stelletje onervaren heethoofden zijn die in het wilde weg aan het opvoeden gaan en aan Javanen opheffing doen. Onverbloemd brak ze hier een lans voor Charlotte Jacobs.

S.O.V.I.A is opgericht na een ernstig onderzoek of er op de scholen meisjes zouden zijn die bekwaam werden geacht deze richting op te gaan en bij dit onderzoek bleek dat er door inlandsche meisjes reeds uit zichzelf pogingen waren gedaan toegelaten te worden op de *Dokter-djawa* school. Nadat de twee meisjes uit Djokja examen hadden gedaan, waarvan er een slaagde, nadat men zekerheid had dat het meisje op de school zou worden toegelaten als extern en zonder kosteloze opleiding,

nadat door onderzoek bewezen was dat er meerdere meisjes dien weg op wilden gaan. Verder weet S. O. V. I. A. zeer goed de plaats waar zij staan moet en dit is een inderdaad een moeilijke.

[...] Dit is geen onverstandig idealisme dit is integendeel een blijk van praktisch verstand, dat zich zal bevestigen als de tijd daar is.⁴⁵⁷

Kooij-van Zeggelen stelde dat het juist een voordeel was dat de meisjes niet als ambtenaar in dienst van het gouvernement komen te werken. Ze meende dat meisjes die na het voltooien van hun opleiding als zelfstandige arts (of als onderwijzeres of vroedvrouw) aan de slag gaan niet zo gauw hun plicht zullen verzaken zodra zij zijn afgestudeerd. Iets wat wel gevreesd moest worden als zij, eenmaal gediplomeerd en met een gereguleerde toelage van het gouvernement terugkeren in hun kampong, meende Kooij. Dat meisjes volgens Cohen Stuart beter eerst naar de HBS kunnen gaan, achtte Kooij niet zo logisch. 'De voorbereidende opleiding van vier jaar op de Dokter-djawa school is minstens zo goed en zelfs beter gericht op de toekomstige studie tot arts.'⁴⁵⁸

De vrees van Cohen Stuart bleek van voorspellende waarde. 'Vrouwelijke inlandsche artsen bleek een illusie, waar men de eerste jaren althans, afstand van moest doen', schrijft mevrouw M.E. Reitsma - Brutel de la Rivière in een uitgebreid verslag van haar bezoek aan een ziekenhuis voor vrouwen en kinderen, waar de Europese vrouwelijke arts W. Valk de scepter zwaaide. Het artikel onder de titel: "Boedie Kemoeliaan" verscheen in *Indië, geïllustreerd weekblad voor Nederland en Koloniën*.⁴⁵⁹ Reitsma-Brutel de la Rivière beschrijft hierin de situatie in de polikliniek in 1918. Uit het stuk komt naar voren dat het nog steeds erg moeilijk was om de Inlandse vrouw ervan te overtuigen dat ze voor haar bevallingen beter naar een schone hygiënische kliniek kon gaan, waar een Europese arts of een opgeleide Inlandse vroedvrouw haar zou kunnen helpen. Tevens maakt het artikel duidelijk dat het veel moeite kostte om Inlandse meisjes – eenmaal afgestudeerd - te doordringen van hun grote verantwoordelijkheid. Zelfs na een gedegen vooropleiding, een vierjarige verpleegstersopleiding met veel aandacht voor verloskunde en de nodige praktijkervaring, opgedaan in de polikliniek. Reitsma beschrijft een aantal trieste gevallen die haar door dokter Valk worden verteld.

Ze zijn dol op lessen, op theorie, maar haar werk.... Dr. Valk hield even op, toen ging ze verder. "Men zou zoo zeggen, zij als Inlandse tegenover de Inlanders moesten geheel bezielde zijn van innig verlangen om haar volk te helpen en vooruit te brengen. "Daar merk je nooit iets van. Ik had bv eens een vrouw die zeer, zeer ziek was. Twee verpleegstertjes kregen opdracht bij de vrouw te waken en zeer nauwkeurig op pols

en ademhaling acht te geven. Om half 2 werd ik opgebeld. “Dokter, de patiënt heeft geen pols meer.” “Waarom roep je mij niet iets eerder? Ik kom dadelijk.” “Hoeft niet meer dokter, de patiënt is al koud.” “Zoodra hadden we onze hielen gelicht, de hoofdverpleegster en ik, of ze haalden stillietjes een slimoet, een kussen, en sliepen, sliepen en de vrouw, waarvoor ze zorgen moesten, stierf zonder eenige hulp! Dit is helaas niet slechts één keer, maar meermalen voorgekomen.

Het was nu juist de veronderstelling dat Inlandse vrouwen toch het liefst door vrouwen zoals zichzelf geholpen wilden worden, waarom Charlotte Jacobs S.O.V.I.A. meende te moeten oprichten ‘omdat zij de Westersche genees - en speciaal de verloskunde aan het volk wilde brengen, door haar die daartoe de meest geëigende personen waren, door de Inlandse vrouwen zelve.’⁴⁶⁰

Jammer genoeg bleek echter al spoedig dat men – voorlopig althans – te hoog had gemikt. Zoo bitter weinig werd er tot nog toe gedaan aan de opvoeding en gewone schoolopleiding van inlandsche meisjes, dat het geen verwondering hoeft te wekken, dat door aan inlandsche meisjes de gelegenheid te bieden, om nu maar ineens zich toe te leggen op de even zware als langdurige studie voor inlandsch arts een te groote sprong werd gemaakt.⁴⁶¹

Boedie Kemoeliaan wordt door De Wilde wel gezien als een ander initiatief van Charlotte Jacobs maar dat moet slechts indirect het geval zijn geweest; Boedie Kemoeliaan opende pas 1918 haar deuren. Reëler is te veronderstellen dat de kliniek verzezen is uit de as van S.O.V.I.A. zoals uit de geschiedenis van het fonds blijkt.⁴⁶² In 1913 besloot de vereniging de doelstellingen te verbreden door ook meisjes die verpleegster, vaccinatrice of vroedvrouw wilden worden financieel te steunen. Ook werd dat jaar besloten tot de oprichting van een internaat te Batavia ten behoeve van deze leerlingen. De hiervoor noodzakelijk statutenwijziging werd al snel door de regering goedgekeurd, die kort daarna zelf een verpleegstersopleiding startte in Batavia in de wijk Glodok.

Tot de verwezenlijking van de droom van Charlotte Jacobs, een operationeel studiefonds voor vrouwelijke Inlandse artsen, is het namelijk nooit gekomen. Tot 1916, toen de statuten werden gewijzigd, bleef het initiatief steken in een Verenigingsvorm, ter voorbereiding op de daadwerkelijke stichting. S.O.V.I.A. hield zich in de beginjaren vooral bezig en staande met fondsenwerving. Zo probeerde de vereniging haar bekendheid te vergroten en waardering voor haar initiatief te oogsten door kunst- of geldverlotingen te organiseren en aan fancy fairs, tentoonstellingen en dergelijke deel te nemen. Het jaarverslag van de vereniging over 1915 vermeldt een batig saldo van fl. 5.719,11. ‘Dit stemt tot tevredenheid, al is het natuurlijk nog niet veel,’ schrijft het *Bataviaasch Nieuwsblad*. Wel was er inmiddels

een internaat voor Inlandse meisjes opgericht en wist S.O.V.I.A. ook (financiële) steun van regentenvereniging Sedyo Moeljo te verkrijgen, hetgeen ‘bewijst dat het streven der vereniging de waardering begint te vinden, waarop het recht heeft.’⁴⁶³

Op 15 december 1916 besloot de ledenvergadering van S.O.V.I.A. tot een ingrijpende verandering. De naam werd gewijzigd in Vereniging tot Bevordering van Inlandsche Ziekenverpleging. Een duidelijker aanwijzing dat de werkzaamheden van deze vereniging zich verlegden kan er nauwelijks zijn. Het idee Inlandse vrouwen op de leiden tot arts werd verlaten. In de plaats daarvan richtte de vereniging zich op de opleiding van Inlandse vrouwen tot verpleegkundige en vroedvrouw. Het primaire doel werd nu de oprichting van een verloskundige - en zuigelingenkliniek voor ‘on- en minvermogenenden’, waar de leerlingen onder medische leiding en deskundig toezicht de nodige praktijkervaring konden opdoen. Daarvoor was veel geld nodig en daarom deed de vereniging een ‘ernstig’ beroep op de vele ‘vermogenende, en, gelijk de ondervinding telkens leert, ook zoo vrijgeveige personen’ in Batavia om lid te worden voor fl. 200.

Blijft ruime geldelijke steun uit dan ziet de vereniging zich genoodzaakt haar arbeid voor enige tijd weder neer te leggen. Men wijt het feit dat zij het ledental niet boven de 70 heeft weten te brengen aan de geringe naamsbekendheid.⁴⁶⁴

De belangrijkste criticaster van Charlotte Jacobs, Nel Stokvis-Cohen Stuart, raakte niet lang na Charlottes vertrek naar Nederland nauw betrokken bij deze vereniging, met name omdat beider belangen parallel begonnen te lopen. Cohen-Stuart zag vanaf het begin al meer in het opleiden van Inlandse meisjes tot verpleegster, bij de Vereniging rees het besef en dat het aanwezige kapitaal beter besteed kon worden aan een internaat waar inmiddels acht meisjes gehuisvest waren. In 1915 wist Cohen Stuart tijdens haar verlof in Nederland met succes bij Prins Hendrik te pleiten voor geldelijke steun voor een dergelijk plan.⁴⁶⁵ Ook leverden twee lezingen van haar op uitnodiging van het Rode Kruis in Nederland het enorme bedrag van 17.000 gulden op waarmee ze, eenmaal terug in Nederlands-Indië voortvarend aan de slag ging. In 1916, nog voor de statutenwijziging, werd ze door S.O.V.I.A. gevraagd een propagandalezing te houden over Inlandse ziekenverpleging, in verband ‘met het streven dier vereniging om de opleiding te bevorderen van een zoo groot mogelijk aantal goed geschoolde Inlandsche verpleegsters,’ aldus een bericht in het *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*.⁴⁶⁶ In september van datzelfde jaar beveelt de Vereniging een nota van Cohen-Stuart aan ter toelichting op de plannen van de vereniging om een wijkdienst op te richten.⁴⁶⁷ Een jaar later vraagt de vereniging in de *Sumatra Post* van 10 april 1917 om een gediplomeerde Europeesche verpleegster

‘met kennis van het Maleis’ voor polikliniek en wijkverpleging. Voor verdere inlichtingen worden geïnteresseerden verwezen naar mevrouw N.Stokvis-Cohen Stuart, arts te Semarang.⁴⁶⁸ Kortom, het bestuur van het voormalige S.O.V.I.A zag in dat het de expertise van Nel Stokvis-Cohen Stuart hard nodig had om haar doelen te bereiken.

Charlotte Jacobs was niet meer op de hoogte van de problemen waarmee haar geesteskind worstelde; zij was op 20 maart 1913 voorgoed naar Nederland vertrokken. Dat zij het geloof in haar droom - een fonds voor getalenteerde meisjes - niet had verloren, blijkt uit haar testament dat zij in 1914 liet opstellen. Hierin legateert zij aan ‘de Vereniging tot het vormen van een studiefonds voor opleiding van vrouwelijke Inlandsche Artsen (S.O.V.I.A.) gevestigd te Batavia ingaande op de dag van mijn overlijden en zoolang zij bestaat, het vruchtgebruik van een kapitaal van tweeduizend gulden.’ De statutenwijziging van S.O.V.I.A vond plaats op 15 december 1916, niet lang na het overlijden van Charlotte Jacobs op 31 oktober van datzelfde jaar. Charlotte Jacobs moet hebben ingecalculeerd dat een volwassen fonds ‘voor Inlandse meisjes van aanleg’ mogelijk niet van de grond zou komen. In haar testament worden onder de ‘meisjes van aanleg’ die een beroep willen doen op het op te richten Charlotte Jacobs Studiefonds nadrukkelijk ook de ‘meisjes uit de Inlandse maatschappij van Nederlandsch-Indië’ begrepen.⁴⁶⁹

Conclusie

Dat de moderne mens het resultaat is van een dynamisch en complex maatschappelijk en cultureel proces, is voor Foucault een wetmatigheid. De mens is niet alleen subject maar ook object, waarmee Foucault bedoelt dat de mens over zichzelf en de wereld waarin hij leeft en werkt, kennis opdoet maar zelf ook object is van onderzoek. De mens onderwerpt zich of past zich aan door middel van een viertal technieken die in een constante wisselwerking met elkaar samenhangen: productie (het bewerken of veranderen van dingen), taal (betekenis geven), macht (tegenstanders onderwerpen aan de eigen overtuigingen) en gedrag (zichzelf veranderen om te beantwoorden aan de gestelde doelen). In bovenstaand hoofdstuk wordt beschreven hoe de mens omgaat met de heersende regels en mores. Niet door zich daaraan te onderwerpen maar door in een constante interactie tussen het Zelf en het Andere aan zijn persoonlijke identiteit te bouwen teneinde een zekere staat van zijn te bereiken waarin hij zich kan verhouden tot de wereld om hem heen. In de relatie tussen Charlotte Jacobs en Josephine Baerveldt is de interactie te zien waarin beiden toewerken naar een identiteit die het beste past bij de boodschap die zij willen uitdragen. In deze machtsstrijd zijn bovendien parallellen te trekken

tussen de beide vrouwen, die terug te voeren zijn op hun geschiedenis: beiden zijn de gematigde variant van hun militante zusters maar in hun relatie is Charlotte degene die de gematigde houding kiest en Josephine het militante vertegenwoordigt. Charlotte getuigt in deze relatie van zelfkennis; zij erkent zowel in Baerveldt-Haver als in Kooij-van Zeggelen haar meerdere; beide vrouwen zijn zowel in woord als geschrift betere pleitbezorgers in de missie die haar voor ogen staat. Volgens Foucault is reflectie een van de belangrijkste voorwaarden voor de waarlijke vrijheidspraktijk van het individu. Individuele vrijheid is relatief en relationeel; de eigen autonomie kan nooit los worden gezien van die van de ander.

In zowel de oprichting van de Indische afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht in 1908 als in het initiatief voor een studiefonds voor getalenteerde Inlandse meisjes door Charlotte Jacobs en haar medestanders zijn de door Foucault gemunte technieken als productie, macht, taal en gedrag te duidelijk te herkennen. Charlotte Jacobs trok zich het lot aan van Inlandse meisjes die aan de S.T.O.V.I.A wilden studeren. Dit instituut wierp economische barrières op ten aanzien van de vergoeding en de toekomstperspectieven van meisjesstudenten. Charlotte koos ervoor niet te berusten in die regels maar trok de macht naar zich toe door deze barrière te slechten middels financiële steun aan de eerste vrouwelijke kandidate. Hiermee dwong zij in feite de school om het meisje toe te laten. Zij mobiliseerde anderen om haar voorbeeld te volgen en organiseerde daartoe bijeenkomsten en inzamelacties ('productie'). Zij liet zich door de ophef die hierover ontstond niet ontmoedigen maar verweerde zich met argumenten tegen de kritiek ('taal') en volharde in die opstelling, ook al zou dat wellicht haar persoonlijke leven en werken beïnvloeden. Zij liet aan de wereld een andere kant van zichzelf zien dan men van haar gewend was ('gedrag'). Zo dwong zij de maatschappij een ander standpunt tegenover haar in te nemen zodat zij haar doelen kon verwezenlijken.

Deel III
**Charlotte Jacobs in
Den Haag**
(1913-1916)

Afscheid van Nederlands-Indië

Inleiding

Op 4 september 1912 meldde *Het Nieuws van den Dag voor Nederlands-Indië* dat 'Mejuffrouw Charlotte Jacobs binnenkort voor eenige tijd naar Europa zal vertrekken' en dat Dr. Viëtor Sibinga als haar vervanger tot Directeur-Apotheker der Nederlandsche Apotheek was benoemd. De zinsnede 'voor eenige tijd' bleek niet juist; het afscheid van Nederlands-Indië was voorgoed. Op 14 september biedt ze 'een netten en goed onderhouden' boedel ter vendutie aan.⁴⁷⁰ Ze gaat voor het eerst in bijna dertig jaar op reis: eerst op 'handelsmissie' over Java om bij de verschillende afdelingen van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht belangstelling voor S.O.V.I A. te aan te wakkeren. Later in dat jaar viert zij Kerstmis met haar familie in Makassar.⁴⁷¹

Zelf schrijft Charlotte in een terugblik in 1914 over deze ingrijpende beslissing in haar leven:

Toen echter gevoelde ik de noodzakelijkheid om rust te nemen en ofschoon het steeds mijn wensch was om eene vrouwelijke collega als mijn opvolgster te zien, is mij dat niet mogen gelukken en werd mijn zaak in eene Naamlooze Vennootschap omgezet, terwijl aan het hoofd staan een mannelijke collega.⁴⁷²

Wat ze zo graag wilde - een vrouwelijke apotheker te vinden die haar levenswerk zou kunnen voortzetten - was niet gelukt. Niet zo verwonderlijk, want de spoeling van vrouwelijke apothekers was in Nederlands-Indië in 1913 nog flinterdun:

Toen ik uit Indië vertrok waren er buiten mij nog twee vrouwelijke apothekers, één is mejuffrouw E. Ansingh, die eerst verscheidene jaren als provisor werkzaam was, daarna zich te Soekabemie, een mooi plaatsje in de Preanger, vestigde, waar zij haar zaak later verkocht, en die thans weer een eigen zaak heeft te Magelang. Verder was er kort voor mijn vertrek uit Indië eene vrouwelijke collega in Indië gekomen, die kort na haar aankomst aan het hoofd van een filiaal van de Volksapotheek te Batavia en wel te Meester Cornelis, vlak bij Batavia geplaatst werd.⁴⁷³

De Nederlandsche Apotheek na het vertrek van Charlotte Jacobs

Op 25 september 1912 meldde het *Bataviaasch Nieuwsblad* dat door het Gouvernement ‘bewilliging’ verleend was op de akte van oprichting van de te Batavia gevestigde Naamlooze Vennootschap “Nederlandsche Apotheek”.⁴⁷⁴

Uit een reconstructie van de geschiedenis van het apothekersconcern Rathkamp & Co kan worden afgeleid dat Charlotte Jacobs bij haar vertrek naar Nederland in 1913 alle aandelen van de N.V. Nederlandsche Apotheek moet hebben overgedaan aan Rathkamp & Co en dat de apotheek binnen deze firma als zelfstandige N.V. bleef bestaan.⁴⁷⁵

Uit de eindafrekening van de executeur-testamentair van Charlotte Jacobs, haar neef Charles Emil Jacobs, blijkt dat in haar nalatenschap geen aandelen N.V. Nederlandsche Apotheek meer aanwezig zijn. Dat er geen vrouwelijke apotheker werd gevonden om Charlottes levenswerk voort te zetten heeft niet alleen te maken met het gegeven dat de enige twee mogelijke kandidates al elders aan het werk waren in Nederlands-Indië. Uit bovenvermelde jubileumuitgave van het Rathkamp-concern blijkt dat bestuurders van deze apothekersfirma geen voorstander waren van vrouwelijke apothekers. In 1905 valt in de acte van toetreding van de apothekers W.H. Bal, A. Bruins en J.J.M. Maas te lezen dat ‘in geen der apotheken eene vrouwelijke apotheker of eene vrouwelijke assistente werkzaam [mag] zijn.’ Dat gebeurde pas elf jaar later. Op 15 augustus 1916 trad de eerste vrouwelijke apotheker in dienst van Rathkamp. Dat was W.M.G. Kruseman, van wie het *Bataviaasch Nieuwsblad* op 4 september 1916 meldde dat aan haar de akte van toelating tot uitoefening van de artseneijbereidkunst in Nederlands-Indië als apotheker was verleend.

De opvolger van Charlotte Jacobs, directeur-apotheker Dr. J. Viëtor Sibinga studeerde in Groningen, behaalde daar in 1898 zijn doctoraalexamen en promoveerde in 1900 in Groningen op het proefschrift *Eenige bijdrage tot het tellen van bacteriën*.⁴⁷⁶ In september 1900 stapte hij in Amsterdam op het S.S. *Prins Willem I* richting Batavia. In november van dat jaar werd hem door het Gouvernement officieel toestemming verleend tot uitoefening van de artseneijbereidkunst in Nederlands-Indië.⁴⁷⁷ In 1901 kreeg hij een tijdelijk dienstverband als scheikundige bij de gouvernements-kinaonderneming in de residentie Preanger. In 1902 verloofde hij zich met Mies Neander Nijman met wie hij in 1903 in Batavia trouwde. Na een verlof in Nederland van 1910 tot 1912 ging het echtpaar terug naar Nederlands-Indië waar Viëtor Sibinga directeur van de N.V. Nederlandsche Apotheek werd.

Net als Viëtor Sibinga zelf trad ook zijn echtgenote Mies in de voetsporen van Charlotte; zij werd in 1914 presidente van de Indische afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. Lang heeft Viëtor Sibinga de Nederlandsche Apotheek niet geleid; in 1915 vertrok hij met zijn vrouw naar Cheribon waar hij directeur-apotheker werd van apotheek De Salamander. Zijn opvolger in de N.V. Nederlandsche Apotheek was Th. H.M. Hogenboom. Hogenboom studeerde in Utrecht en slaagde voor zijn apothekersexamen in 1907.⁴⁷⁸ Voordat hij naar Nederlands-Indië vertrok en officieel werd toegelaten tot uitoefening der artsenijsbereidkunst in de kolonie was hij bij verschillende apotheekfirma's als provisor werkzaam.⁴⁷⁹ Uit het Rathkamp-gedenkboek blijkt dat Hogenboom begin 1914 in dienst trad bij Rathkamp maar de firma verliet in juli 1915 om, zoals de lijst vermeldt, naar de N.V. Nederlandsche Apotheek te gaan. Dit bevestigt de veronderstelling dat de apotheek van Charlotte Jacobs rond die tijd nog steeds een zelfstandige N.V. was. In bovengenoemde lijst staat ook M. Möllenkamp-Jacobse vermeld die in 1933 de firma Rathkamp verliet om in dienst te treden van de N.V. Nederlandsche Apotheek. Dat zou erop kunnen duiden dat die situatie in elk geval in dat jaar nog onveranderd was. Gezien het 'vrouwenbeleid' van de firma Rathkamp was Möllenkamp vermoedelijk de eerste vrouw die leiding gaf aan de Nederlandsche Apotheek na het vertrek van haar stichtster Charlotte Jacobs. Waarmee een diepgevoelde wens van Jacobs postuum alsnog in vervulling was gegaan. Tot haar verlof in 1935 leidde Möllenkamp de Nederlandse apotheek. Na terugkeer in Nederlands-Indië werkte ze in verschillende apotheken in Batavia en Soerabaja.⁴⁸⁰

Na het vertrek van Charlotte Jacobs naar Nederland werd de Nederlandsche Apotheek in advertenties nog tot na haar dood in 1916 aangeduid als 'N.V. Nederlandsche Apotheek v/h Charlotte Jacobs' of zelfs kortweg als: 'Apotheek Mej. Jacobs' of – nog korter – 'Apotheek Jacobs.' Hierbij ging het vooral om advertenties waarin een bepaald geneesmiddel werd aangeprezen. Doorgaans plaatste - en betaalde - de fabrikant de advertentie en vermeldde waar zijn producten verkrijgbaar waren. Dit verklaart mogelijk de verschillende - niet altijd even correcte - schrijfwijzen van de naam van de apotheek. In hedendaagse terminologie zou geconstateerd kunnen worden dat dat "Charlotte Jacobs" een sterk merk was geworden.

Weemoedig afscheid

Op 20 maart 1913 vertrok Charlotte Jacobs met de S.S. *Vondel* naar Nederland. 'Met weemoed in het hart ziet ze de Indische kust aan de gezichtseinder verdwijnen', zoals de auteur van een afscheidsgroet namens het bestuur van S.O.V.I.A. in het Bataviaasch

Nieuwsblad mijmerde. De weemoed zou volgens de schrijver niet alleen de Indische natuur gelden maar ook het - veelal onaffe - levenswerk 'voor zichzelf en voor de maatschappij' dat zij achterliet. Weemoed vervulde ook de achterblijvers:

Hoewel het onzeker is of Charlotte Jacobs in Europa zal blijven of weer eens zal terugkeeren naar Indië, is nu toch het ogenblik aangebroken waarop zij afscheid neemt van veel werk dat haar dierbaar is geworden. Er wordt een levensperiode voor haar afgesloten waarop zij met voldoening mag terugzien, maar die haar tevens met weemoed moet vervullen bij diegenen die het laatst met haar samenwerkten aan de oprichting eener Vereeniging voor welke wij hopen en vertrouwen dat zij de inlandsche maatschappij ten goede zal komen. Zij verliezen in haar een wakkere presidente, die wij met leedwezen zien vertrekken.⁴⁸¹

Op 25 april meerde de S.S. *Vondel* aan in de haven van Amsterdam. Charlotte vestigde zich op 15 november 1913 op de Juliana van Stolberglaan 208 in Den Haag. Er zit ruim een halfjaar tussen haar aankomst in Nederland en haar inschrijving in Den Haag. Waar woonde zij dat eerste halfjaar? Het Bevolkingsregister van Den Haag vermeldt als vorige woonplaats Batavia, dus geeft daarover geen uitsluitsel. Het lijkt aannemelijk dat zij enige tijd bij haar zuster Aletta in Amsterdam woonde; de band tussen de beide zusters leek na Charlottes terugkeer hechter dan voordien. Minder aannemelijk is dat zij die eerste maanden bij haar broer Eduard verbleef; hij woonde in Enschede en verhuisde pas op 2 mei 1916 naar Den Haag. Ook zal Charlotte niet bij de weduwe van Julius, Anna Jacobs-Bosch hebben kunnen aankloppen; zij woonde in bij haar dochter Jeanne en haar gezin in Laren en verhuisde pas op 6 september 1920 eveneens naar Den Haag.⁴⁸²

Charlotte verhuisde op 5 december 1914 naar de 2^e Sweelinckstraat 99a te Den Haag, volgens het Bevolkingsregister van Den Haag 'ten huize van' Henriette Catherine Dey, echtgenote van de Doopsgezinde dominee Warner van Griethuysen. Van Griethuysen was vanaf 1912 predikant bij de protestantse gemeenten in Soerabaja en Semarang. Tussen januari 1914 en oktober 1915 was hij met verlof in Nederland. Toen werd hij benoemd tot predikant in Bandjermasin. Mogelijk leerde Charlotte het echtpaar Van Griethuysen in Nederlands-Indië kennen en sprak toen met hen af samen woonruimte te huren. Bewijzen daarvoor zijn echter niet te leveren.

Op 19 juli 1915 verhuisde Charlotte naar de Regentesselaan 17. Een maand later voegde haar schoonzuster Emilie Jacobs-de Jongh, de weduwe van Sam Jacobs, zich bij haar.⁴⁸³ Charlotte Jacobs werd lid van de Haagse afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. Aletta was toen nog steeds presidente van deze vereniging. Vastgesteld kan worden dat het contact tussen de beide zusters geïntensiveerd

werd na zoveel jaren van afwezigheid en beperkte bereikbaarheid. Alleszins begrijpelijk, van de elf kinderen waren alleen Charlotte, Eduard en Aletta nog in leven. De jongste zuster, Emma, was op 15 oktober 1913 overleden.⁴⁸⁴ Charlotte moet nog op tijd terug in Nederland zijn geweest voor haar begrafenis of crematie. De strijd voor het vrouwenkiesrecht, op verre afstand in Nederlands-Indië gevoerd, werd voor Charlotte Jacobs nu heel concreet. Vaak in gezelschap van haar zuster, die nog immer actief en strijdbaar bleek, was zij betrokken dan wel aanwezig bij verschillende kiesrecht-evenementen. Zo bezocht ze samen met Aletta het Congres van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht in Boedapest in juni 1913. Ze logeerden in het Hungarian Hotel in twee separate kamers aan de achterkant, zoals Aletta schreef aan haar vriendin Rosika Schwimmer.⁴⁸⁵ Een foto in een fotoalbum van dit congres dat zich in de Rosika Schwimmer-collectie bevindt, is het bewijs van Charlottes aanwezigheid aldaar.⁴⁸⁶

Afb.31: Groep van vrouwen voor het Congrescentrum. Boedapest, 1913. Vierde van links Charlotte Jacobs

Op 16 april 1914 woonde Charlotte een openbare vergadering bij van de Nationale Vrouwenraad in Leeuwarden. Daar voerde onder meer haar zuster Aletta het woord over de betekenis van het volkspetitionnement voor Grondwettelijke gelijkstelling van man en vrouw, in die dagen een actueel thema, daar de Grondwetsherziening op de politieke agenda stond.⁴⁸⁷ Charlotte Jacobs maakte gebruik van het spreekrecht tijdens de rondvraag om mee te delen dat ze met de minister van Koloniën gesproken had over toelating van Inlandse meisjes op S.T.O.V.I.A. onder dezelfde voorwaarden als voor jongens.⁴⁸⁸ Van deze actie van een oud-stadsgenote had ook het *Bataviaasch Nieuwsblad* lucht gekregen:

Bij de rondvraag vertelde mej. CH. Jacobs, dat zij bij Z.E. den minister van Koloniën was geweest, om te bepleiten het goed recht van het Inlandsche meisje, om onder dezelfde voorwaarden als voor den inlandsche jongen gelden, de studie aan de S.T.O.V.I.A. te mogen volgen. Z.E. zeide hiervoor veel te voelen en zegde toe, dat hij den G.G. van Nederl.Indië in overweging zou geven, de voor Inlandsche arts studeerende meisjes in dezelfde gunstige voorwaarden te doen deelen als waaronder de jongens hunnen studie kunnen volbrengen.⁴⁸⁹

Van 5 tot 14 mei 1914 nam Charlotte als plaatsvervangend - *alternate* - afgevaardigde voor Nederland deel aan het (vijfjaarlijkse) congres van de Internationale Vrouwenraad in Rome.⁴⁹⁰ Aletta was daar uiteraard ook, als *delegate* en als lid van de commissie *Suffrage*. Na afloop van het congres hield Aletta samen met Anna Shaw en Lucy Anthony nog vijf dagen vakantie op Anacapri, een verblijf dat zij later omschreef als 'a very happy time.'⁴⁹¹ Of ook Charlotte daarbij was kan niet worden vastgesteld.

Niet alleen de vrouwenkiesrecht kwestie in Nederland had haar belangstelling. Op 29 oktober 1914 woonde Charlotte Jacobs als gast een vergadering bij van het Departement Den Haag van de Nederlandse Maatschappij ter bevordering van de Pharmacie (NMP). Of zij dit vaker deed valt niet meer na te gaan. Wie ergens te gast is en niet het woord neemt - of vraagt - blijft doorgaans in de anonimiteit. Het kan zijn dat zij deze vergadering wilde bijwonen omdat de bespreking van het 'Rapport inzake het Adsistentenvraagstuk' haar interesseerde. Dit rapport was de verslaglegging van een onderzoek dat de Algemene Vergadering in 1910 aan het Hoofdbestuur had opgedragen naar de opleiding van de apothekersassistenten en het examenprogramma. Beoogd doel was het verbeteren van de opleiding der assistenten, een onderwerp dat Jacobs zeker na aan het hart moet hebben gelegen. Als gast kon zij niet aan de discussie deelnemen, maar zij vroeg wel het woord nadat de vergadering was gesloten. Uit de teneur van haar vraag kan worden opgemaakt dat zij om een andere, meer ideële, reden deze vergadering heeft willen bijwonen. Misschien heeft zij personen willen bereiken die middenin de samenleving stonden en wier gezag en integriteit doorgaans niet ter discussie stonden. Toen zij namelijk het woord kreeg vroeg zij aandacht voor de Europeeschen Statenbond en 'hen, die daarvoor sympathie gevoelen, te verzoeken, hunne adhaesiebetuiging te willen inzenden bij Jhr. Nico van Suchtelen te Blaricum', aldus de notulen.⁴⁹² Hieruit blijkt andermaal haar betrokkenheid bij de activiteiten van Aletta, ook al betreffen ze niet specifiek het vrouwenkiesrechtvraagstuk. Aletta was op 8 oktober van datzelfde jaar als lid toegetreden tot de Nederlandse Anti-oorlogsraad. Hierin hadden diverse prominenten zitting, zoals Wilhelmina Drucker, Marcellus Emants, Jacques Abendanon, Conrad van Deventer en Nico van Suchtelen.

De Europeesche Statenbond

Nico van Suchtelen was schrijver, filosoof, humanist en vooral: idealist. Hij behoorde tot een groep ongeruste schrijvers die zich zorgen maakte over de dreiging van de Grote Oorlog. Ook al was er geen sprake van enig oorlogsgeweld binnen de Nederlandse grenzen, toch kwam er een stroom van literaire werken op gang waarin gereageerd werd op de ‘grote brand’ die Europa trof. ‘Schrijvers zoals Marcellus Emants, Frederik van Eeden, Henriette Roland Holst en Van Suchtelen stelden zich tijdens deze oorlog op als pacifist en riepen mensen op tot dienstweigering’, schrijft Bel in *Bloed en rozen*.⁴⁹³ De door Charlotte Jacobs kennelijk bewonderde Nico van Suchtelen beschouwde zichzelf als ‘redder van de mensheid’ en begon al in 1914 zijn landgenoten op te roepen tot eenheid en gezamenlijkheid. Volgens zijn biografe, zijn kleindochter Esther Blom, had haar grootvader een enorme drang om met het goede bezig te zijn. ‘Het overwinnen van de ellende in de wereld moest uit de mens zelf komen. De Eerste Wereldoorlog betekende dan ook een grote schok, zoals dat voor zijn hele generatie een desillusie was.’⁴⁹⁴ In het *Algemeen Handelsblad* publiceerde Van Suchtelen een stuk onder de titel: “Het eenige redmiddel: een Europeesche Statenbond.”

Volken van Europa! Wilt ge uw heiligste goederen beschermen? Bescherm ze gezamenlijk! Wilt ge den vrede, zo zaait ge geen oorlog! Wilt ge recht, zo bedrijft geen onrecht!⁴⁹⁵

Hoewel het stuk door de journalistiek werd afgedaan als ‘volstrekt nutteloos’ viel het volgens Bel wel in de smaak bij veel lezers en stroomde een golf van sympathisanten toe. Er werd zelfs een comité “De Europeesche Statenbond” opgericht, waarvan Aletta Jacobs maar ook Frederik van Eeden onder meer lid waren. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat ook Charlotte Jacobs van dit comité lid was. Volgens een bericht in *Evolutie* 22, nummer 25 van 10 maart 1915 behoorde Charlotte tot een van de sympathisanten van een initiatief van een voorlopig comité, ontstaan vanuit de *Vrije Vrouwenvereeniging* dat een dusdanige Grondwetswijziging wilde bepleiten dat oorlogsuitbarstingen in de toekomst konden worden voorkomen. In dit voorlopige comité zat een oude bekende van Charlotte, namelijk mevrouw J.S. Baerveldt-Haver, ooit haar opponent in de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht te Batavia.⁴⁹⁶

Op 1 februari 1916 werd Charlotte Jacobs herkozen voor een volgende termijn als bestuurslid van de Haagse afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. Waarschijnlijk is zij daar niet erg lang meer actief geweest omdat zij ziek werd. Haar laatste jaar moet niet gemakkelijk zijn geweest. Dat blijkt onder meer uit de

overlijdensannonce die haar zuster Aletta en broer Eduard hadden opgesteld en die als ‘volstrekt eenige kennisgeving’ verscheen in de *Rotterdamsche Courant* van 31 oktober 1916:

Heden overleed tot onze diepe droefheid, na een ernstig en langdurig lijden, onze Zuster, Behuwdzuster en Tante Charlotte Jacobs, Oud-Apotheker te Batavia in den ouderdom van ruim 69 jaren.

Haar goede vriendin Marie Kooij-van Zeggelen, die een uur voor haar dood nog bij haar was, schreef dat Charlotte de korte ogenblikken van rust’ tussen zware aanvallen van lichamelijk lijden’ gebruikte om haar zorg te uiten over de toekomst van Nederlands-Indië in het algemeen en de Indische vrouwen in het bijzonder:

Als iemand weet hoe deze merkwaardige vrouw in Indië het hoofd boven water heeft gehouden, zich nooit heeft laten ontmoedigen, ondanks de tropische afmatting op stoffelijk zoowel als geestelijk gebied, altijd geheel haar belangstelling gaf aan de vrouwenbelangen, voornamelijk het onderwijs aan de meisjes in Indië, dan ben ik het, omdat ik zooveel met ‘Tante Lot’ – zooals wij haar in ons kringetje noemden – heb samengewerkt.⁴⁹⁷

Het testament

Op 27 april 1914 had Charlotte Jacobs door Notaris Van Lier in Den Haag haar testament laten opmaken. Hierin benoemde zij als executeur-testamentair haar neef Charles Emil Jacobs, die advocaat-procureur in Amsterdam was. Charles was de zoon van Charlottes broer, Julius Karel Jacobs. Charles mocht voor zijn werkzaamheden duizend gulden incasseren uit de nalatenschap ‘in plaats van het bij de wet aan executeuren toegekende loon.’⁴⁹⁸

Het petekind van Charlotte Jacobs, Charlotte Helena Ferguson, erfde ‘gedurende haar hele leven’ het vruchtgebruik van tienduizend gulden vanaf haar zesde jaar. Charlotte Helena, geboren op 23 maart 1912 in Makassar, was de dochter van Charlottes nicht Marguerite ‘Margot’ Antonia Jacobs, dochter van haar broer Julius Karel. Marguerite Jacobs verloofde zich op 9 januari 1899 in het huis van ‘tante Lot’ op 20 januari 1900 met de marineofficier Constantijn Ferguson.⁴⁹⁹ Een jaar later, op 20 januari 1900, trouwden ze ook vanuit Charlottes huis. Niet zo verwonderlijk; Margots moeder, Antonia Wilhelmina ‘Anna’ Jacobs-Bosch woonde al sinds de dood van haar echtgenoot Julius in bij Charlotte in Batavia. Dat haar dochter trouwde vanuit het huis waar haar moeder woonde lag voor de hand. Ook de weduwe van Herman, Adèle Jacobs-de Jongh woonde in Batavia bij Charlotte in huis.⁵⁰⁰ Herman,

bij zijn dood kapitein der infanterie van het Oost-Indische leger, sneuvelde in Atjeh op 16 mei 1897. De weduwe H. Jacobs-de Jongh plaatste een rouwadvertentie in het *Bataviaasch Nieuwsblad* van 4 juni 1897 namens 'hare familie'.⁵⁰¹

In haar testament had Charlotte ook de Inlandse meisjes niet vergeten: het geesteskind van Charlotte, de Vereniging tot Vorming van een studiefonds voor opleiding van vrouwelijke Inlandse artsen S.O.V.I.A. te Batavia kreeg het vruchtgebruik 'zoolang zij bestaat' van tweeduizend gulden.

De gehele nalatenschap – onder last van de legaten – bestemde Charlotte voor een in het leven te roepen 'weldadige' stichting, Het Charlotte Jacobs Studiefonds, 'ten behoeve van meisjes van aanleg daaronder begrepen meisjes uit de inlandsche maatschappij van Nederlandsch-Indië'. Charlotte bepaalde in dit testament dat het eerste bestuur van dit studiefonds moest bestaan uit de dames E. van Deventer-Maas, F. van Overveldt-Biekart en F. van Balen-Klaar. Dit bestuur diende te worden benoemd door de Nationale Vrouwenraad. Meer over dit studiefonds in het Naschrift.

Of Charlotte Jacobs het echtpaar Van Deventer in Nederlands-Indië ooit persoonlijk ontmoet heeft, is niet vast te stellen. Dat zij, eenmaal terug in Den Haag, wel persoonlijk contact heeft gehad met hen is ook niet aannemelijk te maken.

De biografie van Mevrouw Van Deventer noemt wel het voorzitterschap van het Charlotte Jacobs Studiefonds, maar uit de manier waarop dit is verwoord kan niet worden opgemaakt of Charlotte bij leven haar voornemen aan de betrokken dames bekend heeft gemaakt:

Treffend voor de reputatie die zij [mevrouw Van Deventer] zichzelf onbedoeld opbouwde, was de testamentaire beschikking van Dr. Aletta Jacobs' zuster Charlotte, vroeger apothekeres te Batavia, die bij haar overlijden oktober 1916 een fonds naliet ter bekostiging van de studie van begaafde meisjes, die dit zelf niet konden financieren, Indonesische meisjes inbegrepen. De belangstelling van mevrouw Van Deventer vooral voor de ontwikkeling van de vrouw kennende, benoemde de erflaatster haar tot een der bestuurderessen van dit Charlotte-Jacobs Studiefonds, samen met mevrouw F. S. van Balen-Klaar en S. van Overveldt-Biekart. Zij heeft zich als voorzitter van deze taak gekweten met de nauwgezetheid en toewijding die voor haar karakteriserend waren.⁵⁰²

Ook voor de andere vrouwen geldt dat niet hard kan worden gemaakt dat zij van tevoren op de hoogte waren van de plannen van de erflaatster. Wel is zeker dat zowel

Sophia van Overveldt-Biekart als Frederika van Balen-Klaar Charlotte bij leven ontmoet en zelfs gesproken hebben; zij zaten samen in het bestuur van de Haagse afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. Charlotte trad toe tot dit bestuur op 26 november 1914, op de dag dat Van Balen-Klaar afscheid nam als presidente van deze afdeling.⁵⁰³ Van Deventer heeft het voorzitterschap van het Charlotte Jacobs Studiefonds bijna twintig jaar bekleed.

Charlotte Jacobs werd op 4 november 1916 te Westerveld gecremeerd, volgens haar uitdrukkelijke wens onder de voorwaarde ‘dat met de verbranding zoolang als mogelijk is gewacht worde, opdat schijndood is buitengesloten.’⁵⁰⁴

De executeur Charles Emil Jacobs had drie jaar nodig om de vermogensopstelling af te ronden. Ondanks het feit dat de afwikkeling nog steeds niet helemaal rond was kon het bestuur in 1919 een eerste advertentie in enkele bladen plaatsen om het fonds onder de aandacht van meisjes ‘van aanleg’ te brengen, die een academische opleiding wilden gaan volgen.

De trouwe vriendin

De vrouw die Charlotte Jacobs in haar missie het meest en mogelijk het krachtigst heeft ondersteund is de romanière Marie Kooij-van Zeggelen. In daad, maar zeker in woord. Meermalen heeft zij in haar artikelen de daadkracht, de positieve levenshouding en de sociale betrokkenheid geprezen van de vrouw met wie ze samen aan de wieg stond van zowel de Indische Afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht als van de Vereniging tot oprichting van een Studiefonds tot Opleiding Vrouwelijke Inlandse Artsen (S.O.V.I.A.), het project dat moet gezien worden als de voorloper van het studiefonds dat Charlotte Jacobs uiteindelijk per testament in het leven riep.

Met recht zijn in dit onderzoek verschillende citaten opgenomen van Marie Kooij-van Zeggelen over Charlotte Jacobs. Op de naaste familie na heeft Kooij mogelijk het dichtst bij haar gestaan. Als romanschrijfster heeft Kooij het belang van haar vriendin voor de Indische samenleving het beste onder woorden kunnen brengen. In de serie *De ontwikkeling der vrouwenbeweging in onze koloniën* die in drie afleveringen in de *Sumtrapost* eind september 1918 werd gepubliceerd, haalt mevrouw N. Mansfeld-de Witt Huberts diverse artikelen aan die Marie Kooij-van Zeggelen over de vrouwenbeweging in Nederlands-Indië schreef:

Door de mededelingen van mevrouw Kooij blijkt eerst duidelijk, wat wij bezeten en verloren hebben in Charlotte Jacobs, de vrouw die hare laatste levensjaren op zulk een bescheiden wijze hier in Holland heeft doorgebracht. Hoeveel verplichting wij aan haar hebben voor alles wat zij voor de emancipatie der Inlandse vrouw heeft gedaan, waarvoor nooit genoeg tot ons was doorgedrongen. Het Studiefonds S.O.V.I.A. was hoofdzakelijk haar werk, ook voor het vrouwenkiesrecht was zij in Indië de pionierster en juist door het werken voor de V.Kr. zijn de vrouwen zich bewust geworden van haar taak in de maatschappij, waardoor alle sociale arbeid verdiept, verbeterd en vermeerderd is geworden.⁵⁰⁵

Charlotte Jacobs overleed op 31 oktober 1916, 69 jaar oud. Bij opening van haar testament van 27 april 1914 werd haar diepste wens duidelijk: haar overtuiging diende te worden voortgezet en uitgedragen in het Charlotte Jacobs Studiefonds. Als geen ander wist zij hoe financiële belemmeringen het realiseren van een droom kunnen dwarsbomen. Als geen ander begreep zij dat het de vrouwen waren, die andere vrouwen moesten helpen hun doelen te bereiken.

Marie Kooij schreef over haar overleden vriendin een roerend afscheid in *De Hollandsche Lelie*:

Haar laatste werk was de stichting van S.O.V.I.A., d.w.z. steun onderwijs vrouwelijke inlandsche artsen en ook voor dit werk, hoe goed en hoogstnoodzakelijk ook, ondervonden wij in den beginne veel tegenwerking en lautheid, maar Charlotte Jacobs heeft het doorgezet en nu is de stichting daar, die, hopen we zowel goede inlandsche verpleegsters als doktersen zal helpen kweken. De in Indië vertoevende lezeressen van dit blad zal het zeker goed doen te vernemen dat de laatste woorden, die Charlotte Jacobs, een uur voor haar dood tot mij sprak, Indië en de Indische vrouwenbelangen golden, en het is met een groote ontroering, dat ik dit laatste samenzijn gedenk, waarin zij de korte ogenblikken van rust tusschen zware aanvallen van lichamelijk lijden gebruikende, met zooveel liefde over Indië sprak.⁵⁰⁶

Conclusie

Haar verlangen een vrouwelijke opvolger te vinden bracht Charlotte Jacobs andermaal in aanraking met het concept conflict: het lukte haar niet om die wens in vervulling te doen gaan. Foucault meent dat de behoefte, het verlangen en het belang vorm krijgen in de voorstelling die de mens zich van dat verlangen maakt, ook al is dat onbewust. Het tegenover verlangen (of belangen) gestelde concept van de regel zal aantonen dat die schijnbare oncontroleerbare aandrang van de behoefte en de, zoals Foucault het stelt 'wetteloze oneindigheid van het verlangen', in feite al zijn geordend door iets wat nog niet gedacht is maar dat desondanks op basis van regels

ook mogelijk wordt gemaakt. In het verzet tegen die regels en machtsverhoudingen profileert de mens namelijk zichzelf zodanig dat zijn voorstelling die een conflict oproept transformeert naar een voorstelling die mogelijk wordt. Charlotte deed dat door het idee van een vrouwelijke opvolger los te laten en een bevredigende oplossing voor dit conflict te vinden door van haar apotheek een N.V. te maken waardoor het voortbestaan van de Nederlandsche Apotheek gewaarborgd was. Macht moet dan ook volgens Foucault niet gezien worden als de dominantie van de een over de ander maar als een dynamische beweeglijkheid waarin de mogelijkheid tot verzet ligt besloten. Door van haar apotheek een N.V. te maken stelde zij de verwezenlijking van haar droom - een studiefonds voor meisjes 'van aanleg' - zeker. Met het Charlotte Jacobs Studiefonds, bij testament in 1916 opgericht en na meer dan 100 jaar nog altijd operationeel, deed zij recht aan het, een leven lang gekoesterd en in zekere zin ook gepraktiseerd, verlangen de positie van vrouwen te verbeteren.

Slotbeschouwingen

De kernvraag in dit onderzoek naar leven en werken van Charlotte Jacobs, zoals gesteld in de inleiding: ‘Hoe hebben vrouwen als Charlotte Jacobs de betekenis van het sekseverschil tot inzet gemaakt van hun wensen en welke bestaanskunsten of zelftechnieken gebruikten zij daarbij om met genoemde beperkingen en machtsstructuren om te gaan?’ kan het beste beantwoord worden door te verwijzen naar enkele letterlijke symbolen uit de in dit onderzoek beschreven situaties. Uit deze beelden komt duidelijk naar voren dat de relatie tussen vrouwen en genoemde onderwerpen weliswaar problematisch was maar dat vrouwen de uitdaging aangingen om de culturele trends te doorbreken. Hierdoor gingen zij zelf deel uitmaken van de machtsstructuren. Het verzet dat rees tegen de rechten die vrouwen voor zichzelf opeisten werd door vrouwen gebroken door te volharden in de doelen die zij zich gesteld hadden. Hierdoor wisten zij de heersende inzichten omtrent de relatie tussen vrouwen enerzijds en wetenschap en (hogere)beroepsarbeid anderzijds te beïnvloeden en te veranderen. Het waren niet de mannen maar de vrouwen die de betekenis van gender nieuwe perspectieven verschaften. Overigens dient te worden opgemerkt dat betreffend onderzoek zich slechts uitstreckte over de periode van het geleefde leven dat hierin centraal staat; het was de fase van de ‘pioniersters’, de wegbereiders voor die vrouwen die na hen kwamen. Dit betekende niet direct een feminisering van de samenleving; die kwam slechts traag op gang. Hoe het het feminisme sindsdien vergaan is en waar zij nu staat valt uiteraard buiten het kader van dit onderzoek.

Het concept sekse – ‘gender’ - had in de negentiende eeuw een geheel andere betekenis dan nu, waar de aandacht zich vooral lijkt te concentreren op een streven naar maatschappelijke *gelijkheid*, terwijl in de negentiende eeuw de focus lag op de natuurlijke *verschillen*. Als casus hiervoor moge gelden de toelating vanaf 1866 van meisjes tot het examen van leerling-apotheker. Na die datum stroomden meisjes massaal toe en verdrongen de mannen uit dit vak. ‘Vrouwelijkheid’ bleek een geschiktere eigenschap voor dit vak, een van de redenen waarom apothekers liever meisjes aannamen. Een andere reden was dat meisjes met een mindere vergoeding genoeg namen en ook bereid waren, huishoudelijke taken op zich te nemen. Mannen zagen hierin een devaluatie van het beroep van leerling-apotheker van ‘typisch mannelijk’ naar ‘typisch vrouwelijk’, hetgeen nu eenmaal minder prestige had. Het sekseverschil definieerde ‘vrouwenarbeid’ niet alleen als afwijkend van ‘arbeid’ maar ook als ‘minder’ dan ‘arbeid.’ Dit bevestigde een hiërarchische verhouding tussen beide vormen van arbeid waarin het mannelijke de norm was. Vrouwen profiteerden echter van het voordeel van hun typisch vrouwelijke

vaardigheden in dit beroep en creëerden een nieuwe identiteit van zichzelf die beter aansloot bij de doelen die zij zich gesteld hadden.

Waarom veel vrouwen aarzelden om de pioniersters direct te volgen, moet toegeschreven worden aan de heersende overtuiging dat er een duidelijke scheiding bestond tussen het private (het 'vrouwelijke') en het publieke (het 'mannelijke') domein. In het discours van die dagen stond de traditionele vrouwenrol een infiltratie in het door mannen gedomineerde publieke domein in de weg. Het domein van de wetenschap (alsmede hoger onderwijs en hogere beroepsarbeid) was mannelijk en paste niet bij vrouwen, zo heette het. Geleerdheid zou een vrouw onaantrekkelijk maken en zelfs onvruchtbaar. Arbeid zou bij uitstek mannelijk zijn en dus strijdig met het vrouwelijke karakter. Betaalde arbeid door een vrouw zou alleen dan gerechtvaardigd zijn als het *moest*, om het gezinsbudget aan te vullen. Dat ongehuwde vrouwen in hun eigen onderhoud wensten - of dienden - te voorzien, werd eveneens gezien als een noodzakelijkheid, niet als een eigen vrije keuze. Het debat over 'vrouwenstudie' - de discussie voor welke werkzaamheden of studies vrouwen geschikt werden geacht - werd gedomineerd door het denken in opposities; het vrouwelijke werd gedefinieerd als 'lager' dan het mannelijke. Hiermee werd een systeem van insluiting of uitsluiting in het debat geïntroduceerd en werden bepaalde studies voor vrouwen niet toegankelijk geacht.

Er zijn talloze voorbeelden van de betekenis van gender in het leven van Charlotte Jacobs te geven. Allereerst is dat de reactie van haar vakgenoten in het vaktijdschrift op de afronding van haar studie farmacie. Die houding was weliswaar positief maar afwachtend. Zoals hierboven al is aangetoond bleek de aanwezigheid van vrouwen in de apotheek als hulppersoneel een verbetering en werd het als nieuw fenomeen in het vakgebied geaccepteerd. Nu de eerste vrouw was afgestudeerd als apotheker zou de tijd moeten leren of een vrouw ook haar 'mannetje' kon staan als leidinggevende, waar het aankwam op het aanknopen van handelsrelaties en het aansturen van personeel - handelingen die gezien werden als typisch mannelijk. Het gendervraagstuk spitste zich hier niet slechts toe op de psychische en fysieke verschillen tussen mannen en vrouwen maar legde ook duidelijk de tegenstellingen bloot tussen het private en het publieke; mannen gingen de wereld in, legden contacten en deden zaken, vrouwen zorgden dat thuis alles goed geregeld was. Ook hier was het mannelijke de norm; zodra de vrouw haar plaats opeiste op het mannelijke speelveld was het stevast de sekse die tot onderwerp van discussie werd gemaakt.

Een ander voorbeeld van de betekenis van gender in dit vrouwenleven betreft de wijze waarop de activiteiten van Charlotte Jacobs voor de Indische afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht door de media in Nederlands-Indië werden beoordeeld. De 'kiesrechtdames' waren geregeld onderwerp van felle kritiek en spot in sommige in Nederlands-Indië verschijnende kranten. De Indische pers was geëngageerd en kritisch en nam geen blad voor de mond. Bovendien stond de krant dicht bij zijn lezers en dat was te merken aan de losse en directe toon waarin feitelijkheden, humor en roddel hand in hand gingen. Dat Charlotte Jacobs na de dood van haar werkgever een eigen apotheek opende, terwijl 'ze het zo goed had en zo weinig deed,' vond de krant duidelijk een typisch vrouwelijke streek: 'de mens haakt naar verandering maar vrouwen nog het meest,' aldus de krant. Voor zover kan worden nagegaan heeft Charlotte Jacobs nooit openlijk gereageerd op dergelijke insinuaties en spot. Als zij al reageerde dan was dat om de gelijkheid tussen de seksen op het gebied van onderwijs en arbeid te verdedigen, niet om de verschillen bloot te leggen. Hieruit kan worden afgeleid dat zij weliswaar feministe *avant la lettre* was, maar zeker gematigder dan haar jongere zuster Aletta.

Door dit vrouwenleven te toetsen aan het denken van Michel Foucault wordt de onderzoeker geprikkeld om te reflecteren op het gegeven dat de mens geplaatst is in een wereld waarin machtsverhoudingen hem beïnvloeden en hem aansporen zijn leven zelf vorm te geven. In het leven van Charlotte Jacobs doen zich geregeld momenten voor, waarop zij zich moet hebben gerealiseerd dat zij verwickeld was in situaties waarin zij moest ingrijpen om haar afhankelijkheid van de omstandigheden te verminderen. Zo moet zij na het overlijden van haar vader beseft hebben dat zij zelf maatregelen moest nemen teneinde een meer zelfstandige positie te verwerven dan zij toen had. Foucault stelt dat in het moderne denken de mens niet langer een geschiedenis heeft maar wordt beschouwd als een wezen dat reageert op zowel fysiologische als sociale, intermenselijke en culturele stimuli. Hij zal zich aanpassen, evolueren of onderwerpen aan de eisen van zijn omgeving en zijn houding bepalen aan de hand van de veranderingen die deze hem oplegt en de verlangens die hij zelf ten aanzien van zijn toekomst koestert. In feite zegt Foucault dat de mens – het subject - zoals hij zich uiteindelijk manifesteert het product is van de geschiedenis.

Het individuele leven van deze vrouw wordt in dit onderzoek gepresenteerd tegen de culturele achtergronden en de daarin heersende machtsverhoudingen in de door Foucault in de wordingsgeschiedenis van de mens onderscheiden domeinen biologie ('leven'), economie ('arbeid') en taal. In alle drie domeinen is de mens deelnemer en heeft hij de gelegenheid zich vanuit die verschillende domeinen te ontwikkelen en te zoeken naar een identiteit waarmee hij binnen de bestaande context het beste

functioneert. In dit onderzoek wordt aangetoond dat het heersende discours over vrouwelijkheid in de negentiende eeuw vrouwen de mogelijkheden in handen gaf om meerdere identiteiten van zichzelf te ontwikkelen en te worden tot wie en wat zij wilden zijn.

Volgens Foucault wordt de mens aan het begin van de negentiende eeuw niet langer beschouwd als het middelpunt van het universum zoals in voorgaande eeuwen de *epistèmè* oftewel de wezenlijke kennis was. De opkomst van de menswetenschappen, die zich onderscheiden van de op wiskundige analyses gebaseerde natuurwetenschappen, veroorzaakten een breuk in het denken van en over de mens, zegt Foucault. De mens is een wezen dat leeft, spreekt en werkt en dat onderhevig is aan zowel onderwerping als aanpassing van structuren die niet met hem in verband staan omdat die al eeuwen voor hem aan de gang waren. Volgens Foucault heeft het subject de vrijheid om zich te verzetten dan wel aan te passen aan die structuren. Hoewel Foucault het niet heeft over de man of de vrouw maar over de mens heeft de feministische wetenschap zijn opvattingen – en die van tijdgenoten als Derrida en Lacan – omarmd en vastgesteld dat niet meer gesproken kan worden over zoiets als ‘de wezenlijkheid van vrouwelijkheid of mannelijkheid – ‘gender’ – maar dat dit een veranderlijk concept is dat meebeweegt met de tijd. In de levensbeschrijving van vrouwen als Charlotte Jacobs is te zien dat hun identiteit dynamisch was en behalve van karakter ook afhankelijk was van de vigerende context. Daarmee herdefinieerden zij voortdurend gedurende de jaren van hun leven de betekenis van vrouwelijkheid. Dat vrouwen zelf bijdroegen aan die beweeglijkheid is af te lezen aan de toeloop van vrouwen die in de tweede helft van de negentiende eeuw, vaak zonder een bepaald oogmerk zoals studie of beroep zogeheten ‘privaatlessen’ volgden in kunstgeschiedenis en literatuur. Doordat deze lessen gegeven werden door docenten die niet tot het vaste docentencorps behoorden maar die toegelaten werden op de universiteit werd het sekseverschil nog eens benadrukt; de uitzonderlijkheid van de positie van de privatdocent rechtvaardigde in feite het weren van vrouwen bij de reguliere colleges.

De mens onderzoekt de waarheid van het eigen leven, van het zelf denken en het zelf handelen, kortom, van het zichzelf tot subject maken, zegt Foucault. In het leven van Charlotte Jacobs is haar besluit om naar Nederlands-Indië te vertrekken te beschouwen als een definitief afscheid van het beeld van de zorgzame, dienstbare en economisch afhankelijke dochter. Zij transformeerde naar de zelfstandige vrouw die voorziet in haar eigen levensonderhoud en bewust kiest voor een levensbestemming die afwijkt van wat de norm was in de toenmalige culturele en maatschappelijke setting. Doordat zij de eerste vrouw was met een academische opleiding die zich

in Nederlands-Indië vestigde en bovendien de eerste vrouw was in een ‘mannelijk’ beroep werd haar status als pionierster voorgoed bevestigd. Hiermee werd Charlotte Jacobs weliswaar ‘historisch zichtbaar’ maar of dat voldoende was om ook ‘historisch houdbaar’ te blijven, valt te betwijfelen. Zeker afgezet tegen de ‘historische houdbaarheid’ van haar jongere zuster Aletta die, naast haar nadrukkelijke aanwezigheid in de publieke sfeer, door de vele artikelen, pamfletten, brieven en boeken die zij schreef actief gebouwd heeft aan een stevig herinneringsbeeld van zichzelf. In haar talige uitingen was Charlotte Jacobs aantoonbaar terughoudender waar het haar eigen prestaties betreft dan haar zuster. Het verdient aanbeveling dit verschil in de constructie van hun persoonlijkheid tussen beide vrouwen nader te onderzoeken.

Volgens Foucault komen in het domein van de taal de gedragingen van de mens, zijn gebaren, voorwerpen, rituelen, gewoonten en discoursen – ‘kortom dat hele spoor van tekens’ - in een vorm die ‘iets wil zeggen’. Hier vormde zich bij dit onderzoek een probleem. Uit de – schaarse - talige tekens die van Charlotte Jacobs zelf bewaard zijn gebleven kan slechts door een kritische interpretatie een beeld opgebouwd worden van de persoon die ze was of wilde zijn. Raadpleging van andere teksten die de persoon betreffen – dan wel op de persoon van toepassing geacht kunnen worden – bleek van grote waarde te zijn en het gebruik van dergelijke bronnen als een ondersteuning voor de feitelijke kennis van vrouwen als Charlotte Jacobs te rechtvaardigen. Immers, wanneer een verleden moet worden beschreven dat niet meer bestaat, kunnen teksten waarin dat verleden leeft helpen de geschiedenis alsnog te reconstrueren. Teksten over de samenleving waarin de protagonist zich bewoog en de cultuur die haar vormde zijn evengoed bruikbare sporen, ook al zijn ze niet door de protagonist nagelaten. In dit onderzoek is dankbaar gebruik gemaakt van de journalistieke verslaglegging, de voorlichtingsboeken en de feuilletons in de Indische pers. Ook betekende het lezen van enkele Indische romans de kennis over de koloniale samenleving te verbreden en inzicht te verschaffen in de wijze waarop de aldaar aanwezige personen zich verhouden tot de sociale, culturele en maatschappelijke ordeningen. De vrouwen die in deze teksten functioneren – of zij nu fictieel zijn of ‘echt’ – hebben, behalve de tijd waarin zij leefden, gemeen dat in de manier waarop zij hun verhaal vertelden, hoe zij werden toegesproken dan wel besproken, altijd sprake was van een zekere heldhaftigheid. Deze vrouwen ontregelden de heersende opvattingen over gender - het geheel van opvattingen over wat mannelijk en vrouwelijk is en wat vrouwen en mannen wel of niet zouden moeten doen en kunnen.

Charlotte Jacobs maakte zelf aan de vraag of vrouwen meer of minder geschikt zijn voor het beroep van apotheker weinig woorden vuil. In een artikel in 1914 het *Maandblad voor vrouwenstudie* met als titel “De vooruitzichten van de vrouwelijke apotheker in Indië” volstaat ze met een kort overzicht van haar eigen succesvolle carrière. Zij profileert zichzelf in dit artikel nadrukkelijk als apotheker, niet zozeer als *vrouwelijke* apotheker. Met andere woorden, zij houdt het beroep van apotheker genderneutraal, maar pleit er impliciet wel voor dat meer vrouwen een vak kiezen zodat ze in hun eigen onderhoud kunnen voorzien. Apotheker in Nederlands-Indië kan in haar visie zo’n vak zijn. Haar pleidooi gaat eerder in de richting van een streven naar onafhankelijkheid dan van een specifieke beroepskeuze. Hierin is een ontregeling van de heersende denkbeelden duidelijk te herkennen. In haar verhaal resoneert een constante die haar gehele leven beheerste: de roep om een betere toegankelijkheid van voortgezet en hoger onderwijs voor meisjes. Het is niet ondenkbaar dat de kiem hiervoor gelegd is door haar jongere zuster Aletta, die als eerste vrouwelijke student geschiedenis schreef in een tijd waarin voortgezet en hoger onderwijs voor vrouwen allerminst vanzelfsprekend was.

Nog voordat Thorbecke in 1876 zijn handtekening zette onder de Wet op het Hoger Onderwijs honoreerde hij in 1871 het verzoek van de toen zeventienjarige Aletta Jacobs om haar toegang tot de universiteit van Groningen te verlenen. Daar wilde ze geneeskunde gaan studeren, ook al miste ze de vereiste vooropleidingen. Vrijwel tegelijkertijd kreeg haar vijf jaar jongere zuster Frederika van deze minister toestemming om naar de (jongens)HBS te gaan. Aletta werd de eerste vrouwelijke arts en het boegbeeld van de vrouwkiesrechtstrijd. Haar jongere zuster Frederika koos na een korte periode van zelfstandigheid als lerares wiskunde in Nederland en Nederlands-Indië alsnog voor het huwelijk en het moederschap. Onder invloed van het opkomende feminisme in Europa en Amerika morrelden vrouwen meer en meer aan het vanuit de man geponeerde idee dat mannen en vrouwen verschillend waren in denken en doen en dus niet hetzelfde onderwijs konden volgen. De problematische relatie tussen vrouwen en hoger onderwijs werd beargumenteerd op basis van biologische parameters. Vrouwelijkheid zou niet passen bij wetenschap, dat was het exclusieve domein van mannen. Het gezin en het huishouden waren het domein van de vrouw, waar zij geacht werd zorg te dragen voor de overdracht van de burgerlijke normen en waarden. Niet dat de universiteit vrouwen weerde, maar het ontbreken van de mogelijkheid voor hen een adequate vooropleiding te volgen had veel vrouwen er tot dan toe van weerhouden deze stap te zetten. Dat veranderde pas met de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 waarin de sekseongelijkheid uit de wet werd geschrapt. Vanaf 1880 hadden meisjes formeel toegang tot het gymnasium. Toch bleek de wet weinig expliciet en leidde tot willekeur; de werkelijkheid was dat nog tot in de twintigste eeuw sommige gymnasia meisjes weigerden.

Vanaf het academisch jaar 1885-1886 werden vrouwen officieel ingeschreven aan de universiteit. Dat wil niet zeggen dat er niet allang vrouwen de collegebanken bevolkten. Veel vrouwen schreven zich al voor die datum in als toehoorder bij zogeheten MO-studies, zeker nadat een MMS-diploma daartoe toegang bood. Ook volgde een toenemend aantal vrouwen privaattlessen kunstgeschiedenis of letteren. Statistieken tellen alleen vrouwen die afstudeerden en die al dan niet promoveerden; zodoende blijven de aantallen vrouwen die naar de universiteit gingen uit de behoefte aan karaktervorming in dergelijke tellingen onbelicht. Vrouwen die gingen studeren met het oog op beroepsbeoefening, kozen voor vakken als geneeskunde of farmacie, die gericht waren op toekomstig werk als arts of apotheker. Ook letteren, kunstgeschiedenis en wis- en natuurkunde boden zicht op werk in het (middelbaar) onderwijs, werk dat in het discours van die dagen het beste aansloot bij de natuurlijke eigenschappen van de vrouw en haar taak als opvoeder.

Charlotte Jacobs, tweede dochter in het gezin Jacobs en oudere zuster van Aletta en Frederika Jacobs, paste aanvankelijk wel in het ideale beeld van de vrouw zoals dat in de negentiende eeuw in de literatuur geschetst werd: huiselijk, slechts aanwezig op de achtergrond, hoeder van de burgerlijke moraal, de helpende hand voor de moeder in een kinderrijk gezin. Bereid in te springen in de gezinnen van de oudere broers en zusters. Karakterologisch gezien toegerust voor het geven van zorg en liefde. Verlangend naar een levensvervulling waarin de liefde de leidende rol heeft. Schaduwen over dit ideaalbeeld begonnen zich voor Charlotte af te tekenen rond haar vijftiengjarige jaar, toen het haar duidelijk moet zijn geworden dat een gezinsleven mogelijk voor haar niet was weggelegd. Haar persoonlijke geschiedenis leert dat zij haar levensvervulling vond in het ondersteunen van vrouwen in het waarmaken van hun ambities.

Vrouwen als Charlotte Jacobs, die zich wilden ontwikkelen en die – al dan niet – een beroep wensten uit te oefenen hadden halverwege de negentiende eeuw weinig mogelijkheden voor het toegeven aan die verlangens. Thorbecke wordt dan wel gezien als de grote onderwijsvernieuwer maar zijn spraakmakende Wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863 was bedoeld om het onderwijs voor jongens uit de lagere en hogere burgerij te regelen en hen voor te bereiden op een carrière in handel of industrie. Over meisjes repte zijn wetsontwerp niet. De HBS was voor meisjes dan ook niet toegankelijk, behalve na speciale toestemming van de minister en de schooldirectie. Het gymnasium en daardoor de universiteit bleven voor meisjes nog geruime tijd onbereikbare doelen. De heersende opvattingen over de lotsbestemming van de vrouw bleken hardnekkig; zelfs het curriculum van de in 1867 opgerichte Middelbare Meisjes School (MMS) was, met het accent op algemene geestelijke

ontwikkeling, gericht op de bestemming van het meisje als echtgenote en moeder. De in 1865 opgerichte Industrieschool voor Meisjes besteedde voor het eerst in de onderwijsgeschiedenis aandacht aan de mogelijkheid dat meisjes ook een zelfstandig beroep wilden - of moesten - uitoefenen. Een opvallend vak op deze school was de artsenijbereiding, dat leerlingen voorbereidde op het examen voor leerling-apotheker; tot dan toe slechts voorbehouden aan jongens.

Ironisch genoeg bleek in de praktijk de in de Onderwijswetten wettelijk vastgelegde status van respectievelijk universitair en middelbaar onderwijs niet lang houdbaar. De universiteit, die de student diende op te leiden tot het beoefenen van de wetenschap en het doen van wetenschappelijk onderzoek, begon zich onder druk van maatschappelijke ontwikkelingen geleidelijk steeds meer te richten op het maatschappelijke leven, terwijl het middelbaar onderwijs zich gaandeweg ontwikkelde tot onderzoek- voorbereidend instituut. Deze verschuiving - of zo men wil wederzijdse overlapping - vervaagde ook de barrières die voor vrouwen waren opgeworpen voor deze vormen van onderwijs, zo leert de geschiedenis. Steeds meer meisjes werden toegelaten tot de lessen op de HBS waardoor ook meisjes zicht kregen op een maatschappelijke carrière en later zelfs op een academische studie en (hogere) beroepsarbeid.

Ook Charlotte Jacobs evolueerde van de zorgende, liefdevolle vrouw wier eindbestemming het huwelijk leek, tot een vrouw met een ander vergezicht: ze volgde lessen op de (jongens)HBS, deed in 1877 toelatingsexamen voor de universiteit en werd apotheker. Er zijn redenen om aan te nemen dat ze in die fase van haar leven liever lerares was geworden, dat ze toch liever had willen toegeven aan haar oorspronkelijke 'natuurlijke' lotsbestemming. Immers, als onderwijzeres kon ze evengoed 'zorgend' en 'opvoedend' zijn, ook al was dat dan niet voor eigen kinderen. Onder druk van haar vader, die zij mogelijk niet verder financieel wilde belasten, koos zij er echter voor om door te gaan in de farmacie, een vak dat zij van nabij kende dankzij het werk van haar vader en haar broer. Hierin valt een zekere onderwerping van Charlotte Jacobs aan de eisen van haar omgeving te onderkennen. Dat zij niettemin gezien kan worden als een pionierster - iemand die onontgonnen paden betreedt - moge spreken uit het feit dat pas negen jaar nadat Charlotte Jacobs haar studie farmacie afrondde, een tweede vrouw haar voorbeeld volgde.

Een kritisch-interpreterende biografie van de eerste vrouwelijke apotheker in Nederland en Nederlands-Indië, steunend op zowel persoonsgebonden als indirecte bronnen zoals krantenberichten en lemmata en geplaatst tegen de culturele achtergrond van haar tijd, bleek te weinig recht te doen aan dit vrouwenleven dat

zich afspeelde in een voor de vrouwengeschiedenis turbulente periode. Het besef rees dat met een eenvoudige levensbeschrijving van deze ‘eerste vrouw’ belangrijke thema’s gemist zouden worden en de historische waarde van de protagonist moeilijk was aan te tonen. Haar werkelijke historische zichtbaarheid dateert vanaf 1908, toen zij in Batavia de Indische afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht oprichtte. Sinds die datum werd zij door de media beschouwd als de uitgesproken behartiger van de vrouwenbelangen, in hedendaags jargon feministe genoemd. Of zij zich werkelijk thuis voelde in de rol van feminist is overigens niet zeker en mag zelfs worden betwijfeld. Uit haar reacties op de kritiek op de ‘kiesrechtdames’ valt op te maken dat het brengen van het belangrijke verhaal van de vrouwenstrijd altijd prioriteit had, nooit was het haar te doen om een persoonlijk heldendom. De ooit zorgende dienstbare vrouw op de achtergrond trad nu in de openbaarheid als voorvechtster van de gelijkberechtiging van vrouwen en werd ineens erkend als een vooraanstaand lid van de elitaire Bataviasche Europese coterie. Dit moment kan gezien worden als een duidelijke transformatie van het persoonlijke Zelf naar het publieke Zelf. Tot dan toe praktiseerde zij haar emancipatoire opvattingen slechts binnen de kaders van haar eigen onderneming, door uitsluitend met vrouwelijk personeel te willen werken. In 1908 koos zij echter voor de vlucht naar voren en creëerde een nieuwe sociale identiteit van zichzelf die in de culturele context van haar tijd en haar omgeving opvallend was en controverses uitlokte. Of het op dringend verzoek van haar zuster Aletta was om in Nederlands-Indië aandacht te vragen voor de vrouwenkiesrechtstrijd is niet te achterhalen. Wel duidelijk is dat Charlotte een geheel persoonlijke invulling heeft gegeven aan de idealen van de kiesrechtvereniging, door niet zozeer het *kiesrecht* als wel *gelijke rechten* voor vrouwen in het algemeen te bepleiten. Anders gezegd: in de Indische afdeling zag zij haar kans schoon om publieke aandacht te genereren voor een zaak die haar persoonlijk na aan het hart lag: vrouwen en meisjes de conflicten met betrekking tot ‘gender’ besparen die haar zelf in haar eigen leven parten hadden gespeeld. Hiervoor zette zij haar private ervaring in voor de publieke zaak. Aangezien zij ervan overtuigd was dat haar boodschap gehoord moest worden heeft zij zichzelf een nieuwe identiteit aangemeten die haar vanuit de marges van de geschiedenis in de spotlights plaatste.

Het biografische verhaal toont aan hoe deze vrouw de heersende betekenissen van sekse in verschillende omstandigheden aanvaardde, verwierp, veranderde, stuurde of trotseerde. Zij berustte er niet in maar ontleende er de kracht aan om te worden wie zij wilde zijn.

Samenvatting

Charlotte Jacobs werd op 13 februari 1847 geboren in Sappemeer, als het vijfde kind en de tweede dochter van Abraham Jacobs (1817-1881) en Anna de Jongh (1817-1887). Het gezin kreeg elf kinderen, waarvan Aletta, eerste vrouwelijke arts in Nederland en bezielde voorvechtster voor vrouwenkiesrecht de bekendste telg werd. Charlotte was na haar zuster de tweede vrouw in Nederland die een academische studie voltooide; zij werd de eerste vrouwelijke apotheker van Nederland. Dat Charlotte Jacobs apotheker werd lag voor de hand; haar vader was heel-en vroedmeester, oftewel niet-academische gevormde dorpsdokter in Sappemeer. Hij maakte wegens het ontbreken van een openbare apotheek in de nabijheid ook regelmatig de medicijnen voor zijn patiënten klaar. Charlotte was dus bekend met de artsenijsbereidkunst. Na haar studie vertrok zij naar Nederlands-Indië, waar zij gedurende dertig jaar haar beroep uitoefende als openbare apotheker. Eerst kort voor haar vertrek naar Nederland in 1913 hadden zich twee vrouwelijke apothekers in Nederlands-Indië gevestigd.

Het gegeven dat Abraham Jacobs joods was, is van belang voor de ontwikkeling van zijn kinderen. De Joodse cultuur kent een sterk intellectualistische traditie. *Lehren* en *Lernen* zijn sleutelbegrippen in de joodse samenleving en verklaart mogelijk het feit dat de joodse achtergrond vaak een rol speelt in het debat over vrouwenstudie. Aan het einde van de negentiende eeuw zou er namelijk sprake zijn geweest van een oververtegenwoordiging van joodse vrouwen in vervolg- en hoger onderwijs en hogere beroepsarbeid. Feit is dat Abraham Jacobs als medicus goede connecties had in het Groningse joodse geneeskundige circuit, van waaruit hij aantoonbaar stimuli ontving om zijn kinderen, ook zijn dochters, te laten studeren. Overigens speelde het Joodse geloof in zijn opvoeding geen rol van betekenis, ondanks het feit dat hij een prominent en actief lid was van de Joodse kerkgemeenschap - de 'kille'- waar hij zich met name intensief en soms niet onomstreden bezighield met onderwijsvraagstukken en onderwijsproblematiek. Vrouwen en een middelbare-en hogere opleiding of zelfs (hogere) beroepsarbeid was in de negentiende eeuw een ongewone zo niet onmogelijke combinatie. De mogelijkheid voor vrouwen om een vervolgopleiding te doen ontbrak ten ene male. Meisjes uit de gegoede burgerij konden na de lagere school naar zogeheten Franse scholen voor een algemeen vormende opleiding ter voorbereiding op hun toekomst als moeder en echtgenote. Meisjes uit lagere sociale kringen gingen na de lagere school naar een Nuts- Naai-, en breischool of bleven thuis om hun moeder in het huishouden te helpen in afwachting van een huwelijkskandidaat. Een huwelijk- en gezinsleven werd gezien als het 'natuurlijke' lot van de vrouw. Dat vrouwen buitenshuis werkten en zelf hun brood zouden moeten kunnen verdienen was niet aan de orde, ondanks het feit dat aan het einde van de

negentiende eeuw steeds meer mannen terugdeinsden voor het huwelijk. Naarmate de eisen aangaande levensbehoeften hoger werden onder invloed van de vooruitgang, werd het voor mannen steeds moeilijker om de rol van kostwinner naar behoren te vervullen. Geïnspireerd door John Stuart Mill, die in zijn pamflet *De onderwerping van de vrouw* de noodklok luidde over de ondergeschikte positie van de vrouw in het huwelijk, mengden vooraanstaande critici zich in het debat en pleitten voor toelating van meisjes tot het middelbaar en zelfs hoger onderwijs opdat zij in hun eigen onderhoud zouden kunnen voorzien indien zij dat wilden of wanneer dat noodzakelijk mocht blijken.

De Wet op het Middelbaar onderwijs van 1863 met de HBS als pronkstuk van deze wet veranderde aanvankelijk weinig aan de achtergestelde positie van meisjes. De HBS was bedoeld voor jongens om hen voor te bereiden op een werkzaam bestaan in handel en industrie. Met mondjesmaat werden meisjes, na speciale toestemming van de wetgever en de schooldirectie, toegelaten op de HBS, zowel voor de hele cursus als voor bepaalde lessen, een praktijk die nog tot in de twintigste eeuw usance was. In 1867 werd de Middelbare School voor Meisjes MSM - later MMS - opgericht. Er was weliswaar nu een middelbare opleiding voor meisjes maar die was niet gelijkwaardig aan de HBS. Met het MMS-diploma konden meisjes colleges volgen op de universiteit om de akte Middelbaar Onderwijs te behalen en onderwijzeres te worden. Voor velen was de MMS echter geen optie, eenvoudigweg omdat er geen MMS in de buurt was. De MMS was aanvankelijk een niet gesubsidieerd schooltype, in tegenstelling tot de HBS die wel gesubsidieerd werd en in snel tempo op vele plaatsen in het land verscheen. Een triomf voor de emancipatie van de vrouw was de MMS niet; het curriculum van de MMS, met de focus op algemene ontwikkeling van meisjes ter voorbereiding op hun toekomstige taak als echtgenote en moeder bevestigde de sekseongelijkheid waar het onderwijs betrof tussen jongens en meisjes. In haar bijna honderdjarige bestaan heeft de MMS daar geen verandering in kunnen brengen. Zicht op een academische titel heeft de MMS haar leerlingen zelfs nooit kunnen bieden. De Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 maakte weliswaar geen onderscheid meer tussen de seksen waardoor meisjes in principe naar het gymnasium konden gaan, maar de onduidelijke formulering van de wettekst werkte specifieke interpretatie in de hand waardoor tot in de twintigste eeuw gymnasia nog weigerden meisjes toe te laten.

De situatie in Nederlands-Indië verschilde niet veel van die in het moederland. Europese meisje die geboren waren in de kolonie werden opgevoed vanuit een Westers ideaal. Doel was een huwelijk met een Westerse echtgenoot. In jongens uit Europese ouders werd meer geïnvesteerd dan in meisjes. Deze jongens werden na de

middelbare school naar Europa gestuurd voor een vervolgopleiding. De eerste HBS in Batavia opende zijn deuren in 1860; de Koning Willem III school was gesticht als een gymnasium maar bleek uiteindelijk beter te functioneren als HBS. De school had zowel een vijf- als een driejarige cursus. Aanvankelijk was deze school alleen bedoeld voor Europese jongens, maar geleidelijk kwamen ook Inlandse en Chinese leerlingen naar deze school. De eerste meisjes-HBS in Nederlands-Indië kwam er pas in 1882 in Batavia. Als gevolg daarvan namen de mogelijkheden toe tot verdere ontplooiing en ontwikkeling voor meisjes, zoals cursussen en opleidingen voor bijvoorbeeld telegrafiste, onderwijzeres et cetera. Een opleiding tot apothekersbediende kwam in Nederlands-Indië pas van de grond in 1918. Wel konden meisjes met belangstelling voor dit beroep proberen een praktijkopleiding in een apotheek te volgen. Apothekers in Nederlands-Indië waren wettelijk verplicht ten minste één apothekersbediende zelf op te leiden.

Het was in de negentiende eeuw geen algemeen gedeelde gedachte dat vrouwen werkten. Er waren ook maar weinig beroepen die voor vrouwen geschikt of acceptabel werden geacht. De grondgedachte, zelfs van vooruitstrevende critici zoals Mill, was toch dat het niet wenselijk was mannen en vrouwen gelijke kansen en rechten te geven, hetzelfde onderwijs te volgen en hetzelfde werk te doen. Het beroep van onderwijzeres had nog enige status, alhoewel een adequate opleiding hiervoor ten ene male ontbrak. Sekseneutraal was het beroep allerm minst: onderwijzeressen stonden voor de klas op de lagere school of voor de laagste klassen op het voortgezet onderwijs; voor de hogere klassen stond stevast een onderwijzer. Terwijl voor jongens die het onderwijs in wilden officiële opleidingsmogelijkheden ruimschoots beschikbaar waren, konden meisjes zich uitsluitend via praktijklessen op de examens voorbereiden. In de ogen van de overheid was meer ook niet nodig; het werkterrein van onderwijzeressen strekte immers niet verder dan scholing en opvoeding van kleine kinderen. Daar hoefden vrouwen niets speciaals voor te leren, omdat dat aansloot bij hun natuurlijke eigenschappen, zo heette het.

Het eerste beroep voor meisjes met enige status was dat van leerling-apotheker, een typisch mannenberoep, waarvoor de opleidingsmogelijkheid zich in 1866 voor vrouwen ontsloot. De in 1865 opgerichte Industrieschool voor Meisjes, waarvan de eerste in Amsterdam verrees, zette zelfs na enige tijd het vak 'artsenijbereiding' op het programma. Door de grote toestroom van meisjes in dit beroep verdween de mannelijke leerling-apotheker geleidelijk geheel uit beeld, waardoor de status van het beroep daalde, nu het 'vrouwenarbeid' was geworden. Hoewel het diploma van leerling-apotheker in principe via het examen voor hulpapotheker de weg opende naar het beroep van apotheker, hebben niet veel meisjes van

die doorstroommogelijkheid gebruik gemaakt. Na inwerkingtreding van de Geneeskundige Wet van 1878 kwam aan deze doorstroommogelijkheid een einde. De leerling-apotheker en hulpapotheker verdwenen uit de wet, de gediplomeerde apothekersbediende deed zijn intrede in de apotheek. Farmacie werd een academische studie en 'apotheker' een beschermde titel.

Dat Aletta Jacobs kon studeren zonder adequate vooropleiding was het gevolg van een persoonlijke vrijstelling van de minister van Binnenlandse Zaken Thorbecke. Toen haar zuster Charlotte enkele jaren later wilde gaan studeren werden dergelijke vrijstellingen niet meer gegeven. Zij had geen andere keuze dan zich door middel van zelfstudie voor te bereiden op het toelatingsexamen voor de universiteit. In 1874 slaagde ze in Leeuwarden voor het examen van leerling-apotheker. In 1875 en 1876 volgde ze lessen op de HBS te Sappemeer en in 1877 deed ze in Leiden toelatingsexamen voor de universiteit. Ze schreef zich in aan de faculteit wis- en natuurkunde aan de Groningse universiteit en behaalde in 1879 het diploma van hulpapotheker. Ze studeerde daarna zowel in Groningen als in Amsterdam en legde in 1881 in Amsterdam het uit een theoretisch en praktisch gedeelte bestaande staatsexamen af voor apotheker. De Nederlandse farmaceutische wereld - een mannelijk domein - reageerde positief maar terughoudend. Sinds in 1868 het eerste meisje slaagde voor het examen voor leerling-apotheker was een vrouw in de apotheek geen onbekende verschijning meer en werd dit over het algemeen als een gunstige ontwikkeling beschouwd. Maar of een vrouw ook leidinggevende in een apotheek zou kunnen zijn, werd door de collegae hardop betwijfeld. De tijd zou het leren, zo was de teneur van het vertoog destijds.

Er wordt in de beschikbare literatuur van Charlotte Jacobs een beeld neergezet van een gedreven vrouw die ondanks hindernissen haar doel: economische zelfstandigheid, wilde bereiken. Maar tegelijkertijd zien we een vrouw die zich aanvankelijk schikte naar de mores van de negentiende eeuw: het verlangen naar studie en (zelfstandige) arbeid werd steeds op achterstand gezet wanneer familieverplichtingen daarom vroegen, zoals het verplegen van haar zieke zuster of de huishouding van haar vrijgezelle broer. Toen haar familie geen beroep meer op haar deed greep Charlotte haar kans en besloot via het hierboven genoemde traject het diploma van apotheker.

Of Charlotte Jacobs daadwerkelijk apotheker had willen worden kan niet worden vastgesteld. Zoals uit haar geschiedenis valt af te leiden, leek haar hart eerder bij het onderwijs gelegen te hebben. Na het toelatingsexamen voor de universiteit voelde ze veel voor het voorstel van haar wiskundeleraar om door te gaan in de

wiskunde en de middelbare akte te halen; iets wat tot dan toe nog nooit door een vrouw was gedaan. Op aandringen van haar vader koos ze er uiteindelijk toch voor om de eenmaal ingeslagen weg te vervolgen en apotheker te worden. Kort voor haar afstuderen in 1881 overleed haar vader. De noodzaak om werk te vinden werd voor haar nu heel urgent. In datzelfde jaar probeerde ze samen met haar zuster Frederika een aanstelling te krijgen als onderwijzeres natuur- en wiskunde aan een nieuw op te richten meisjes-HBS te Batavia. Charlotte werd afgewezen, maar Frederika kreeg in 1883 de baan wel en vertrok samen met haar broer Herman naar Nederlands-Indië, waar haar andere broers Julius Karel, Sam en Johan Rudolf carrière maakten in het Koninklijk Nederlandsch-Indische Leger. Charlotte bleef achter in Nederland waar zij inwoonde bij haar moeder en jongste zuster Emma in Amsterdam.

Een open sollicitatie als beherend apotheker in een openbare apotheek liep op niets uit en Charlotte accepteerde met enige tegenzin een functie als tweede apotheker in het Algemeen Ziekenhuis te Utrecht. Het was een werkkring die haar maar matig beviel, vermoedelijk wegens de voor een ongehuwde vrouw niet bepaald aantrekkelijke eisen die aan de tweede apotheker werden gesteld. Onder meer diende deze functionaris bereid te zijn om in het ziekenhuis te gaan wonen. Toen Charlotte in 1884 vernam dat Frederika ging trouwen zag zij haar kans schoon, nam ontslag en ging op goed geluk naar Nederlands-Indië. De hoop, de plaats van haar zuster op de meisjes-HBS te Batavia alsnog in te kunnen nemen, bleek bij aankomst in Nederlands-Indië ijdel; de schooldirectie wilde de vacature vooralsnog niet opvullen wegens tegenvallende leerlingenaantallen. Toch had Charlotte het geluk binnen korte tijd als beheerder (provisor) aan de slag te kunnen in de Javasche Apotheek te Batavia van collega Betting. Na daar ruim zes jaar gewerkt te hebben opende ze in de chique wijk Menteng in Batavia haar eigen apotheek: de Nederlandsche Apotheek. Daarmee was zij ook in Nederlands-Indië de eerste vrouwelijke apotheker en lange tijd ook de enige. In bijna dertig jaar maakte zij als zelfstandig gevestigde apotheker van de Nederlandsche Apotheek een succes, wat een prestatie van formaat kan worden genoemd. De geschiedenis van de apotheken in Batavia in de betreffende periode laat zien dat vooral die apothekers succesvol waren die samenwerkten met anderen in een N.V., coöperatie of ander samenwerkingsverband. De reden daarvoor moet gezocht worden in het feit dat de apotheker in Nederlands-Indië voor grotere investeringen stond dan zijn collega in het moederland. Hij was wettelijk verplicht veel grotere voorraden geneesmiddelen aan te houden omdat zijn voorraad voor een jaar toereikend diende te zijn. De Indische apotheker moest met zijn inkoop behalve met de verplichte lijst van geneesmiddelen van de vigerende Nederlandse farmacopee ook rekening houden met het voorschrijfgedrag van de in Nederlands-Indië werkende Europese artsen. Daarnaast moest zijn laboratorium dusdanig

ingericht zijn dat hij de in de *Pharmacopoea Belgica* beschreven geneesmiddelen te allen tijde zou kunnen bereiden. Een zelfstandig werkende apotheker die met verlof naar Nederland wilde, was verplicht een volledig bevoegde collega in te huren ter vervanging. Dit moet mogelijk ook een van de redenen zijn geweest waarom Charlotte Jacobs gedurende de bijna dertig jaar dat zij in Nederlands-Indië werkzaam was nooit met verlof naar Nederland is gegaan. Charlotte Jacobs was er trots op dat zij haar apotheek gedurende die jaren uitsluitend met vrouwelijk personeel dreef, dat zij, met name in de Indische beginjaren, in Holland rekruteerde via advertenties in het *Pharmaceutisch Weekblad*.

De geneeskundige verzorging in Nederlands-Nederlands-Indië was rond 1900 grotendeels in handen van de militair geneeskundige dienst, ook al groeide het arsenaal burgerartsen en-apothekers gestaag. Het Reglement voor de Burgerlijke Geneeskundige Dienst van 1882 fungeerde als basis voor alle latere wettelijke bepalingen ten aanzien van de volksgezondheid in Nederlands-Indië. Pas in 1911 was een definitieve scheiding tussen de burgerlijke en militaire diensten een feit. De Stadsapothek in Batavia, die tot 1811 het monopolie had op levering van geneesmiddelen aan patiënten in gouvernementdienst werd vaak geleid door militair apothekers met wisselend succes. De militair apotheker had het vak bij een burgerapothek geleerd en examen gedaan voor een provinciale geneeskundige commissie. Een aanvullend examen aan de Kweekschool voor Militair Geneeskundigen was nodig om militair apotheker der derde klasse te worden. Bevordering tot een hogere klasse volgde pas na aanvullende examens. De op deze wijze opgeleide apotheker kon niet zonder meer na uitdiensttreding een eigen apotheek beginnen. Dat gold wel voor apothekers die academisch waren opgeleid dan wel die via staatsexamens het diploma van apotheker hadden behaald. Wie als militair apotheker naar Nederlands-Indië wilde kon hiertoe een specifiek op het farmaceutische werk in Nederlands-Indië toegespitste opleiding volgen bij professor Mulder in Utrecht. Vanaf 1882 was het mogelijk om in Nederlands-Indië het apothekersexamen af te leggen, maar van een officiële apothekersopleiding naar de geldende Geneeskundige Wetten van 1878 was in Nederlands-Indië geen sprake. Pas in 1955 ontwikkelde zich vanuit de Faculteit Wis- en Natuurkunde aan de Universiteit van Bandoeng een zelfstandige farmaceutische faculteit.

De ‘vrouwenzaak’ – het vrouwenkiesrecht voorop - waar haar zuster in het moederland zo gepassioneerd voor streed, liet ook Charlotte niet onberoerd. In 1908 richtte ze samen met haar vriendin, de schrijfster Marie C. Kooij-van Zeggelen, een Indische afdeling op van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. Het ging Charlotte Jacobs hierbij niet zozeer om het kiesrecht voor de Inlandse vrouwen te

bepreiten. Niemand had in die dagen in Nederlands-Indië kiesrecht, ook mannen niet. De primaire doelstelling van haar initiatief was de strijd voor het kiesrecht in het vaderland onder de aandacht te brengen bij de in de kolonie aanwezige Europese - lees: Nederlandse - vrouwen. Dit mes bleek aan meerdere kanten te snijden: de vereniging groeide uit tot een organisatie die op tal van plaatsen in de archipel welzijnsprojecten voor Inlandse vrouwen opzette, maar bleek tegelijkertijd de Europese vrouw in de kolonie op te leiden tot het verenigings-en sociale leven. 'Vrouwen leren logisch te denken en hen inwerken in vraagstukken van actueel belang voor zoover wij, die feitelijk overal buiten stonden, dit met mogelijkheid konden doen', zoals in een verslag uit 1917 valt te lezen. Europese vrouwen, die in de kolonie doorgaans een weinig opvallende rol speelden die geheel in dienst stond van het werk van de echtgenoot, werden dankzij het initiatief van Charlotte Jacobs uit hun veelal lethargische bestaan gewekt.

Charlotte Jacobs was van 1908 tot 1911 en van 1912 tot 1913 presidente van de Indische afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht die in de jaren van haar bestaan explosief groeide. In relatief korte tijd richtten vrouwen nieuwe afdelingen op in vele andere plaatsen, verspreid over de hele kolonie. Haar 'Indische periode' nam bijna dertig jaar in beslag.

Charlotte Jacobs werd een 'baanbrekerster' genoemd, een 'pionierster'. Over haar persoonlijke motivatie schrijft zij dat zij gedreven werd door haar 'zucht om een onafhankelijker positie te verkrijgen.' Vrouwen in die tijd werden geacht zich bezig te houden met handwerken totdat zich een huwelijkskandidaat aandiende. Onderwijs aan vrouwen moest hoogstens in dienst staan van hun toekomstige taak als moeder en echtgenote. Maar Charlotte Jacobs behoorde tot de groeiende groep van vrouwen destijds die nooit trouwde. Een vak te leren waarmee ze in haar eigen levensonderhoud kon voorzien was noodzakelijk.

Als alleenstaande werkende Europese vrouw was Charlotte Jacobs een buitenbeentje in een klimaat waar haar soortgenoten toch vooral geacht werden zich naar het 'vaderlandse model van burgerlijke beschaving' te gedragen. Vrouwen in de kolonie heersten over het privédomein, dat bestond uit huishouding, bedienden en kinderen. Het feit dat Charlotte niet gehuwd was en, voor zover bekend, geen relatie had, maakte haar tot een opvallende figuur binnen de elitegroep van Europeanen. Algemeen gold dat de echtgenoot, of liever zijn functie, bepalend was voor het leven dat een vrouw in de kolonie kon leiden. Afhankelijk van zijn status nam zij een vaststaande plaats in de sociale rangorde in. Alleenstaande werkende vrouwen, zeker diegenen die de huwbare leeftijd voorbij waren, hadden in Nederlands-Indië

een geringe sociale status. Het is interessant te onderzoeken of dat ook gold voor vrouwen met een academische graad en een succesvol en respectabel bedrijf zoals een apotheek.

De ethische beweging, gevolg van een koerswijziging in de koloniale politiek die omtrent de eeuwwisseling op gang kwam, werd aangejaagd door de jurist Van Deventer die in *De Gids* kritiek uitte op de batig slot-politiek van de Bataafse Republiek. Zijn oproep tot het teruggeven aan de bevolking van de aan Nederlands-Indië verdiende miljoenen, vond gehoor in de kleine maar groeiende Nederlandse coterie van nieuwbakken socialist en sociaaldemocraten waartoe Charlotte ook behoorde. Van Deventer en de zijnen, zoals de politici Van Kol en De Kuyper, wilden dat de Javaan zou meeprofiteren van de vruchten van de exploitatie van de kolonie met als oogmerk hem te laten delen in de welvaart. Later werden ook verbetering van de onderwijsmogelijkheden en staatkundige hervormingen tot speerpunt van de nieuwe politieke koers verklaard. Het ging de hervormingsgezinden overduidelijk niet om dekolonisatie van het Land van Insulinde maar om beleid dat gericht was op de ontwikkeling van land en volk en uiteindelijk zelfbestuur onder Nederlandse leiding en naar Westers model. Toch bleek deze ontwikkeling het verlangen naar verzelfstandiging bij de bevolking aan te wakkeren, een omwenteling die in gang werd gezet door oprichting van de eerste Inlandse emancipatiebeweging Budi Utomo in 1908.

De nieuwe ethische wind die door de kolonie waaide bracht een stroom aan activiteiten op gang die de Javaanse bevolking ten goede diende te komen. Het echtpaar Van Deventer speelde hierin een belangrijke rol, daartoe geïnspireerd door de Javaanse regentdochter Kartini (1879-1904). De Van Deventers stimuleerden en steunden (financieel) de oprichting van (lagere) scholen voor Inlandse meisjes en stichtten fondsen voor talentvolle jonge mannen uit de Javaanse elite die in Nederland een universitaire opleiding wilden volgen.

De ethische gedachte raakte ook Charlotte Jacobs en stimuleerde haar tot het nemen van initiatieven die aansloten bij het gedachtegoed van Kartini: vrouwenemancipatie en verheffing van de bevolking. De oprichting van de Indische afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht in 1908 zoals eerder beschreven is daar een voorbeeld van. Ook richtte zij een vereniging op tot vorming van een studiefonds voor talentvolle Inlandse meisjes die aan het, slechts aan jongens voorbehouden, opleidingsinstituut voor inlands arts S.T.O.V.I.A. wilden studeren. Meisjes werden officieel niet geweerd van S.T.O.V.I.A. maar moesten zelf de kosten van de opleiding dragen en hadden niet, zoals de jongens, gegarandeerd zicht op betaalde arbeid na de

studie. Daarom was de animo van meisjes voor deze studie gering. Charlotte Jacobs nam het initiatief voor dit Studiefonds voor Opleiding van Vrouwelijke Inlandsche Artsen (S.O.V.I.A.) pas nadat een Inlands meisje slaagde voor het toelatingsexamen voor S.T.O.V.I.A. Charlottes actie oogstte behalve bijval ook kritiek, omdat het in de ogen van de critici veel te voorbarig was en niet goed doordacht zou zijn. S.O.V.I.A. zoals Charlotte voor ogen had gestaan, kwam er uiteindelijk niet. De Vereniging verlegde in 1916 de koers en richtte zich op het opleiden van Inlandse meisjes tot vroedvrouw en verpleegster.

In 1913 besloot Charlotte Jacobs naar Nederland terug te keren. Omdat ze geen vrouwelijke opvolger kon vinden - rond het tijdstip van haar vertrek waren er nog maar twee andere Nederlandse vrouwelijke apothekers aan het werk in Nederlands-Indië - maakte ze van de Nederlandsche Apotheek een N.V. en stelde een (mannelijke) directeur aan. Pas in 1933 trad in de Nederlandsche Apotheek een vrouwelijke directeur aan. Charlotte Jacobs woonde de laatste jaren van haar leven in Den Haag waar ze in 1916 na een ernstige ziekte overleed. In haar testament bestemde zij een groot deel van haar vermogen voor een stichting die minvermogende meisjes in de gelegenheid moest stellen een academische opleiding te volgen. Ook de Inlandse meisjes werden in haar testament nadrukkelijk genoemd. Het Charlotte Jacobs Studiefonds bestaat nog steeds en keert jaarlijks aan zo'n 30-40 vrouwelijke studenten een toelage uit om aan een Nederlandse universiteit te gaan studeren. Het Fonds wordt thans beheerd en bestuurd door leden van de VVAO, de Vereniging van Vrouwen met een hogere opleiding.

Het theoretische kader van dit onderzoek wordt gevormd door de visie van Franse filosoof Michel Foucault (1926-1984) op de historiciteit van de mens. Hij stelt in zijn *Les mots et les choses* dat in de negentiende eeuw een 'naakte' vorm van menselijke historiciteit aan het licht kwam, dat de mens in feite als zodanig aan de gebeurtenissen is blootgesteld. Doordat de mens leeft, spreekt en werkt raakt hij in zijn eigen Zijn geheel en al verweven met geschiedenissen die niet aan hem ondergeschikt zijn of met hem samenhangen, zegt Foucault. Daardoor heeft de mens de vrije keuze om enkele of meerdere versies van zichzelf te ontwikkelen, afhankelijk van de context waarbinnen hij zich bevindt en de doelen die hij wil bereiken. Een centraal element in Foucaults denken is het begrip *discours*, een specifieke talige structuur van beweringen, aannames en veronderstellingen, die met name door feministen werd omarmd als analytische categorie om na te gaan hoe en in welke context de betekenissen van mannelijkheid en vrouwelijkheid tot stand komen. Foucault's werk zet aan tot een andere manier van denken over sociale structuren, zoals gelijkheid en verschil. Het concept verschil (*difference*) het geven van een

betekenis aan woorden en dingen op basis van een al dan niet expliciet contrast, tegenstelling of oppositie, is een terugkerend thema in Foucaults werk. Hierbij is het uitgangspunt dat een positieve connotatie altijd steunt op een negatieve en dat zij in een afhankelijke relatie tot elkaar staan. Die is hiërarchisch, in die zin dat zij hun betekenis aan de ander ontleen en waarbij de eerste altijd voorrang heeft boven de tweede, die als 'zwakker' wordt voorgesteld. Hiermee wordt verklaard waarom het gender-onderzoek deze categorie van analyseren hanteert; in het gelijkheid-versus -verschildebat gaat het steeds om de vraag waarom vrouwen van bepaalde dingen worden uitgesloten. Feministen willen de verschillende manieren van de onderdrukking van vrouwen en hun verzet daartegen aantonen. Foucault laat zien dat dit verzet niet statisch is maar een productieve rol kan spelen in het leven van de mens doordat hij een relatie met zichzelf opbouwt op basis van de met hem verstrengelde sociale, politieke en persoonlijke voorkeuren. Daardoor vormt de mens zichzelf als subject.

Dit gegeven impliceert een andere manier van geschiedschrijving. In dit onderzoek wordt aan de hand van de levensbeschrijving van Charlotte Jacobs zichtbaar gemaakt hoe ambitieuze vrouwen in de negentiende eeuw de vigerende betekenissen van gender hebben veranderd als antwoord op de oppositie die hun aanwezigheid opriep in de culturele setting waarin het mannelijke de norm was. Zij transformeerden hun vrouwelijke identiteit naar een vorm waarin zij zowel voor zichzelf als het voor het publiek hun geloofwaardigheid behielden.

Summary

CHARLOTTE JACOBS (1847-1916), 'COURAGE, WILLPOWER AND UNTIRING DILIGENCE.'

Charlotte Jacobs was the first female Dutch pharmacist. She worked as a pharmacist and successfully owned a public pharmacy in Batavia in the Dutch East Indies for more than 30 years. At that point in time (late 19th century) she was the only pharmacist of that gender in the Dutch East Indies. Charlotte was the older sister of Aletta Jacobs, who was the first female physician in the Netherlands and a spirited advocate for women's suffrage.

Charlotte was born in Sappemeer on 13 February 1847 to Abraham Jacobs (1817-1881), a non-academically educated village doctor, and Anna de Jongh (1817-1887). She was the fifth of eleven children. After her younger sister Aletta, Charlotte was the second woman in the Netherlands to complete an academic course of study. Even though the fact that Abraham Jacobs was Jewish did not play a significant role in the upbringing of his children, their Jewish background is instrumental in understanding why his daughters managed to enter higher education.

Jewish culture has a strong intellectual tradition. *Lehren* and *Lernen* are key concepts in Jewish society, which may explain the fact that a Jewish background is often mentioned in feminist studies. Generally speaking there was a lack of opportunities for women to receive further education, though Jewish girls seemed to be the exception to this rule. This led to a supposed overrepresentation of Jewish women in further and higher education towards the end of the nineteenth century.

After primary school, girls from well-to-do bourgeoisie families could attend so-called French schools to receive general education in preparation for their future roles as mothers and wives. Girls from lower social circles could go to so-called sewing and knitting schools after primary school, or stay at home to help their mothers with domestic duties in anticipation of a suitable marriage candidate. Marriage was seen as a woman's 'natural' destiny. Women working outside the home with the purpose of earning their own living was not common. A woman's place was at the home, to manage the household and raise children. Looking back, it is beyond doubt that women like Charlotte and Aletta can be seen as 'pioneers,' as 'trailblazers.'

The 1863 Dutch Secondary Education Act, with the HBS (Higher Civic School) as its crowning achievement, did little to change the disadvantaged position of girls.

The HBS was meant for boys, aiming to prepare them for an active life in trade and industry. The equivalent for girls, the MSM followed by MMS (secondary school for girls) was established in 1867. An MMS diploma allowed girls to attend certain lectures at university to obtain a Secondary Education diploma in order to become a teacher. The MMS, however, was not a triumph for the emancipation of women. With its focus on the general development of girls in preparation for their future task as wives and mothers, the curriculum of the MMS did little to advance gender equality. In its nearly one hundred years of existence, the MMS has never been able to offer students the prospect of an academic degree.

The fact that Charlotte Jacobs' famous sister Aletta was able to follow a study program without adequate pre-education was the result of a personal exemption from the Dutch home secretary, Thorbecke. When her sister Charlotte wanted to follow a study program several years later, such exemptions were no longer granted. She had no choice but to prepare for the university entrance exam through self-study. In 1874, she passed the apprentice pharmacist exam in Leeuwarden. In 1875 and 1876 she attended classes at the HBS in Sappemeer, and in 1877 she took the university entrance exam in Leiden. She enrolled at the Faculty of Mathematics and Physics at Groningen University and obtained the Assistant Pharmacist diploma in 1879. Next, she went on to study in both Groningen and in Amsterdam, and in 1881 she took the pharmacist state exam in Amsterdam, which consisted of a theoretical and a practical section. The Dutch pharmaceutical, male-dominated world responded in a positive yet reserved manner. Since the first girl had passed the apprentice pharmacist exam in 1868, a woman in the pharmacy was no longer an unfamiliar sight, and this was generally regarded as a favourable development. Fellow-pharmacists expressed their doubts, though, as to whether a woman could also be a supervisor in a pharmacy; 'only time would tell'.

The first profession for girls with some status was that of apprentice pharmacist. The Industrieschool voor Meisjes (Industrial School for Girls), which was founded in Amsterdam in 1865, started offering training opportunities for this position in 1866. The position of Apprentice Pharmacist started off as a typical example of a male profession as the diploma opened up opportunities to become a full-fledged pharmacist through the exams of assistant pharmacist. The introduction of the Medical Act of 1878 put a stop to this and Pharmacy became an academic course of study and 'Pharmacist' a protected title. Allowing girls to become assistant pharmacists turned out to be an unexpected success, albeit with an unintentional effect. Because of the large influx of girls into this profession, the male apprentice pharmacist gradually disappeared completely, as it reduced the status of the profession since it had become 'a woman's job.'

Charlotte Jacobs also obtained her pharmacy diploma through the above-mentioned assistant pharmacist track. She only did so, however, once her family no longer made any demands on her. In the literature available, Charlotte Jacobs is depicted as a woman who focused mainly on reaching her goal of economic independence and who had to overcome some obstacles on the way. Yet at the same time we are presented with a woman who initially adapted to the mores of the nineteenth century. As was expected of her, the desire for study and (independent) work was always put on the back burner when family obligations like nursing her ill sister or running her unmarried brother's household demanded her attention.

Shortly before her graduation in 1881, her father passed away. As a result, her need to find a job became more urgent. Charlotte accepted, though reluctantly, a position as a second pharmacist at Het Algemeen Ziekenhuis Utrecht (General Hospital Utrecht). It was a job that she did not really enjoy which was presumably due to the demands placed on the second pharmacist that were not particularly attractive to an unmarried woman. In 1884 Charlotte resigned her post at the hospital and went to the Dutch East Indies where she joined her brothers Julius Karel, Simon, Johan Rudolf and Herman, who had all pursued careers in the army, and her sister Frederika. Within a short period of time Charlotte had the good fortune to be able to start working as a supervisor in her colleague Betting's pharmacy, the Javasche Apotheek in Batavia. After having worked there for over six years, she opened her own pharmacy in the upscale Menteng district in Batavia: the Nederlandsche Apotheek (Dutch Pharmacy). For nearly thirty years, she managed the Nederlandsche Apotheek successfully as an independent pharmacist, which can be seen as a major achievement given the limited opportunities for women at the time.

The history of pharmacies in Batavia during the period in question shows that especially those pharmacists who cooperated with others in a limited liability company, cooperative association, or other partnership were successful. The reason for this can be found in the fact that pharmacists in the East Indies faced far larger investments than their counterparts in the Netherlands. They were legally required to keep much larger stocks of medicines, enough to last a year. Also, when purchasing medicines, the pharmacists were not only obliged to adhere to the compulsory list of medicines from the prevailing Dutch pharmacopoeia, they also had to take into account the prescription behaviour of European doctors working in the East. In addition, laboratories had to be set up in such a way that medicines described in the *Pharmacopoea Belgica* could be prepared at all times. A self-employed pharmacist who wanted to take leave to visit the Netherlands was obliged to hire a fully qualified colleague as a replacement. This may also have been one of

the reasons why Charlotte Jacobs never took leave to visit the Netherlands during the nearly thirty years that she worked in the Dutch East Indies.

Charlotte Jacobs prided herself on the fact that she ran her pharmacy with an exclusively female staff, which in the early years she mainly recruited in the Netherlands through advertisements in the *Pharmaceutisch Weekblad* (Pharmaceutical Weekly). The 'women's cause' - women's suffrage first - that her sister Aletta fought for so passionately in the Netherlands would not leave Charlotte untouched either. In 1908 she and her friend, writer Marie C. Kooij-van Zeggelen, established a section of the Vereniging voor Vrouwenkiesrecht (Association for Women's Suffrage) in the Dutch East Indies. The primary objective of her initiative was to bring the fight for suffrage in the Netherlands to the attention of the European - or to be more precise Dutch - women in the colony. The association grew into an organization that set up welfare projects for indigenous women in many places in the archipelago, but at the same time it aimed at preparing European women for taking part in clubs, associations and other forms of social life. A report written in 1917 states about this matter: 'Teach women to think logically and train them in issues of topical importance insofar as we, who were left out of virtually everything, could possibly do so'. European women, who usually played an inconspicuous role in the colony and were defined by their husband's position, were awakened from their mostly lethargic existence thanks to Charlotte Jacobs' initiative.

From 1908 to 1911 and from 1912 to 1913, Charlotte Jacobs served as the president of the Dutch East Indian section of the Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. During her presidency, membership grew exponentially and in a relatively short period of time many new sections were established all over the country. Nevertheless, Charlotte was always regarded as an outsider by her peers, even though her years in the Dutch East Indies spanned a period of almost thirty years. Single, working European women were supposed to conduct themselves according to the bourgeois standards in their home countries. This meant that women in the colony ruled the private domain, which comprised housekeeping, servants, and children. The fact that Charlotte was not married and - as far as can be determined - not in a relationship made her a conspicuous figure among the elite group of Europeans. Single, working women, especially those who were past the marriageable age, had a low social status in the East Indies. It is interesting to investigate whether this was also the case for women with an academic degree and who ran a successful and respectable company such as a pharmacy.

The ethical movement, the result of a change of course in colonial politics that got under way at around the turn of the 19th century, found an audience in a small but growing Dutch coterie of new-fangled socialists and social democrats to which Charlotte also belonged. She subscribed to the ideas of the ethical movement and felt encouraged to start initiatives that were in line with the ideas of the Javanese governor's daughter Kartini (1879-1904). Kartini was a strong advocate for the emancipation of women and the elevation of the Javanese population. The foundation of the above-mentioned Dutch East Indian section of the Vereeniging Voort Vrouwenkiesrecht (Association for Women's Suffrage) in 1908 can be considered as one such initiative. She also set up an association for the foundation of the S.O.V.I.A. a Scholarship Fund for the Education of Female Indigenous Doctors (Studiefonds voor Opleiding van Vrouwelijke Inlandsche Artsen) a scholarship fund for talented indigenous girls who wanted to study at the S.T.O.V.I.A, the boys-only educational institution for indigenous physicians (School Tot Opleiding van Inlandsche Artsen). Girls were not barred from attending the S.T.O.V.I. but they had to bear the costs of the study program themselves and, unlike the boys, they did not have a guaranteed prospect of paid work upon completion of the programme. Jacobs' initiative was driven by her conviction that Javanese women's lives were at risk when assisted in labour by indigenous midwives - the *doekoens baji* - and that they would be better off when attended by Western-trained female indigenous doctors. Besides support, Charlotte's initiative also invited criticism because many critics believed her plans to be far too premature and not well thought-out. Eventually, S.O.V.I.A never saw the light of day but in later years her ideas did result in the foundation of a midwife- and nurse school for indigenous girls.

In 1913, Charlotte Jacobs decided to return to the Netherlands. She could not find a female successor as there were only two other Dutch female pharmacists working in the Dutch East Indies around the time of her departure. As a result she decided to turn the Nederlandsche Apotheek into a limited liability company and appointed a (male) director. The final years of her life she spent in The Hague, where she passed away in 1916 following a serious illness. In her will she designated a large part of her assets to a foundation that should allow girls to follow an academic study program. The indigenous girls were also explicitly mentioned in her will. The *Charlotte Jacobs Studiefonds* (The Charlotte Jacobs Scholarship Fund) still exists and provides an annual grant for 30-40 female students to enable them to study at a Dutch university. The fund is currently controlled and managed by members of the VVAO (an association of women with a higher education degree).

The theoretical framework of this research is based on the vision of French philosopher Michel Foucault (1926-1984) of the historicity of man. In *Les mots et les choses*, he states that in the nineteenth century, a 'naked' form of human historicity came to light - the fact that man as such was exposed to the events. Because man lives, speaks, and works, he, in his own Being, becomes completely interwoven with histories that are not subordinate to him or not correlate with him, says Foucault. As a result, man has the free choice to develop several or multiple versions of himself, depending on the context in which he finds himself and the goals he wants to achieve. Among other things, Foucault is the inventor of the concept of discourse, a specific linguistic structure of assertions, assumptions, and suppositions, which was especially embraced by feminists as an analytical category to find out how and in what context the meanings of masculinity and femininity are established. Foucault's work encourages a different way of thinking about social structures, such as equality and difference. The concept of difference - giving meaning to words and things based on a contrast, antithesis, or opposition that may or may not be explicit - is a recurring element in Foucault's work. The starting point in this regard is that a positive connotation always relies on a negative one; that they relate to one another in a dependent way, with their relationship being hierarchical, in the sense that they derive their meaning from one another, and the first always has priority over the second, which is presented as 'weaker.' This explains why gender research uses this category of analysis; the equality-versus-difference debate always revolves around the question why women are excluded from certain things. Feminists want to show the different ways in which women are oppressed as well as their resistance against them. Foucault shows that this resistance is not static, but that it can play a productive role in the life of man as he builds a relationship with himself based on the social, political, and personal preferences that are intertwined with him. As a result, man forms himself as a subject. This fact implies a different way of historiography. Using the life story of Charlotte Jacobs, this research shows how women in the nineteenth century changed the prevailing meanings of gender in response to the opposition evoked by their presence in the cultural setting in which the masculine was the norm. They transformed their female identity to a form in which they retained their credibility both for themselves and for the public.

Naschrift

Stichting Het Charlotte Jacobs Studiefonds 1916-heden

Het testament van Charlotte Jacobs is zeer gedetailleerd en expliciet en bevat in feite al de statuten van de stichting die Charlotte in het leven wenste te roepen, het Charlotte Jacobs Studiefonds. Dit verklaart vermoedelijk de moeilijkheden die besturen soms ondervonden bij statutenwijzigingen, die vaak neerkwamen op herziening van het testament. Bijvoorbeeld in 1958, toen de omstandigheden het noodzakelijk maakten het bestuur uit te breiden en het beheer van het vermogen over te dragen aan een ‘soliede, binnen Nederland, gevestigde bankinstelling.’ Op deze statutenwijziging kwam commentaar van het Provinciaal bestuur van Zuid-Holland dat de bevoegdheid van het bestuur van het Charlotte Jacobs Studiefonds om de statuten te wijzigen in twijfel trok omdat de voorgestelde wijzigingen afweken van wat in het testament was bepaald. Ook in 1988 vond een statutenwijziging plaats, toen de Vereniging van Vrouwen met een Academisch Opleiding het toezicht op het dagelijks bestuur van de Stichting overnam van de Nationale Vrouwenraad.

De datum van het overlijden van Charlotte wordt beschouwd als de oprichtingsdatum van het Fonds, zoals het ook in de statutenwijziging van 1988 is verwoord:

Bij testament, verleden op zeventien april negentienhonderdveertien voor Notaris Mr. S.K.D.M. van Lier te 's Gravenhage heeft erflaatster in het leven geroepen een stichting genaamd “Het Charlotte Jacobs Studiefonds.”

Charlotte had nauwkeurig bepaald hoe het bestuur eruit zou moeten zien en wie daarin zouden moeten plaatsnemen:

Ik bepaal dat het bestuur der stichting zal bestaan uit drie leden, te benoemen door de Nationale Vrouwenraad van Nederland, voor den tijd van drie jaren, en dat die bestuursleden vrouwen zullen moeten zijn. Ik wensch, dat zodra ons land over vrouwelijke Ministers beschikt, twee van die vrouwelijke Ministers den taak van voornoemde vrouwenraad overnemen.’ [-]

Met afwijking van vorenstaande bepaling omtrent de benoeming van de bestuurders door den genoemden Vrouwenraad, benoem ik de dames: Mevrouw F. van Balen geboren Klaar, Laan van Meerdervoort 341; Mevrouw S. van Overveldt geboren Biekart, Snelliusstraat 36; Mevrouw E. van Deventer geboren Maas, Surinamestraat 20: allen te 's-Gravenhage; voor de eerste maal tot bestuurders der Stichting en zulks voor onbepaalde tijd en alzoo, totdat zij mochten overlijden, bedanken, of verhinderd worden de betrekking te blijven waarnemen.⁵⁰⁷

In het - helaas verre van volledige - archief van het Charlotte Jacobs Studiefonds bevindt zich onder andere een schriftje van het bestuur waarin de pupillen van het eerste uur beschreven worden. Deze eerste aantekeningen moeten rond 1919 gemaakt zijn bij de feitelijke inwerkingtreding van het Fonds toen de executeur zijn vermogensopstelling klaar had. De laatste aantekeningen lopen in dit cahier tot 1948. In de kافت van het schriftje heeft (vermoedelijk) mevrouw Van Woerden-Johannes, secretaris-penningmeester van het Stichtingsbestuur vanaf 1933 tot aan haar dood in 1958, enige korte notities gemaakt; het handschrift komt overeen met dat van de notulist in de 'Notulen', een boekje waarin de notulen zijn gemaakt van de vergaderingen van het toenmalige bestuur van 1933 tot 1949. De notities moeten geheugensteuntjes zijn geweest, want enkele worden ook op andere pagina's even kort herhaald, zoals de overlijdensdatum van Charlotte Jacobs.

Enkele aantekeningen in de kافت van wat ik maar het 'pupillenschrift' noem, zijn het waard te vermelden omdat zij opheldering verschaffen over de stichtingsdatum en het verdere beloop van het Studiefonds:

"Hoogte toelagen fl. 75 per maand."

"Op 31 oktober 1916 werd het Charlotte Jacobs Studiefonds in het leven geroepen. 2 november 1916 geregistreerd. "

"Eerste helft 1919 werd het kapitaal ter beschikking van bestuurderen gesteld. En in juni 1919 werd een oproep voor sollicitanten gedaan. 1919 - 20 eerste pupillen."

"Ch. Jacobs werd 69 en was 35 jaar apotheker".

De eerste pupillen

Een van de eerste meisjes wier beroep op het fonds werd gehonoreerd was Louise Kerling, die plant- en dierkunde studeerde in Leiden. Zij behaalde in 1925 haar doctoraalexamen en promoveerde in 1928. Op 26 januari 1953 werd ze geïnaugureerd als buitengewoon hoogleeraar phytopathologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht. In antwoord op een circulaire die het fonds in 1950 verstuurde aan alle leden van de Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding (thans Vereniging van Vrouwen met Hogere Opleiding) reageerde Kerling als eerste, met een voorlopige toezegging van 25 gulden per jaar. Een opvallende naam in dit eerste 'pupillenschriftje' is die van F. de Clercq Zubli. Dit was Frida Jeanne de Clercq Zubli, de dochter van Jeanne Jacobs, dochter van Julius Jacobs. Frida was dus de achternichte van Charlotte Jacobs. Ze werd in 1902 geboren in Palembang op Sumatra en bracht

haar jeugd door op een afgelegen plantage waar haar vader werkzaam was. In 1920 kwam het gezin terug naar Nederland, waar Frida wis- en natuurkunde ging studeren in Leiden. Ze stopte met haar studie toen ze trouwde met de arts Jaap Mulder met wie zij terugging naar Nederlands-Indië. Na terugkeer in Nederland begon ze boeken en gedichten te schrijven waarin ze haar positieve levensfilosofie ontvouwde. In de Tweede Wereldoorlog was ze actief in het verzet waarbij ze zich inzette om joodse kinderen aan onderduikadressen te helpen. Ze overleed in 1985 in Apeldoorn. Van het Charlotte Jacobs Studiefonds heeft ze vermoedelijk maar een jaar gebruik gemaakt.

Het eerste bestuur

In overeenstemming met Charlottes laatste wil namen Elizabeth van Deventer-Maas, Frederieke van Balen-Klaar en Sophia van Overveldt-Biekart plaats in het eerste bestuur. De keuze van Charlotte Jacobs voor juist deze drie vrouwen is begrijpelijk.

Elizabeth van Deventer was, eerst samen met haar man maar na diens dood alleen opererend, de drijvende kracht achter tal van projecten voor beter onderwijs voor Inlandse meisjes. Dit moet Charlotte Jacobs bijzonder hebben aangesproken.

Sophia van Overveldt was bestuurslid van de Haagse afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, net als Charlotte zelf tijdens haar laatste levensjaren. Frederika van Balen was vice-presidente naast Charlottes zuster Aletta in

de (landelijke) Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, daarnaast was zij ook geruime tijd presidente van de Haagse afdeling van deze Vereniging. Bosch noemt haar 'een van de belangrijkste steunpilaren van het vrouwenkiesrecht', niet in de laatste plaats omdat ze vaak het boegbeeld van de beweging, Aletta Jacobs, op cruciale momenten verving, zoals op het eerste naoorlogse congres van het Internationale Comité van Vrouwen voor Duurzame Vrede in Genève.⁵⁰⁸

Afb. 32: Elizabeth van Deventer-Maas (Tekening: 1938).

Of deze dames door Charlotte zelf op de hoogte waren gesteld van haar voornemen, werd publiekelijk betwijfeld door ene 'Ooievaar', Haags correspondent voor de *Java Bode*. In de *Sumatrapost* van 9 februari 1917 wordt een stuk overgenomen uit deze krant. 'Ooievaar' geeft een kritisch commentaar op de oprichting van het Studiefonds en haar oprichtster, Charlotte Jacobs:

Deze 69-jarige, wier gezondheid reeds geruime tijd te wensen overliet, heeft in de vrouwenbeweging geen rol kunnen vervullen van gelijke betekenis als van haar zuster, mevr. dr. Aletta Jacobs. Maar zij was niettemin een vurige feministe en van haar brede inzichten omtrent de ontwikkeling der vrouw hebben haar laatste wilsbeschikking het beste getuigenis afgeworpen. Zij heeft nl. op enkele kleine legaten na haar gehele vermogen gelegateerd aan een te stichten Charlotte Jacobs Studiefonds, waarvan de revenuen bestemd zijn tot steun aan Indische meisjes die in Nederland een academische graad wenschen te behalen. Met het oppertoezicht over deze stichting is de Nationale Vrouwenraad belast, terwijl het beheer is opgedragen aan drie dames, voor de eerste maal aan: mevrouw Van Balen-Klaar, Van Deventer-Maas, van Overveldt-Biekart. Hoe lofwaardig deze uiterste wilsbeschikking ook moge zijn, de legatrice heeft met haar bestemmingen wel een beetje zonderling omgesprongen. Mij is tenminste verteld, ik meen daarop te mogen vertrouwen, dat de drie aangewezen regentessen der nieuwe stichting nimmer over die benoeming zijn geraadpleegd. Het testament was een ware verrassing.

Los van enige onjuistheden in dit bericht - het testament noemt *ook* de Indische meisjes, niet alleen Indische meisjes - kan men zich afvragen of dit gewoon roddel is, of dat de informant van 'Ooievaar' werkelijk zo betrouwbaar is als de schrijver stelt. Er zijn redenen om aan te nemen dat de eerste bestuursleden wel degelijk op de hoogte waren van de diepe wens van Charlotte Jacobs om, voor meisjes 'van aanleg', de mogelijkheid te scheppen een academische studie te volgen. Uit een jaarverslag van het Fonds van 1933 kan worden opgemaakt dat de betreffende dames wisten hoe begaan Charlotte Jacobs was met het lot van Inlandse vrouwen en meisjes. Uit dit jaarverslag:

Hoewel het testament van wijlen Charlotte Jacobs, dat feitelijk de Statuten van Stichting het Charlotte Jacobs Studiefonds bevat, volgens welke het Fonds moet worden beheerd, vele gegevens bevat omtrent de bedoelingen der erflaatster, verdient het toch aanbeveling, een enkel punt naar voren te brengen van de wenschen der stichtster, dat schriftelijk slechts werd aangestipt, doch waarvan de eerste bestuurderessen weten, dat het een hartewensch was van de overledene. Het was n.l. een lievelingsdenkbeeld van mej. Jacobs, dat vooral meisjes uit de Inlandsche bevolking van Indië, die een academische studie zouden willen volgen, door het Fonds zouden worden geholpen, indien eigen middelen daartoe ontbraken of te kort schoten.⁵⁰⁹

Bovenstaand bericht laat in het midden of de vrouwen dit uit de eerste hand wisten; mogelijk hebben zij uit de tweede hand – namelijk via Marie Kooij-van Zeggelen – vernomen wat zij van plan was. Marie Kooij was zowel goed bevriend met Charlotte Jacobs als met Elizabeth van Deventer. Kooij en Van Deventer werkten, zowel in Nederlands-Indië als later in Nederland, vaak schouder aan schouder, onder meer

bij de organisatie van de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid van 1898, waar Kooij en Van Deventer in nauwe samenwerking met Kartini en haar beide zusjes een Indisch Huis inrichtten.

Uit de in het archief van het Charlotte Jacobs Studiefonds aanwezige stukken kan worden opgemaakt dat Elizabeth van Deventer-Maas vanaf het eerste uur voorzitter was en dat zij dat tot 20 juni 1935 is gebleven.⁵¹⁰ Ook Van Overveldt-Biekart, die secretaris was en Van Balen-Klaar, penningmeester, hebben overeenkomstig de wens van de erflaatster gehandeld en hebben zitting genomen in het eerste bestuur. Ook daarvoor zijn tastbare bewijzen gevonden, zowel in voornoemd archief als in media-uitingen. Zo plaatste Van Overveldt in haar hoedanigheid van secretaris de eerste oproep voor het Fonds in de *Rotterdamsche Courant* van 21 juni 1919. Hierin maakte zij meisjes die een academische opleiding wilden volgen maar daartoe de middelen niet hadden opmerkzaam op de mogelijkheid een beroep te doen op het Fonds voor financiële ondersteuning. Van de aanwezigheid van Van Balen-Klaar in het eerste bestuur mogen de notulen van een vergadering van 16 februari 1934 duidelijkheid scheppen. Hierin wordt genotuleerd dat ‘mevrouw Van Balen-Klaar gaarne zou zien dat een permanent lid uit de Nationale Vrouwenraad deel uitmaakt van het Bestuur ‘in verband met de wenschelijkheid van een nauwer contact met de N.V.R.’.⁵¹¹ Zij stelt een uitbreiding van het Bestuur voor met één persoon zodat dit dan zal bestaan uit mevrouw Van Deventer, presidente, mevrouw Van Woerden-Johannissen, secretaris-penningmeester, Mevrouw Van Balen-Klaar, lid en Mejuffrouw Joh. Westerman, die Van Balen-Klaar vervangt als gedelegeerd lid van de N.V.R.

Tot slot

Het Charlotte Jacobs Studiefonds vierde in 2016 haar 100-jarig jubileum. Zoals hierboven reeds is aangegeven hebben diverse noodzakelijke statutenwijzigingen plaats gevonden. Het Fonds wordt thans bestuurd en beheerd door de Vereniging van Vrouwen met Hogere Opleiding. Jaarlijks ontvangen ongeveer 30 studentes financiële ondersteuning voor hun studie; per jaar worden gemiddeld zeventien nieuwe aanvragen in behandeling genomen.

Bijlagen

Apothekers in Batavia van 1814 tot 1913

Naam apotheek	Jaartal	Naam apotheker	Bijz.
Stadsapotheek			
	1814	J. Groot	
	1814	F.L.J. Gertsen	Koopt uit de boedel van F. Groot
	1818	J.L. Heijmeriks	
	1820	G. Rensing	Verplaatst de apotheek naar de Voorrij
	1820	H. van Bakkenes	Overlijdt 1822
	1821	F. Trentowsky	
	1828	G. Rensing overleden	
	1828	S. Helwig	Ook apotheker Rijswijksche Apotheek
	1829	Ch. Perret	Ook apotheker Rijswijksche Apotheek
	1830	J. Baalde	
	1831	J. Baalde	Ook apotheker Rijswijksche Apotheek
	1831	J. Baalde	
	1832	G. Claus	(Baalde overlijdt; toezicht Wollrabe)
	1833	J.J. Diemont	Ook eigenaar Middelburgsche Apotheek
	1838	J.C.A. Diederichs	Id.
	1842	H.G.D. Pratje	Id.
	1853	N. Lange	
	1855	C.J. Vlamingh Kiebert	Id.
	1865	C.J. Vlamingh Kiebert	Id.; verlof
		F.E. van Houtrijve	Id.; neemt waar
	1871	id.	Id. ook Middelburgsche Apotheek
	1898	id.	Zie adresboek Kleian
Middelburgsche Apotheek			
	1818	J.L. Heijmeriks	Ook apotheker in de Stadsapotheek
	1822	J.v.d. Crab	Overlijdt 1835
	1835	J.J. Diemont	Ook apotheker in de Stadsapotheek
	1838	J.C.A. Diederichs	
	1842	Middelburgsche Apotheek verplaatst naar Parapattan	
	1853	H.G.D. Pratje	Ook Stadsapotheek
	1863	J.C. Schröder & Co	
	Nieuwe naam: Bataviasche Apotheek [B.A.]		
	1864	J.N. Zelisse	Naamsverandering: Bataviasche Apotheek.
	1890	B.A. failliet	Paviljoen van de B.A. te huur

**Utrechtse
Apotheek**

1825	Opening door L.F. Sinkelaar Dellebarre	
1838	Sinkelaar Dellebarre	
1838	F. Göring	S-D. ziek
1838	Id.	Verplaatst naar Noordwijk
1856	Göring & A. Bierwirth	Ook azijnmakerij
1859	Göring biedt Utrechtse Apotheek te koop aan	
1870	E. Dittrich & A. Quast	Onder de naam F. Göring & Co
1876	Dittrich alleen verder	
1877	Göring naar Europa	Wegens ziekte
1877	O. Clarus	Dittrich ziek; overleden aug '77
1880	E. Waitz	Publieke verkoop
1880	E. Waitz & Co	Ook apotheker Leeuwenapotheek
1881	O. Clarus algehele procuratie	
1888	Einde Utrechtse Apotheek	

**Rijswijks(e)
Apotheek**

1828	G. Rensing	Ook apotheker in de Stadsapotheek
1829	Ch. Perret	Id. (G. Rensingh overleden)
1830	J. Baalde	
1831	Baalde & Lastdrager	Fusie Baalde & Lastdrager
1831	Baalde & Lastdarger	B&L uit elkaar; B. naar Stadsapot
1836	J. Lastdrager	L. blijft in Rijswijks(e) Apotheek
1836	N. Lange&	In 1853 ook stadsapotheker
1855	W. Specht Grijp & Kiebert	Specht Grijp: Rijswijks(e) Apoth; Kiebert: Stadsapoth.
Nieuwe naam: Rathkamp & Co		
1866	A.F.A. Rathkamp, F.E. van Houtrijve & N.J. Raland.	Naamswijziging: Rathkamp & Co
1871	Van Houtrijve	Stadsapotheker
1873	S.J. Wolf& M. Ernstman	Toegetreden tot Rathkamp & Co
1898	Id.	Nog steeds actief (bron: adresboek Kleian)
Zie verder Rathkamp & Co		

**Rijswijk's
Apotheek**

1861	H. Deffes	
1862	G. Wilcke	
Nieuwe naam: Leeuwenapothek		
1872	E. Waitz	Naamswijziging: Leeuwenapothek
1880	E. Waitz & Co	Ook beheer Utrechtse apothek
1887	O. Clarus	Ter overname aangeboden door Henny & Clarus
1888	W. van der Ede Pals	
1898	Id.	Nog steeds actief (bron: adresboek Kleian)

Kramat's Apotheek

1859	R.R. Nauta	Oprichting tevens fototech.bureau
1898	Id.	Nog steeds actief (bron: adresboek Kleian)

**Java'sche
Apotheek**

1879	J. Betting	
1882	Vertrek Betting	
1890	Faillissement	
Nieuwe naam: N.V. Bataviasche Volksapothek		
1890	I. Visser (Van Houtryve & Co)	Boedelverdeling Java'sche Apothek
1890	Betting & Co	Opheffing procuratie Ch. Jacobs
1890	Id.	Verder als N.V. Bataviasche Volksapothek
1898	J. Wartena	Directeur; (bron: adresboek Kleian)

De Nederlandsche Apotheek

1890	Ch. Jacobs	Opening
1898	Id.	Nog steeds actief (bron: adresboek Kleian)
1913	N.V. Nederlandsche Apothek	Charlotte naar Europa; aandelen Nederlandsche Apothek vermoedelijk naar Rathkamp & Co.

Fotoverantwoording

- Coverfoto: Foto Atelier Jacob Merkelbach, Collectie Joods Historisch Museum, Amsterdam.
- Afb. Deel I: Borgercompagniestraat, Sappemeer. beeldbank Hoogezand-Sappemeer.
- Afb. Deel II: De Rivier de Tjiliwoeng, Batavia. Collectie KITLV, Leiden.
- Afb. Deel III: Den Haag omstreeks 1908. Haagse Beeldbank.
- Afb. 1: Beeldbank Hoogezand-Sappemeer.
- Afb. 2: Collectie Atria.
- Afb. 3: <http://www.dbnl.org/tekst/lint01lgesc02_01/lint01lgesc02_01_0002.php>
- Afb. 4: Collectie NA.
- Afb. 5: Collectie De Wilde.
- Afb. 6: Collectie Atria.
- Afb. 7: Website Brabants Historisch Informatiecentrum BHIC.
- Afb. 8: <http://www.wikidelft.nl/index.php?title=Storm-van_der_Chijns_Mienette>
- Afb. 9: Beeldbank Amsterdam.
- Afb. 10: Wikimedia: Foto P.D. van Rhijn, Amsterdam.
- Afb. 11: <<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Loke>>
- Afb. 12: <<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Tobbe>>
- Afb. 13: <<http://beata.damescompartment.nl/>>
- Afb. 14: Collectie De Wilde. (Familiebezit M. de Clerq Zubli-Veenstra).
- Afb. 15: Collectie De Wilde. (Familiebezit Ferguson).
- Afb. 16: <https://legacy.lib.utexas.edu/maps/historical/baedeker_indien_1914/txu-pclmaps-batavia_1914.jpg>
- Afb. 17: <<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:KITLV01:26618>>
- Afb. 18: *Javabode*, 17 april 1867.
- Afb. 19: Woodbury&Page. Collectie: KITLV.
- Afb. 20: Noordwijk met rechts de Javasche Apotheek. Collectie KITLV.
- Afb. 21: Huis Charlotte, achterzijde. Collectie KITLV.
- Afb. 22: Woodbury&Page, Collectie www.geheugenvannederland.nl.
- Afb. 23: *Bataviaasch Handelsblad*, 12 juli 1890.
- Afb. 24: Wikimedia; www.geheugenvannederland.nl.
- Afb. 25: <<https://www.biography.com/people/raden-adjeng-kartini-37859>>
- Afb. 26: www.dbnl.nl; Tekening: J. Gabriëlse, 1927.
- Afb. 27: *Nieuws van den Dag voor Nedelandsch-Indië*, 12 augustus 1911.
- Afb. 28: idem, 4 februari 1911.
- Afb. 29: <<https://javapost.nl/2012/09/06/marie-thomas-1896-1966-de-eerste-vrouwelijke-arts-in-nederlands-indie/> Marie Thomas.>
- Afb. 30: <<http://www.nederlandse-vrouwenraad.nl/html/index.php?paginaID=871>>
- Afb. 31: The New York Public Library Digital Collections. 1913. Schwimmer-Lloyd Collection
<http://digitalcollections.nypl.org/items/510d47e2-f2db-a3d9-e040-e00a18064a99>
- Afb. 32: E.M.L. van Deventer – Maas (1857-1942), en face portret, 1938. Maker: Coen van Oven. <http://stichtingcoenvanoven.nl/werken/e-m-l-van-deventer-maas-1938>.

Lijst van afkortingen

BGD:	Burgerlijke Geneeskundige Dienst
BMGN:	Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden. Low Countries Historical Review (Open Acces) van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap KNHG (2012).
GA:	Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven, Groningen
MGD:	Militair Geneeskundige Dienst
NA:	Het Nationaal Archief, Den Haag
NMG:	Nederlandse Maatschappij ter Bevordering der Geneeskunst
NMP:	Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter Bevordering der Pharmacie
NTvG:	Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde.
PTNI:	<i>Pharmaceutisch Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië</i> . Orgaan van de Nederlandsch-Indische Apothekersvereniging.
PW:	<i>Pharmaceutisch Weekblad</i> . Vakblad van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter Bevordering der Pharmacie (KNMP). NB: in vroege edities vond geen paginanummering plaats. Auteursnamen werden onregelmatig vermeld.
RHC :	Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven (zie ook: GA).
S.O.V.I.A.:	Studiefonds Opleiding Vrouwelijke Inlandsche Artsen
S.T.O.V.I.A.:	School tot Opleiding van Inlandsche Artsen
VR:	Vrouwenraad
VvVK:	Vereniging voor Vrouwenkiesrecht

Bronnen

Geraadpleegde archieven

Amsterdam:

Atria, Kennisinstituut voor emancipatie en Vrouwengeschiedenis

Archief Aletta Jacobs.

Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid 1898.

Nationale Vrouwenraad.

Knipselmap Charlotte Jacobs.

Papers Carrie Chapman Catt.

Nederlandse Bond voor Vrouwenkiesrecht.

Collectie *Evolutie, weekblad voor de vrouw*.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

Maandblad voor Vrouwenstudie 2(1914).

Joods Historisch Museum.

Het boek genaamd de vervulde penne Josephs 1787. Inv. Nr 0009793.

D.E. Cohen, Amsterdamse Joodse Medicinae Doctores (1641-1809) s.n.1927.

Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit

Arnhem:

Gelders Archief

Bevolkingsregister en Burgerlijke Stand.

Den Haag:

Centraal Bureau voor de Genealogie.

Gemeentearchief

Bevolkingsregister en Burgerlijke stand.

Letterkundig Museum

Knipselmap Marie Christine van Zeggelen, inv.nr 243.

Nationaal Archief

Archief van C.T. van Deventer en E.M.L. Maas.

Archief Koloniën 1850-1900.

Archief van de Inspecteur (-Generaal) van de Geneeskundige Dienst der Land- en Zeemacht en de daarbij gedeponeerde archieven.

Groningen:

Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven

Archief Rijks HBS te Sappemeer.

Archief Provinciale Commissie van geneeskundig onderzoek en Toezicht te Groningen 1811-1850.

Archief Departement Groningen Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1781-1998.

Archief Register van Geneeskundig oefenaren geëxamineerd door de provinciale commissie van geneeskundig onderzoek en Toezicht te Groningen 1814-1865.

Inventaris van de archieven van de districtschoolopzieners op het lager onderwijs in de provincie Groningen; 1812-1857; Betreft een enquête onder plaatselijke onderwijzers ingesteld door de Provincie van Onderwijs bij circulaire van 10 juni 1828-1832. Deel 6: 1^e district.

Universiteitsbibliotheek Groningen.

Hoogezand-Sappemeer:

Gemeentearchief Hoogezand-Sappemeer.

Kadaster Sappemeer: sectie F 2654: verkoopakte A. Jacobs, 1879. Archief van het gemeentebestuur van Sappemeer: 01-003. Arch.nr 332 (1851-1869).

Leiden:

Universiteitsbibliotheek Leiden

Geraadpleegde Indische kranten:

Bataviaasch Handelsblad

Bataviaasch Nieuwsblad

Bataviasche Courant

De Locomotief

De Oostpost

De Preanger Bode

Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië

Java Bode

Javaasche Courant

Samarangsche Courant

Soerabaiasch Handelsblad

Sumatra Post

Geraadpleegde literatuur

- Anbeek, T. "De kinderziekten van de Nederlandse biografie." *Ons Erfdeel* 33 (1990): 197-208.
- Ankersmit, F.R. *De navel van de geschiedenis. Over interpretatie, representatie en historische realiteit*. Groningen: Historische Uitgeverij, 1990.
- Anrooij, F. van. *De koloniale staat 1854-1942. Gids voor het archief van het Ministerie van Koloniën. De Indonesische archipel*. Den Haag: Nationaal Archief, 2009.
- Assmann, A. *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C.H. Beck, 2003.
- Assmann, J. *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Beck, 1999.
- Bank, J., M. van Buuren. 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Den Haag: SDU, 2000.
- Bartels, A. *Een eeuw middelbaar onderwijs 1863-1963*. Groningen J.B. Wolters, 1963.
- Becking, B.E.J.H. "Tabellarisch overzicht van het Personeel der Geneeskundige Dienst in Nederlandsch-Indië sedert 1816." *Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* 20 (1880): 1-77.
- Beets, G., et al., ed. *De demografische geschiedenis van de Indische Nederlanders*. Den Haag: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, 2002.
- Bel, J.H.C. *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1945*. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur. Vol. 6. Amsterdam: Bert Bakker, 2015.
- . *De Nederlandse literatuur in het fin de siècle: een receptie-onderzoek van het proza tussen 1895 en 1900*. Amsterdam: AUP, 1993.
- . "Receptieonderzoek en literatuurgeschiedenis. De Indische roman als broeierige vrijplaats van de Nederlandse literatuur." *Indische letteren* 7 (1992): 195-203.
- Berg, van den W., P. Coutenier. *Alles is taal geworden*. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.
- Bergen, L. van. *Van koloniale geneeskunde tot internationale gezondheidszorg: een geschiedenis van honderd jaar Nederlandse Vereniging voor Tropische Geneeskunde*. Amsterdam: KIT Publishers, 2007.
- Berger, C. "Een vrouwenstemmetje..." "De vrouwenkiesrechtstrijd in Nederlands-Indië 1908-1941. S.I., s.n., Doctoraalscriptie Leiden, 1990.
- Berkel, K. van. *Universiteit van het Noorden : vier eeuwen academisch leven in Groningen. Deel I: De oude universiteit, 1614-1876*. Hilversum: Verloren, 2014.
- Beukers, H., ed. *Bloei en kritiek: het onderwijs onder de inspecteurs Beckers en Snabilié.'s-Rijksweekschool voor Militaire Geneeskundigen te Utrecht (1822-1865)* Amsterdam: Rodopi, 1988.
- . *Terug naar de wortels*. Oegstgeest: De Kempenaer, 1989.
- Bierman, A.I. *De farmacie en het apothekersberoep in Nederlands Oost-Indië in de periode 1800-1950*. Den Haag: Commissie voor de geschiedenis van de farmacie KNMP, 2004.
- . *Militaire farmacie in Nederland*. Den Haag: KNMP, 2009.
- . *Van artsenijsmengkunde naar artsenijsbereidkunde. Ontwikkelingen van de Nederlandsche farmacie in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Rodopi, 1988.
- . "Vrouwen in de farmacie: Alide Grutterink (1869-1927)." *Gewina* 20 (1997): 286-96.

- . "De winkel en de wetenschap. Artsenijbereidkunde en toxicologie als universitaire vakken." *Gewina* 16 (1993): 141-154.
- Blok, J. et al. *Derde Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*. Nijmegen: SUN, 1982.
- Blok, P.J. "Vrouwelijke studenten." *Onze Eeuw* 7.III (1907): 447-62.
- Blom, E. *De vlam van het menselijk denken. Nico van Suchtelen (1878-1949)*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1999.
- Blom, J.C.H., et al. *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam: Balans, 1995.
- Blom, J.C.H., J. Cahen. "Joodse Nederlanders, Nederlandse Joden en joden in Nederland, 1870-1940." *Geschiedenis van de Joden in Nederland*. Ed. Blom, J. C.H. Amsterdam: Balans, 1995: 247-310.
- Bloys van Treslong Prins, P.C.A. "Biografische en Genealogische gegevens betreffende apothekers in Nederlandsch-Indië tot nu toe gevonden in het landsarchief te Batavia." *Pharmaceutisch Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* 7 (1930): 154-57; 383-86.
- . "Biografische en Genealogische gegevens betreffende apothekers in Nederlandsch-Indië tot nu toe gevonden in het landsarchief te Batavia." *Pharmaceutisch Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië* 6. (1929): 23-24;60-65;93-97;133-36;83-87;235-39;348-50.
- Boekholt, P.Y.H.F., P. de Booy. *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*. Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1987.
- Boekholt, P.Y.H.F., et al. "Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de Staat." *Jaarboek voor de geschiedenis van opvoeding en onderwijs*. Ed. Onderwijs., Belgisch Nederlandse Vereniging voor de Geschiedenis van Opvoeding en. Assen: Van Gorcum, 2002.
- Bonnema, T. *Over de grenzen*. Den Haag: Daamen, 1920.
- Bont, D. et al. *Bomen over Aletta*. Hoogezand-Sappemeer: Stichting AJS en Dr. Aletta Jacobs Scholengemeenschap 1993.
- Boon, E.P., J.J.M. Lettinck. *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand-Sappemeer, Slochteren, Noord- en Zuidbroek en omliggende dorpen 1724-1950*. Bouwstoffen voor de geschiedenis van de Joden in (stad en provincie) Groningen. Ed. Dr. J.A. Kossmann-Putto, Mr. J.H. de Vey Mestdagh. Vol. 10. Groningen: Mr. J.H. de Vey Mestdagh Stichting, 2001.
- Borgers, A.H. *Doctor Willem Bosch en zijn invloed op de geneeskunde in Nederlandsch Oost-Indië*. Utrecht: Kemink en Zoon, 1941.
- Bosch, M. "Blauwkousen en hobbezakken in een witte jas. De eerste vrouwelijke artsen in Nederland 1872-1913." *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 3. Nijmegen, SUN, 1982: 63-97.
- . "De last van de overlevering. Gender en de herinneringscultuur in de wetenschap." *Tijdschrift voor Genderstudies*.3 (2008): 46-58.
- . *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid, Aletta Jacobs 1854-1929*. Amsterdam: Balans, 2005.
- . *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland 1878-1948*. Amsterdam: SUA, 1994.
- . "Worstelen met gender en de biografie: een themarecensie." *BMGN, Low Countries Historical Review* 127-3 (2012): 50-67.
- Bosch, M., et al. *In het hart van de wetenschap. Naar Total E-quality en diversiteit in de universiteit*. Den Haag: SDU, 1999.
- Bosman-Jelgersma, H. A. *Poeders, pillen en patiënten*. Amsterdam: Sijthoff, 1983.

- Boven, E. van. *Een hoofdstuk apart: 'vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898-1930*. Amsterdam: Sara: Van Gennep, 1992.
- Braun, M. *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1992.
- Broek, J. van den. *375 jaar Hoogezand en Sappemeer*. Bedum: Stichting 400 jaar Veenkoloniën i.s.m. Profiel Uitgeverij, 2003.
- Brooshooft, P. *De ethische koers in de koloniale politiek*. Amsterdam: J.H. de Bussy, 1901.
- Brugmans, I.J. *Geschiedenis van het onderwijs in Nederlandsch-Indië*. Groningen - Batavia: J.B. Wolters' Uitgeversmaatschappij N.V., 1938.
- Buchheim, E. "De illusie van tropisch Nederland. Brieven van Nederlandse vrouwen in Indië." *Vertrouwd en Vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië*. Ed. Captain, E. Hilversum: Verloren, 2000:65-76.
- Bush, J. "Edwardian ladies and imperial power." *Journal of imperial and Commonwealth history* 29.1 (2001): 154-56.
- Busken Huet, C. "Mevrouw M.C. Frank." *Litterarische Fantasiën en kritieken*. Vol. II. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink, 1884.
- Buur, D. *Persoonlijke documenten. Nederlands-Indië/Indonesië, (1800-1970)*. Keuze-bibliografie. Leiden: Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, 1973.
- Captain, E., M. Hellevoort, M. van der Klein. *Vertrouwd en vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Nederlands-Indië en Indonesië*. Hilversum: Verloren, 2000.
- Catenius-van der Meijden, J. M. J. *Ons huis in Indië: handboek bij de keuze, de inrichting, de bewoning en de verzorging van het huis met bijgebouwen en erf, naar de eischen der hygiëne, benevens raadgevingen en wenken op huishoudelijk gebied*. Semarang: Masman & Stroink, 1908.
- . *Naar Indië en terug. Gids voor het gezin, speciaal een vraagbaak voor dames*. Tweede druk ed. Amsterdam: L.J. Veen, z.j.
- Daum, P.A., *Uit de suiker in de tabak*. Den Haag, Thomas & Eras, 1977.
- . *Aboe Bakar. Indische roman*. Batavia/'s Gravenhage: Kolff & Co./ Loman & Funke, 1894.
- . *Hoe hij Raad van Indië werd*. 's Gravenhage: Thomas & Eras, 1978.
- Departement van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid. "Algemeen verslag van het middelbaar en lager onderwijs voor Europeanen en met dezen gelijkgestelden in Nederlandsch-Indië over 1893." (1893).
- Derks, M.A., K. Leers. *Academische vrouwen tijdens het interbellum. De denkbeelden van de Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding over seks-identiteit en academische identiteit, 1918-1942*. Nijmegen: KUN, 1992.
- Deveaux, M. "Feminism and Empowerment: A Critical Reading of Foucault." *Feminist Studies. Women's Agency: Empowerment and the Limits of Resistance*. 20.2 (1994): 223-47.
- Deventer, C. Th van. "Indië na den oorlog." *De Gids* 79.IV (1915): 385-86; 96-97.
- Devos, R. "Fragmenten voor een machtstheorie. Kritische analyse van de machtsproblematiek in Foucaults *La volonté de savoir*." *Bijdragen. Tijdschrift voor filosofie en theologie* (1987): 277-302.
- . *Macht en verzet. Het subject in het denken van Michel Foucault*. Kampen: Klement, 2004.

- Dijk, H. van. *'In het liefdeleven ligt gansch het leven': het beeld van de vrouw in het Nederlands realistisch proza, 1885-1930*. Assen: Koninklijke Van Gorcum, 2001.
- Dijk, J. van. *Dezen kostbare tempel van het onderwijs. Onderwijs in Hoogezand 1880-1920*. Groningen, 1984.
- Doel, H. W. van den. *De stille macht: het Europese binnenlands bestuur op Java en Madoera, 1808-1942*. Amsterdam: Bert Bakker, 1994.
- . *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee*. Amsterdam: Bert Bakker, 2011.
- Dohmen, J. Buuren, M. van, ed. *De prijs van de vrijheid. Denkers en schrijvers over moderne levenskunst*. Amsterdam: Ambo, 2011.
- Doorman, M., Pott, H., *Filosofen van deze tijd*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008.
- Douwes Dekker, E. *Max Havelaar*. Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1954.
- Du Perron, E. "Verzameld werk. VII: Indisch memorandum: Inleidingen: Van Kraspoekol tot Saidjah: Verspreide artikelen: Brieven uit Holland." (1946).
- Erl, A. et al., ed. *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: Walter de Gruyter, 2008.
- Essen, M. van. "Kweekscholen voor vrouwen?" *Een tien voor vlijt. Meisjesonderwijs vanaf de oudheid tot de MMS*. Ed. Dekker, K. et al. Zutphen: Walburg Pers, 1992.
- . "Onderwijzeressen in Niemandland." Rijksuniversiteit Groningen, 1985.
- . *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland*. Amsterdam: SUA, 1990.
- Everard, M., U. Jansz. *De minotaurus onzer zeden. Multatuli als heraut van het feminisme*. Amsterdam: Aksant, 2008.
- Fasseur, C. "'Een domme, wrede satire op de Havelaarszaak'. Multatuli en de Maatschappij tot Nut van den Javaan." *Indische Letteren* 24 (2009): 87-92.
- . "F.G.P. Jaquet, Kartini. Brieven aan mevrouw R.M. Abendanon-Mandri en haar echtgenoot met andere documenten." *BMGN - Low Countries Historical Review*. 105.1 (1990): 126 - 27.
- . *Kultuurstelsel en koloniale baten*. Leiden: Universitaire Pers, 1978.
- . *Max Havelaar en de publieke zaak*. Amsterdam: Bert Bakker, 1995.
- . "Purse or principle: Dutch colonial policy in the 1860 and the decline of the Cultivation System." *Modern Asian Studies* 25 (1991): 33-52.
- Foucault, M. *De woorden en de dingen*. Amsterdam: Boom, 2006.
- . *Dits et Écrits* Vol. II. Paris : Gallimard, 1994.
- . «Histoire de la sexualité : Le souci de soi.» *Bibliothèque d'histoire*. Vol. 3. Paris : Gallimard, 1994.
- . *De wil tot weten*. Geschiedenis van de seksualiteit I. Nijmegen : SUN, 1984.
- Frank, M.C. Vanger-, *Hoe zij oude vrijster werd*. Leiden: D. Noothoven van Goor, 1874.
- France, P., W. St. Claire, *Mapping lives: the uses of biography*. Oxford; New York: Oxford University Press for the British Academy, 2002.
- Gordon, A. *The Necessary but Impossible Task: the Netherlands Indies Factory Commission and Promotion of Industry in a Colonial Economy 1901-1926*. Nijmegen: Lap Lambert Academic Publishing, 2009.

- Gorter, F.W. *Ernstige godsvrucht en gezond verstand. Een selectie uit de dagboeken van Foeke Wiggles Gorter (1756-1836), leraar van de doopsgezinden in Sappemeer*. Hilversum: Verloren, 2010.
- Gouda, F. "De vrouw in Nederlands-Indië. Van Mestiezencultuur naar Europese cultuur." *Indische letteren* 20 (2005): 3-12.
- . *Dutch culture overseas. Colonial practice in the Netherlands Indies, 1900-1942*. Amsterdam: AUP, 1995.
- . "Teaching Indonesian Girls in Java and Bali, 1900-1942: Dutch progressives, the infatuation with 'Oriental' refinement, and Western ideas about proper womanhood." *Women 's History Review* 4.1 (1995): 25-62.
- Goudoever, W.A. van. *Onder de hoede van een naam*. Amsterdam: O.N. van Kampen & Zoon, 1957.
- Groen, M. *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980. Een onderwijskundig overzicht I: De wetgeving; II: Maatschappelijke bevoegdheid*. Eindhoven: Eindhoven University of Technology. Department of Philosophy and Social Science, 1983.
- Gruyter, W. de, ed. *Cultural Memory Studies. International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: De Gruyter, 2005.
- Gunning, J.W. G.J. *Mulder*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink, 1882.
- Haanstra, W.F.G.L. "De reorganisatie van de Hoogere Burgerschool met driejarige cursus voor Meisjes te Batavia." *Indische Gids* 22.2 (1900): 1368-88.
- Hamaker, M.J. "De middelbare school voor meisjes." *De Gids* 86 (1922): 442- 56.
- Hamburger, Joseph. *Het Boek Genaamd De Vervulde Penne Josephs, of Het Vierde Deel Der Penne Josephs, Na Den Naam Van Den Autheur, Die De Volgende Gebeden Gedaan Heeft Binnen Zyn Huis, Met Eenige Godvruchtige Mannen, in Alle Bekende Troubele En Benauwde Tyden, Waar in Zich Het Doorl. Vorstelyk Huis Van Orange Bevonden Heeft; Om Aan Den Heere Te Bidden En Te Smeeken, Voor Het Welzyn En Triompheeren Van Z.D.L. Hoogh. En Het Geheele Vorstelyke Huis Van Orange Enz. Enz. Enz. Groningen De Wed. Hendrik Vechnerus 1787*.
- Hamer, D. "Een leven 'met de pen in de éene, den stofdoek in de andere hand..." *Literatuur* 9 (1992): 151-56.
- Hartong, G. T. et al., ed. *Overijsselse historische bijdragen 130e stuk 2015: verslagen en mededelingen van de vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis*. Hilversum: Verloren, 2015.
- Hekman, S. *The Feminine Subject*. Cambridge: Polity, 2014.
- . *The Material of Knowlegde*. Indiana: Bloomington, 2010.
- Helsdingen-Schoevers, B. van. "De Europeesche vrouw in Indië." *Onze Koloniën* 1.8 (1914).
- . *Indië en Europa. Fragmenten door Beata van Helsdingen-Schoevers. Causeriën en beschouwingen over het leven in Ned. Indië over de vrouw en het kind en hun belangrijkste problemen. Met een inleiding van Johan Koning*. Leiden: N.V. Leidse Uitgeversmaatschappij., 1929.
- Hesselink, E.Q. "Genezers op de koloniale markt: inheemse dokters en vroedvrouwen in Nederlandsch Oost-Indië, 1850-1915." Amsterdam, Vossiuspers UvA, 2009.
- Hoenkamp-Mazgon, E.M.Th. *Chinezen: burgers of buitenlui? Arbeidsverhoudingen in Deli tegen het licht van de Ethische Politiek 1902-1905*. Leiden, 1986.

- Hogendorp, A. van. *Van Vrouwenleven*. Groningen: G. Römelingh, 1913.
- Hogeweg- de Haart, H.P. *Anna Maria Margaretha Storm-van der Chijs*. Amsterdam: Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging, 1956.
- Holmes, R., "The Proper Study." *Mapping Lives: The Uses of Biography*. Ed. France, P., W. St Claire, Oxford: British Academy Centenary Monographs, 2002, 7-18.
- Honings, R. Zonneveld, P. van *Reizen in Insulinde 1800-1950. Een tint van het Indische Oosten*. Hilversum: Verloren, 2015.
- Houben, V.J.H. "Geschiedenis in discussie. Het gebruik van literaire bronnen bij de geschiedschrijving van Indonesië." *Indische Letteren* 7 (1992): 161-66.
- . *Van kolonie tot eenheidsstaat. Indonesië in de negentiende en twintigste eeuw*. Leiden: Semaian, 1996.
- Houkes, J. Hoekema, P., ed. *Multatuli en Groningen. Zijn lezingen in stad en lande en zijn invloed op de maatschappij-hervormers, met ongepubliceerde documenten*. Groningen, Veendam, 1987.
- Houwaart, E. "Gronings romanticus en nationaal hervormer: de hygiënist Levy Ali Cohen (1817-1889)." *Medische Geschiedenis in regionaal perspectief: Groningen 1500-1900*. Ed. Huisman, F. et al. Rotterdam: Erasmus Publishing, 1997.
- Hoven, Th., *Vrouwen lief en leed onder de tropen*. Schoorl, 1988.
- Hugenholtz, P.H. *Meisjesscholen. Volksalmanak voor het jaar 1870, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Amsterdam, 1870.
- Huisman, F., ed. *Gezond weer op in Groningen. Gezondheidszorg en medisch beroep 1500-1900*. Universiteitsmuseum Groningen 1993.
- Huisman, F., C. Santing. *Medische geschiedenis in regionaal perspectief: Groningen 1500-1900*. Ed. Publishing, Erasmus. Rotterdam, 1997.
- Huisman, F. "Farmacie, apothekers en de geest van Thorbecke. Farmaceutische disciplinevorming aan het eind van de negentiende eeuw." *Gewina* 19 (1996): 280-295.
- Hull, J. van 't, et.al., *Een eeuw middelbaar onderwijs herdacht 1863-1963*. Groningen: J.B. Wolters, 1963.
- Hüsken-Nillissen, H.W.M., D. de Moulin. "De Dienst der Volksgezondheid in Nederlandsch-Indië; een terugblik." *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 130.52 (1986): 2356-60.
- International Woman Suffrage, Alliance. *The International Woman Suffrage Alliance, report of Seventh Congress, Budapest, Hungary, June 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 1913*. Manchester: Percy Bros., 1913.
- Itallie, E.I. van. "Uit de Geschiedenis der Militair Pharmacie in Nederland." *Pharmaceutisch Weekblad* 76 (14), 1939: 349-69.
- Jacobs, A. *Herinneringen*. Amsterdam: Holkema & Warendorf, 1924.
- . *Herinneringen*. Nijmegen: SUN, 1985.
- . *Reisbrieven uit Afrika en Azië, benevens eenige brieven uit Zweden en Noorwegen*. Almelo: W. Hilarius Wzn, 1913.
- Jacobs, Ch. "De vooruitzichten van de vrouwelijke apotheker in Indië." *Maandblad voor Vrouwenstudie* 2 (1914): 25-26.
- . "Een baanbreekster." *Evolutie* 14.11 (1906): 89.
- Jacquet, F.G.P., ed. *Kartini. Brieven aan mevrouw R.M. Abendanon-Mandri en haar echtgenoot met andere documenten*. Vol. XXII. Dordrecht: Foris Publications, 1987.

- . "Kartini; een reactie." *Indische Letteren* 3 (1988): 75-83.
- Jamin, H., M. Huisman. *Kennis als opdracht: de Universiteit Utrecht 1636-2001*. Utrecht: Matrijs, 2001.
- Jansen, B. "De liberale ideologie in een koloniale tijd. Parlementaire debatten in Nederland 1848-1900." MA-scriptie. Universiteit Leiden, 2014.
- Java, M.van, *Hermelijn*. Vol. 1. Schiedam: H.A.M. Roelants, 1885.
- Jensen, L. *Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt*. Vrouwentijdschriften en journalisten in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw. Hilversum: Verloren, 2001.
- Jong, J. de. "Nederland en het Indische batig slot, 1831-1875." *Groniek* 80 (1982).
- . "Van batig slot naar ereschuld; De discussie over de financiële verhouding tussen Nederland en Indië en de hervorming van de Nederlandse koloniale politiek, 1860-1900." Universiteit Groningen, 1989.
- Kalma, P. "Ethische politiek." *Socialisme & Democratie* 51 (1994): 78-80.
- Kartini, R.A. *Brieven aan mevrouw R.M. Abendanon-Mandri en haar echtgenoot met andere documenten*. Ed. Jacquet, F.G.P. Dordrecht: Foris Publications, 1987.
- . *Door duisternis tot licht: gedachten over en voor het Javaanse volk*. 's-Gravenhage: "Luctor et Emergo", 1912.
- Kartini, R.A., J. Coté, *On feminism and nationalism: Kartini's letters to Stella Zeehandelaar, 1899-1903*. Correspondence. English Selections. Clayton, Vic.: Monash Asia Institute, Monash University, 1995.
- Keijser, J.P. de. "De Nederlandsche vrouw en haar onderwijs." *De Tijdspiegel* 1 (1870): 511-37.
- Kirejzyck, M. "Vrouwen kozen exact; studie en beroepsuitoefening rond de eeuwwisseling." *Gewina* 16 (1993): 234-47.
- Klaauw, A. van der, A.I. Bierman, *Rathkamp. Herinneringen aan een bijzondere onderneming in de Oost 1815-1985*. Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter bevordering der Pharmacie, 2007.
- Kloek, E. *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis*. Nijmegen: Vantilt, 2013.
- Kloppenburgh-Versteegh, J. *Het leven van de Europeesche vrouw in Indië*. Deventer., 1913.
- Koen, E.M. *Archief van het Collegium Medicum, Collegium Obstetricum en plaatselijke Commissie van geneeskundig Toezicht*. Amsterdam, 2013.
- Kolf, M.C. van der. *Zeventig jaar vrouwenstudie*. Rotterdam: W.L.&J. Brusse's uitgeversmaatschappij N.V., 1950.
- Koning, J. *Indië en Europa. Fragmenten door Beata van Helsdingen -Schoevers. Causerieën en beschouwingen over het leven in Ned. Indië over de vrouw en het kind en hun belangrijkste problemen. Met een inleiding van Johan Koning*. Leiden: NV Leidse Uitgeversmaatschappij., 1929.
- Koning, M. *De Nederlandse expansie en ethische politiek in de visie van Colijn*. Den Haag: s.n., 1983.
- Kuitenbrouwer, M. "Een eeuwig durende ereschuld?" *International Spectator* 7/8 (2000): 377-82.
- . *Nederland en de opkomst van het imperialisme: Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902*. Amsterdam: De Bataafse Leeuw, 1985.
- Labruyère, W. G. J. *Mulder (1802-1880)*. Leiden: Groen, 1938.

- Leezenberg, M., G. de Vries. *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012.
- Lieburg, M. van. "Regionaal en nationaal beleid. Over de Groningse afdelingen van de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst (1849-1900)." *Medische geschiedenis in regionaal perspectief. Groningen 1500-1900*. Ed. Huisman, F. Rotterdam: Erasmus Publishing, 1997. 131-61.
- Lindblad, J., Th. "Ondernemen in Nederlands-Indië c.1900-1940." *BMGN -Low Countries Historical Review*. 108 4 (1993): 699-710.
- Lith van Schreven, M.A.E. "De alleenstaande vrouw in Indië." *Indisch Vrouwenjaarboek 1936*. Ed. Hooijkaas- Van Leeuwen Boomkamp, J.H. Jogjakarta: Kolff-Buning, 1936. 51-54.
- Locher-Scholten, E. "Door een gekleurde bril...Koloniale bronnen over vrouwenarbeid op Java in de negentiende en twintigste eeuw." *Vrouwen in de Nederlandse koloniën*. Ed. Reijs, J. et al. Nijmegen: SUN, 1986. 34-51.
- . "Dutch Expansion in the Indonesian Archipelago Around 1900 and the Imperialistic Debate." *Journal of South East Asian Studies* 24 (1994).
- . *Ethiek in fragmenten*. Utrecht: HES Publishers, 1981.
- . *Women and the Colonial State. Essays on Gender and Modernity in the Netherlands Indies 1900-1942*. Amsterdam: AUP, 2000.
- . "G. Termorshuizen, P.A. Daum. Journalist en romancier van tempo doeloe." *BMGN -Low Countries Historical Review*. 104.3 (1989): 468-69.
- Loo, V. Van de, "Adoe, koh terlaloe, een meisje, zij sgrijf in de krant!" Beata van Helsdingen-Schoevers (1886-1920)." *Indische Letteren* 17 (2002): 59-67.
- . *Indië ongekuist. Liefde, lust en hartzeer in de Indische letteren*. Amsterdam: KIT Publishers, 2004.
- . *Leven tussen kunst en krant, Beata van Helsdingen-Schoevers (1886-1920), journaliste en declamatrice in Indië*. KITLV Boekerij Oost en West, 2004.
- . "Melati van Java, Dochter van Indië." Dissertatie. Universiteit Leiden, 2014.
- . "Omdat zij maar een meisje was." *Indische Letteren* 23 (2013): 77-89.
- . "Ver weg en toch thuis. Aletta Jacobs in de kolonie.» *Reizen in Insulinde 1800-1950*. Ed. Honings, R, Zonneveld, P. van. Hilversum: Verloren, 2015.
- Loriaux, S. "De stilte verbroken. Vijf luide vrouwenstemmen." *Indische Letteren* 20 (2005): 13-23.
- . *Luid tussen twee stilten. Vergeten vrouwenstemmen uit tempo doeloe. De Indisch-Nederlandse literatuur uit het negentiende eeuwse damescompartiment*. Brussel: Universit  Libre, 2003.
- Lucas, N. "Trouwverbod, inlandse huishoudsters en Europese vrouwen. Het concubinaat in de planterswereld aan Sumatra's Oostkust 1860-1940." *Zevende jaarboek voor vrouwengeschiedenis. Vrouwen in de Nederlandse koloniën*. Ed. Reijs, J. et al. Nijmegen: SUN, 1968.
- Marcus-de Groot, Y. *Kunsthistorische vrouwen van weleer*. Hilversum: Verloren, 2003.
- Margadant, J. B. *The new biography: performing femininity in nineteenth-century France*. Berkeley: University of California Press, 2000.
- Marland, H. "Pioneer at work on all sides: The first generation of women physicians in the Netherlands." *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 50.3 (1995): 441-77.
- Meijer, M. *In tekst gevat: inleiding tot een kritiek van representatie*. Amsterdam: AUP, 1996.

- Merens, D. *Aletta...en later*. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1968.
- Meulen, D. van der. *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker*. Amsterdam: SUN, 2002.
- Michman, J., et al. *Pinkas, Geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Nederland*. Amsterdam/Antwerpen: Contact, 1999.
- Miert, H. van. *Bevlogenheid en onvermogen. Mr J.H. Abendanon en de Ethische Richting in het Nederlands kolonialisme*. Leiden: KITLV Uitgeverij, 1991.
- Mill, J.S. *De onderwerping van de vrouw*. Meppel: Boom, 1981.
- . *The subject of women*. Londen: Longmans, Green, Reader and Dyer, 1869.
- Morée, M. "Apothekersassistente: van mannen- tot vrouwenberoep 1867-1920." Doctoraalscriptie, Leiden, 1980.
- . "Waarom de apothekers voor vrouwen kozen. De transformatie van het apothekersassistentenberoep in de periode 1865-1900." *Derde jaarboek voor vrouwengeschiedenis*. Ed. Blok, J. Nijmegen: SUN, 1982. 36-62.
- Moulin, De D., et al. *'s-Rijkskweekschool voor militair geneeskundigen te Utrecht (1822-1865). Verslag van een symposium gehouden te Nijmegen 0- 26 september `987. Met een lijst van kwekelingen, samengesteld door M.J. van Lieburg*. Vol. XXVI. Amsterdam: Rodopi, 1988.
- Nieuwenhuys, R. *Oost-Indische Spiegel. Wat Nederlandsche schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden*. Amsterdam: Querido, 1978.
- Nittel de Wolf-Westerrode van, M. "Doel en streven van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht." *Koloniale Studiën* 1 (1917): 119-23.
- Nora, P. «Between Memory and History : Les Lieux de Mémoire.» *Representations*.26 (1989) : 7-24.
- . *Les lieux de mémoire*. [Paris]: Editions Gallimard, 1997.
- Notermans, J., "Het onderwijs in Nederlands-Indië in de XXste eeuw." *Revue Belge de philology et d'histoire* 44 (4), 1966; 1199-1216.
- Os, D. van. "Pharmaceutische indrukken in Nederlandsch-Indië." *Pharmaceutisch Weekblad* 68.1 (1931): 1-19.
- Otterspeer, W. *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw*. Leiden: s.n., 1992.
- Pattynama, P. *'...de baai...de binnenbaai...* Amsterdam: Vossiuspers UvA, 2005.
- . "Totdat Constance kwam! Het inheemse in het werk van Marie Dermoût." *Indische letteren* 24 (2009): 132-45.
- . "Wij kennen elkaar! Marie van Zeggelen, een Hollandse vrouw in Zuid-Celebes." *Reizen in Insulinde1800-1950*. Ed. Honings, R, Zonneveld, P. van. Hilversum: Verloren, 2015.
- Pelgrim, A.A.L. "De vrouw als apotheker " *Maandblad voor vrouwenstudie* 2.4 (1914): 14-16.
- Petiet, F. "Een onbeduidend wezen?" *Vooys* 21 (2003): 155-61.
- Poel, S. van de. "Joodse stadgers. De Joodse gemeenschap in de stad Groningen 1796-1945." Rijksuniversiteit Groningen, 2004.
- Pollmann, T. "Bruidstraantjes. De koloniale roman, de njai en de apartheid." *Vrouwen in de Nederlandse koloniën*. Ed. Reijs, J. et al. Nijmegen: SUN, 1986. 98-125.

- Pols, H. "Discriminerende wetenschap in het voormalig Nederlands-Indië." *Blind, online interdisciplinair tijdschrift*.5 (2005).
- Pool, J.F. "Pharmaceutische indrukken van een Amsterdamsch apotheker in de Oost." *Pharmaceutisch Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, 62.39 (1925): 1001-08.
- Pouwelse, W.J. "Haar verstand dienstbaar aan het hart. Middelbaar Onderwijs voor Meisjes, debatten, acties en beleid 1860-1917." 1993.
- Praamstra, O. "De omstreden bloei van de Indisch-Nederlandsche letterkunde. Een afbakening van het corpus." *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en letterkunde* 113 (1997): 257-74.
- Reitsma-Brutel de la Rivière, M.E. "Boedie Kemoeliaan." *Indië. Geïllustreerd weekblad voor Nederland en de Koloniën*.32 (1919): 517-24.
- Renders, H. *De zeven hoofdzonden van de biografie*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008.
- Reske, K. *Weibliche Apotheker -die ersten Absolventinnen in der Pharmazie an der Berliner Friedrich-Wilhelms-Universität 1908-1937*. Ed. Verlag, Deutscher Apotheker. Stuttgart, 2008.
- Reys, J., et al., *Vrouwen in de Nederlandse koloniën*. Nijmegen: SUN, 1986.
- Rietveld-van Wingerden, M. "De Nederlandse wetgeving van 1806 en het Joodse onderwijs." *De School Anno* 19 (3), 2001: 4-10.
- . "De teloorgang van joodse scholen in het midden van de negentiende eeuw." *De School Anno* 5 (12), 1999.
- Rietveld-van Wingerden, M., N. Bakker, "Education and the emancipation of Jewish girls in the nineteenth century: the case of the Netherlands." *History of Education Quarterly* 44:2 (2004): 202-21.
- Rietveld-van Wingerden, M., et al. "Onderwijs en sociale integratie. De historische casus van joden in Nederland, 1800-1900." *Sociale Wetenschappen* 4(44), 2001: 6-24.
- . "Vrijheid van onderwijs en cohesie in historisch perspectief." *Pedagogiek*.2, 2003: 97-108.
- Roemaat, B.M.H. "Vijf feministen in Nederlands-Indië: een aanzet tot verder onderzoek naar de banden tussen het Nederlandse feminisme en de vrouwenbeweging in Nederlands-Indië (1870-1913)." *Scriptie KUN*, Nijmegen, 1993.
- Romein, J. *De Biografie, een inleiding*. Amsterdam: Ploegsma, 1964.
- Romein, J. M., A. Romein-Verschoor. "Johan Rudolf Thorbecke. Politicus zonder frase." *Erflaters van onze beschaving: Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*. Amsterdam: Querido, 1977.
- Rutten-Pekelharing, C.J. *Waarom moet ik denken? Wat moet ik doen? Wenken aan het Hollandsche meisjes dat als huisvrouw naar Indië gaat*. Gorinchem: J. Noordduyn & Zoon, 1927.
- Schmidt, W. "Het Meisjesonderwijs in Ned. Indië." *De Opbouw*. April, 1940.
- Schoute, D. *De geneeskunde in den dienst der Oost-Indische Compagnie in Nederlandsch- Indië. 1873-1953*. Amsterdam: De Bussy, 1929.
- . *De geneeskunde in Nederlandsch-Indië gedurende de negentiende eeuw* Batavia: Kolff, 1936.
- "Eer en vergetelheid in onze vaderlandsche geneeskunde." *Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde* 1936: 158-63.
- . "Het tijdvak Daendels-Raffles en de geneeskunde in Nederlandsch-Indië." *Bijdragen tot de Geschiedenis der geneeskunde* 1931: 313-22.

- Schreuder, A. et al., *Een verbond van gestudeerde vrouwen. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding 1918-1993*. Hilversum: Verloren, 1993.
- Schülein, J. *De uitoefening der geneeskundige praktijk in Nederlandsch-Indië*. Soerabaja: Fuhri, 1903.
- Schut, E. "De joodse gemeenschap in de stad Groningen 1698-1796." *Groninger Historische Reeks*. Vol. IV. Assen, 1995.
- . *De Joodse inwoners van de stad Groningen en omstreken 1549-1945 en hun begraafplaatsen aldaar*. Vol. Deel 1, 1549-1870. Groningen: Mr. J.H. de Vey Mestdagh Stichting, 2001.
- Scott, J.W. "Deconstructing Equality-versus-Difference: Or the Uses of Poststructuralist Theory for Feminism." *Feminist Studies* 14.1 (1988): 32-50.
- . "Gender: A Useful Category of Historical Analysis." *The American Historical Review* 91.5 (1986).
- . "Gender: Still a Useful Category of Analysis?" *Diogenes* 225 (2010): 7-14.
- Shapin, S. *A social history of truth: civility and science in seventeenth-century England*. Chicago: University of Chicago Press, 1994.
- Sheridan, A. *Michael Foucault, The Will to Truth*. Londen, 1980.
- Smedes, J.J. *Luchtig bladerwerk van 100 jaren middelbaar onderwijs in Hoogezand-Sappemeer*. Hoogezand, 1968.
- Soest, E. van *De Hollandse vrouw in Indië*. Deventer: W. van Hoeve, 1942.
- Spek-van Santen, H. van der. "De alleenstaande vrouw in Indië." *Indisch Vrouwenjaarboek*. Ed. Schreven M.A.E. van, e.a. Jogjakarta: Kolff-Buning, 1936. 51-54.
- Steyn Parvé, D.J. "Middelbaar onderwijs voor Meisjes." *De Economist* 1.417 (1867).
- . "Middelbaar Onderwijs voor Meisjes." *De Economist* 19.1 (1870): 1-49.
- . "Overzicht van de hogere burgerscholen en burgerscholen bij het einde van 1868." *De Economist* 18.1 (1869): 430-66.
- Suchtelen, N. van. "Europa eendrachtig. Een lezing over den Europeeschen Statenbond." Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, 1915.
- Swaan-Koopman, C. *Vrouwen in Indië*. Amsterdam: Paris, 1932.
- Tan, Sio Nio. *Zur Geschichte der Pharmazie in Niederländisch-Indien (Indonesiën) 1702-1945*. Würzburg: jal-verlag, 1976.
- Taylor, J.G. "Europese en Euraziatische vrouwen in Nederlands-Indië in de VOC-tijd." *Vrouwen in de Nederlandse koloniën*. Ed. Reijs, J. et al. Nijmegen: SUN, 1986. 10-33.
- Taylor, J. G., E. Henssen. *Smeltkroes Batavia. Europeanen en Euraziaten in de Nederlandse vestigingen in Azië. 1950-1999*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1988.
- Taylor, J. G. *The Social World of Batavia. Europeans and Eurasians in colonial Indonesia*. Madison, Wis., University of Wisconsin Press, 1983.
- Tellegen, B.D.H. *De toekomst der vrouw*. Groningen: J.B. Wolters, 1870.
- . "Thorbecke." *De Tijdspiegel* II (1872): 185-202.
- Termorshuizen, G. "De Indische belletrie: een exotisch stiefkind binnen de literatuurgeschiedenis." *Traditie en progressie, handelingen van het 40e filologencongres, Den Haag 1990*. (1990): 249-56.
- . "Het Indische literaire feuilleton in de koloniale pers." *Indische Letteren* 15 (2000): 205-11.

- . "Indië is ook in het litterarische eene melkkoe. Indisch-Nederlandse letterkunde van de negentiende eeuw." *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. Ed. D'Haen, Theo. Vol. 1. Amsterdam: Bert Bakker, 2002: 98-132.
- . *Journalisten en heethoofden*. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladpers 1744-1905. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2001.
- . *P.A. Daum, journalist en romancier van tempo doeloe*. Amsterdam: s.n., 1988.
- . *Realisten en reactionairen*. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandsche pers. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2011.
- Termorshuizen, G., et.al. "Van emancipatiestreven naar politiek activisme. Schrijvende vrouwen in de Indische journalistiek." *Journalistiek in de tropen*. Amsterdam: Aksant, 2005.
- Tjeenk Willink, H. D. *Het middelbaar onderwijs in Nederlandsch-Indië*. 's-Gravenhage: Nijhoff, 1911.
- Touwen, J. "Paternalisme en protest. Ethische Politiek en nationalisme in Nederlands-Indië 1900-1942." *Leidschrift* 15 (2000): 67-93.
- Treub, H., C. Winkler, *De vrouw en de studie*. Voordrachten en debatten. Haarlem: Vereniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw, 1898.
- Tromp, I.M., et al. *Van felle kritiek tot feuilleton: de Indische pers en de literatuur*. Hilversum: Verloren, 2013.
- Verwey-Jonker, H., *Er moet een vrouw in: herinneringen in een kentering van de tijd*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1988.
- Veyne, P. *Foucault, de denker, de mens*. Kampen: Klement, 2010.
- Vletter, M. E. de, et al. *Batavia/Djakarta/Jakarta: beeld van een metamorfose*. Purmerend, Nederland: Asia Maior, 1997.
- Wachelder, J. C. M. *Universiteit tussen vorming en opleiding: de modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw*. Hilversum: Verloren, 1992.
- Waitz, F. A. C. *Een en twintig jaren in de Oost. Eene bijdrage tot de tropische gezondheidskunde*. Arnhem: H.A. Tjeenk Willink, 1864.
- Wal, S.L. van der, *Het onderwijsbeleid in Nederlands-Indië 1900-1940. Een bronnenpublicatie*. Groningen: J.B. Wolters, 1963.
- Wall, H. van de "De geschiedenis van het Bataviaasch Nieuwsblad." *Vijftig jaar; 1885 1 december 1935*. Batavia: Kolff, (1935): 11-37.
- Weber, M. „Vom Typenwandel der studierenden Frau.“ *Frauenfragen und Frauengedanken. Gesammelte Aufsätze*. (1917): 179-201.
- Weenink, W.H. *Vrouw achter de troon. Marie Anne Tellegen 1893-1976*. Amsterdam: Boom, 2014.
- Westerdijk, J. *What Dutch University Women Do in Holland and the Colonies*. Londen: International Federation of University Women, 1926.
- White, B., E. Kisman. *Learn Share Encourage*. Van Deventer-Maas Stichting, 2013.
- Wicherink, S.C., A.I. Bierman. *Militaire Farmacie in Nederland*. Den Haag: KNMP Commissie voor de Geschiedenis van de Pharmacie, 2009.
- Wilde, I. de. *249 vrouwen na Aletta Jacobs. Vrouwelijke gepromoveerden aan de Rijksuniversiteit Groningen 1897-1987*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 1987.

- . "Aaneensluiting van der afgestudeerde vrouwen is een eisch van den tijd". Ontstaan en beginjaren van de Nederlandsche Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding 1918-1993." *Een verbond van gestudeerde vrouwen. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding 1918-1993*. Ed. Schreuder, A. Hilversum: Verloren, 1993. 21-64.
- . „Aletta Jacobs als grand old lady.“ *Hollands Maandblad*.494-505 (1989): 53-59.
- . *Aletta Jacobs in Groningen*. Studium Generale. Groningen: RU Groningen, 1979.
- . *Een beminnelijke romaniste. Marie Elise Loke (1870-1916), de eerste vrouwelijke lector in Nederland*. Groningen: Passage, 1993.
- . "Een onontgonnen pad: het leven van Charlotte Jacobs (1847-1916)." *Savante, Tijdschrift voor Vrouw en Wetenschap* 2 (1993): 10-12.
- . "Minder opvallend dan haar meer roerige zuster." *Groniek* 118 (1992): 59-74.
- . *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap*. Groninger Historische Reeks. Groningen: Van Gorcum, 1998.
- . "Uit de schommelstoelen. Charlotte Jacobs en haar kring in Batavia." *Vertrouwd en vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië*. Ed. E. Captain. Hilversum, 2000. 187-94.
- Winckel, CH.W.F. "De Dienst der Volksgezondheid in Nederlandsch-Indië." *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 92.II.17 (1948): 1206-16.
- Wisse, A. "De vrouw en de universitaire studie." *Leven en werken* (1918): 59-73.
- Wit, A. de, *De godin die wacht*. Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon, 1903.
- Wit, de, C.H.E. *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie*. Nijmegen.: Socialistische Uitgeverij, 1980.
- Wittop Koning, D.A. *Compendium voor de Geschiedenis van de Pharmacie van Nederland*. Lochum: De Tijdstroom, 1986.
- . *De Koninklijke Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering der Pharmacie in de afgelopen vijftieng jaren*. Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in de Benelux. Vol. 38. Amsterdam, 1967.
- Woltjer, J. D. *Verslag van de Commissie van advies inzake aanpassend middelbaar (voorbereidend hooger) onderwijs in Nederlandsch-Indië*. 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij, 1916.
- Woude, J. van. *Betrekkingen voor vrouwen*. Amsterdam: L.J. Veen 1899.
- Wurf, C. van der. "Enkele sociale en culturele aspecten van de Europese samenleving " *Jambatan* 2.3 (1986).
- Zeggelen, M.C. van. *Indische levens*. Derde ed. Amsterdam: J.M. Meulenhoff, 1923.
- . *Kartini, een baanbreester voor haar volk*. Amsterdam: Meulenhoff, 1945.
- Zeggelen, M. Kooij-van. *De Hollandsche vrouw in Indië*. Tweede ed. Amsterdam: J.M. Meulenhoff, z.j.
- . "De Vrouwenbeweging in Indië." *Gedenkboek van de Koloniale tentoonstelling Semarang, 20 augustus -22 november 1914*. Vol. 2, 1916.
- . "Verslag van de eerste huishoudelijke vergadering afdeling Nederlands-Indië." *Maandblad Vereniging voor Vrouwenkiesrecht* 16 (1909).
- . "Charlotte Jacobs", *De Hollandsche Lelie* 30 (1916).

- . "De vrouw in onze Oost-Indische koloniën 1813-1913." *Van vrouwenleven*. Ed. Hogendorp, Van. Groningen: G. Römelingh & Co, 1913. 157-92.
- . "Nederlandsch-Indië en het vrouwenkiesrecht." *Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de Vereniging voor vrouwenkiesrecht 1894-1919*, Amsterdam, Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, 1919.
- Zondervan, S. "Patients of the colonial State." Maastricht University, 2016.
- Zonneveld, P. van. "De geschiedschrijving van de Indisch-Nederlandse literatuur uit de negentiende en twintigste eeuw." *Indische Letteren* 7 (1992): 187-94.
- . "Indische literatuur van de twintigste eeuw." *Europa buitengaats*. Ed. D'Haen, Th. Vol. 1. Amsterdam: Bert Bakker 2002.
- Zwierstra, R.P. "Van vaccinateur tot academisch opgeleid arts. Over de geschiedenis van het medisch onderwijs in Nederlandsch-Indië." *Tijdschrift voor Medisch Onderwijs* 2009: 81-89.

Curriculum Vitae

Annette Mathilde Jenowein (Oelde, 13 mei 1945) zette na de Middelbare Meisjesschool Gerrit van der Veen te Amsterdam en een opleiding Praktische Journalistiek

(Amsterdam) in 1999 haar eigen tekst- en adviesbureau Oaktext Journalistieke Produkten op. Naast de adviserende taak op het gebied van PR en Communicatie in brede zin verzorgt dit bureau tot op heden tekst- en journalistieke producties voor diverse industriële -, vak- en publieksbladen. Na een Colloquium Doctum begon zij in 2008 aan de studie Nederlandse Taal en Cultuur aan de Vrije Universiteit van Amsterdam, die zij in 2012 met een Master (cum laude) afrondde met als specialisatie Literatuurwetenschap. Tijdens de colleges Literaire Kritiek van bijzonder hoogleraar Elsbeth Etty aan de VU raakte zij betrokken bij Recensieweb, een door oud-studenten Neerlandistiek opgezette en door prof. Etty gestimuleerde website voor literatuurrecensies. Voor Recensieweb schreef zij gedurende enige jaren literatuurrecensies en begeleidde zij verschillende startende recensenten voor deze website. Inmiddels is Recensieweb opgegaan in de recensiewebsite De Leesclub van Alles. In 2013 begon zij in Leiden aan de Graduate School of Humanities als buitenpromovendus met haar promotieonderzoek naar het leven van Charlotte Jacobs.

Dankwoord

Graag wil ik enkele personen noemen zonder wie dit proefschrift er vermoedelijk nooit gekomen zou zijn. Het was Frits van Dulm, zelf buitenpromovendus, die mij attendeerde op deze bijzondere mogelijkheid om te promoveren ná of naast een carrière. Hij heeft zich de afgelopen jaren een fijne, behulpzame begeleider getoond op dit voor mij onontgonnen pad. Hij liet mij in zijn grote kennis en kunde delen en wees mij bij voortduring op de hobbels, de valkuilen en de dwaalwegen. De ontmoeting met Inge de Wilde was voor mij zeer inspirerend; haar fascinatie voor – en grote kennis van – de bijzondere familie Jacobs te Sappemeer bracht zij op mij over en steunde me in mijn besluit mij in het leven van die ‘minder roerige zuster’ van Aletta te verdiepen en te proberen haar drijfveren te doorgronden. Bijzondere dank gaat uit naar mijn vrienden die niet ophielden te informeren naar mijn vorderingen, ook al moest mijn antwoord vaak hetzelfde zijn. Van sommigen weet ik zeker dat ze me een beetje vreemd vonden. Wie gaat zo’n avontuur nou aan als de jaren van rustig genieten van de oude dag in zicht komen? Zelfs mijn kinderen hebben mijn bezigheden misschien wel eens met verwondering gadegeslagen, maar hebben daarna gewoon zonder woorden een mooi glas wijn voor me neergezet. Mijn grootste dank geldt Nico, mijn echtgenoot, die mij altijd in dit avontuur gesteund en gestimuleerd heeft, geduldig mijn teksten heeft gelezen, herlezen en becommentarieerd en mij nimmer heeft gespaard met zijn kritische vragen en opmerkingen. Ook voor hem is, net als voor mij, Charlotte een beetje familie geworden.

Blaricum, 16 oktober 2019

Noten

NOTEN BIJ ALGEMENE INLEIDING (pagina 1 t/m 23)

- 1 Bosch, M. *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland 1878-1948*. Amsterdam: SUA, 1994: 162.
- 2 Kolf, M.C. van der, *Zeventig jaar Vrouwenstudie*. Rotterdam: W.L.& J. Brusse (1950): 11.
- 3 Wielen, P. van der, *PW* 53(46), 1916: 1582-1583
- 4 N.n.: "Een kwart eeuw apothekeress". *Weekblad voor Indië, tevens Damesweekblad voor Indië*, 3(13), 1906: 276-277.
- 5 N.n.: "Een baanbreekster." *Evolutie* 11(14), 1906: 89.
- 6 Van der Wielen, 1916: 1582-1583.
- 7 Foucault, M. *L'archéologie de savoir*. Parijs: Gallimard, 1969.
- 8 Veyne, P. *Foucault, de denker, de mens*. Kampen, Klement, 2010.
- 9 Devos, R., *Macht en verzet. Het subject in het denken van Michel Foucault*. Kampen : Klement, 2004: 22.
- 10 Foucault, 2006: 395.
- 11 Foucault, M., *La volonté de savoir*, Parijs: Gallimard, 1976. (Gelezen: vertaling *De wil tot weten*, Nijmegen: SUN, 1984.)
- 12 Holmes, R., "The Proper Study". In: France, P, W. Saint Clair (red.). *Mapping Lives: The Uses of Biography*. British Academy Centenary Monographs . Oxford: UP for the British Academy, 2002.: 7-18.
- 13 Bosch, M., "Worstelen met gender en de biografie: een themarecensie". *BMGN* 127(3), 2012: 50-67.
- 14 Ibidem: 52.
- 15 Margadant, J. B., "Introduction. Constructing Selves in Historical Perspective." *The New Biography: Performing Femininity in Nineteenth-century France*. Berkeley: University of California, 2000.
- 16 Bosch, 1994: 429.
- 17 Foucault, M., "Histoire de La Sexualité: Le Souci de Soi. " *Bibliothèque de Histoire, Vol. 3*. Paris: Gallimard, 1994.
- 18 Veyne, O., *Foucault, de denker, de mens*, Kampen: Klement, 2010: 110.
- 19 Scott, J.W., "Deconstructing equality-versus-difference: or the uses of poststructuralist theory for feminism." *Feminist Studies* 14(1), 1988: 33-50.
- 20 Assmann, A., *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: Beck, 1999. Assmann, J., *Das Kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Beck, 1992.
- 21 Pattynama, P. '...de baai...de binnenbaai...' Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Koloniale en postkoloniale literatuur en cultuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Amsterdam, Vossiuspers, 2005: 8.
- 22 De Wilde, I., *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap. Vrouwelijke studenten en docenten aan de Rijksuniversiteit van Groningen 1871-1919*. Assen, Van Gorcum, 1998: 48, 53ev. Bosch, 2005: 19ev.
- 23 Holmes, 2002, 7-18.
- 24 Termorshuizen, G., "De Indisch- Nederlandse letterkunde als bron van sociale kennis". *Indische Letteren* 7, 1992: 167ev.

- 25 Houben, V., "Geschiedenis in discussie. Het gebruik van literaire bronnen bij de geschiedschrijving van Indonesië." *Indische Letteren* 7, 1992: 161ev.
- 26 Locher- Scholten, E., "Door een gekleurde bril...Koloniale bronnen over vrouwenarbeid op Java in de negentiende en twintigste eeuw." In : J. Reijs *et al. Vrouwen in de Nederlandse koloniën. Zevende jaarboek voor vrouwengeschiedenis.* Nijmegen: SUN, 1986: 34-51.
- 27 Ibidem: 49.
- 28 Rutten-Pekelharing, C.J., *Waarom moet ik denken, wat moet ik doen? Wenken aan het Hollandsche meisje dat als huisvrouw naar Indië gaat.* Gorinchem, J. Noorduyt & Zoon, 1927.
- 29 Swaan-Koopman, C., *Vrouwen in Indië.* Amsterdam: Paris, 1932.
- 30 Catenius-van der Meijden, J. M. J., *Ons Huis In Indië: Handboek bij de keuze, de inrichting, de bewoning en de verzorging van het huis met bijgebouwen en erf, naar de eischen der hygiëne, benevens raadgevingen en wenken op huishoudelijk gebied.* Semarang: Masman & Stroink, 1908.
- 31 Romein, J., A. Romein-Verschoor, *Johan Rudolf Thorbecke. Politicus zonder frase.* Erflaters van onze beschaving: Nederlandse gestalten uit zes eeuwen. Vol III. Amsterdam: Querido, 1939: 649-674. Gelezen exemplaar: Web: dbnl-nr rome002erfl01_01, Laatst gezien: 29-10-2017.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 1 (pagina 27 t/m 45)

- 32 GA, Notulen Provinciale Commissie voor Geneeskundig Onderzoek en Toezicht, 11 september 1841.
- 33 Boon, E.P, J.J.M. Lettinck, *De Joodse gemeenschappen in Hoogezand-Sappemeer, Slochteren, Noord- en Zuidbroek en omliggende dorpen 1724-1950.* J.A. Kossman-Putto, J.H. de Vey Mestdagh, ed. Groningen: Mr. J.H. de Vey Mestdagh-Stichting, 2001.
- 34 Het gebod van Genesis (9:7) 'Weest vruchtbaar en vermenigvuldig u' , een van de 613 geboden waaraan de Joden zich dienen te houden, wordt door gelovige joden gezien als een plicht. Geboortebeperving is in principe verboden.
- 35 Schut, E., *De Joodse gemeenschap in de stad Groningen.* Assen, Van Gorcum, 1995: 17ev.
- 36 Bosch, 2005: 35.
- 37 Hamburger, Joseph, and Vechnerus, Hendrik. *Het Boek Genaamd De Vervulde Penne Josephs, of Het Vierde Deel Der Penne Josephs*, Na Den Naam Van Den Auteur, Die De Volgende Gebeden Gedaan Heeft Binnen Zyn Huis, Met Eenige Godvruchtige Mannen, in Alle Bekende Troubele En Benauwde Tyden, Waar in Zich Het Doorl. Vorstelyk Huis Van Orange Bevonden Heeft; Om Aan Den Heere Te Bidden En Te Smeeken, Voor Het Welzyn En Triompheeren Van Z.D.L. Hoogh. En Het Geheele Vorstelyke Huis Van Orange Enz. Enz. Te Groningen ...: Gedrukt by De Wed. Hendrik Vechnerus, 1787. Geraadpleegd op Google Books, 21 oktober 2017.
- 38 Bosch, 2005: 37.
- 39 Zoals Geni en <www.middel.org/canon-van-groningen/jacobs/91-genealogie-jacobs>.
- 40 RHC Groninger Archieven: Notulen Provinciale Commissie voor geneeskundig onderzoek en toezicht 1801-1865, inv.nr 4.
- 41 De uitoefening van de genees-, heel-en verloskunde was in deze jaren in handen van personen van verschillend opleidingsniveau en bevoegdheid. Behalve een scheiding tussen militaire- en civiele medische beroepen, bestond er ook een tweedeling tussen academisch en niet-academisch gevormde beoefenaren der geneeskunst, ook wel de gegradueerde of eerste en ongegradueerde of tweede stand genoemd. Ook tussen heilkundigen of -meesters en verloskundigen of verlosmeesters bestonden verschillen, alsmede tussen diegenen die op het land dan wel op schepen of in de stad werkzaam waren. Ten slotte bestond er ook

- nog een 'derde stand' van vroedvrouwen, tandmeesters, veeartsen en oogmeesters alsmede een scala aan irreguliere genezers. Deze veelzijdigheid en de verschillende regionale belangen bemoeilijkten het nationaal beleid om tot een eenheid van stand te komen. Apothekers behoorden tot de tweede medische stand. Pas in 1878 maakte de Artsenwet een einde aan de mogelijkheid het 'tweede medische stand-diploma' te behalen. Bron: Bierman, 1988: 45.
- 42 Het in werking treden van de geneeskundige wetten van 1865 – waarin afscheid werd genomen van de zogeheten tweede medische stand – betekende het einde van de klinische scholen die dan ook gaandeweg werden opgeheven. Bron: Bierman, 1988: 165ev.
 - 43 Lieburg, M. van, *Regionaal en nationaal beleid. Over de Groningse afdelingen van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (1849-1900)*, Rotterdam: Erasmus Publishing, 1997: 139 ev.
 - 44 Ibidem: 139.
 - 45 RHC Groninger Archieven, archief nr 1455, archief van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst district Groningen.
 - 46 Van Lieburg, 1997: 144.
 - 47 Boon, J. et al. 2001.
 - 48 Ibidem.
 - 49 Ibidem.
 - 50 Jacobs, A. *Herinneringen*, SUN: Nijmegen, 1985: 4.
 - 51 Bosch, 2005: 48.
 - 52 Samuel Sigmund Rosenstein (1832-1906) werd in 1865 benoemd tot hoogleraar in de geneeskunde in Groningen. Hij wist zich al snel tot een gevierd en geliefd leraar te maken. In 1873 werd hij hoogleraar in Leiden. Bron: Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek, deel 4 (1918). Hij was onder meer consulerend geneesheer bij Z.M. Koning Willem III en Prins Frederik Hendrik der Nederlanden. Rosenstein overleed op 31 januari 1906 te 's Gravenhage.
 - 53 Hygiënist Levy Ali Cohen (1817-1889), vooraanstaand medicus en nationaal hervormer was in de jaren vijftig van de negentiende eeuw Inspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht onder Thorbecke. Hij was nauw betrokken bij de totstandkoming van de nieuwe geneeskundige wetten uit 1865. Hij was goed bevriend met Abraham Jacobs en heeft een belangrijke rol gespeeld in de carrière van Aletta Jacobs, onder meer door haar te wijzen op de mogelijkheid voor meisjes om het examen voor leerling-apotheker af te leggen. Volgens Aletta betreurde hij het dat zij later voor de studie geneeskunde koos in plaats van farmacie, maar hij heeft haar tijdens haar studie aan de universiteit van Groningen toch regelmatig met adviezen geholpen. (Jacobs, A., 1985: 39.
 - 54 Houwaart, E., "Gronings romanticus en nationaal hervormer: de hygiënist Levy Ali Cohen (1817-1889)". In: Huisman et al. *Medische geschiedenis in regionaal perspectief: Groningen 1500-1900*, Rotterdam: Erasmus Publishing, 1997: 101 e.v.
 - 55 Ibidem: 100.
 - 56 Op pagina 46 wordt uitvoeriger op Van der Wijcks denkbeelden ingegaan.
 - 57 *Evolutie*, 11(14), 1906.
 - 58 Ontleend aan Boon et al. 2001: 61ev.
 - 59 Jacobs, A., 1985: 3.
 - 60 Jacobs, A., 1985: 6.
 - 61 Boon et al., 2001:58.
 - 62 Berkel, K. van, *Universiteit van het Noorden: vier eeuwen academisch leven in Groningen. Deel I: De oude universiteit, 1614-1876*. Hilversum: Verloren, 2014.

- 63 De Wilde, 1998: 49.
- 64 Bosch, 2005: 55.
- 65 Hoewel hij zijn schuld altijd heeft ontkend raakte Julius Karel zijn veelbelovende positie als assistent bij professor Rosenstein kwijt door een onverkwikkelijke affaire met een patiënte waarbij drank in het spel was.
- 66 Eduard Jacobs overleed op 28 september 1921 in Den Haag. Bevolkingsregister Den Haag, akte 2820 d.d. 29 september 1921.
- 67 Jacobs, A., 1985: 3.
- 68 Ibidem: 131.
- 69 Van Essen, M., *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland*, Amsterdam: SUA, 1990: 61ev.
- 70 Van Essen, M., *Onderwijzeressen in Niemandland. Vrouwen in opvoeding en onderwijs*. (Diss. Groningen, 1985.
- 71 Van Essen, 1990: 59.
- 72 Van Essen, M., “Kweekscholen voor vrouwen?” In: Dekker, K. den, *et al. Een tien voor vlijt. Meisjesonderwijs vanaf de oudheid tot de MMS*, Zutphen: Walburg Pers, 1992: 41ev.
- 73 Ibidem: 215.
- 74 *Evolutie*, 1906: 89.
- 75 Stuart Mill, J., *De onderwerping van de vrouw*, Meppel: Boom, 1981: 66ev.
- 76 De Wilde, 1998: 49.
- 77 Morée M., “Waarom de apothekers voor vrouwen kozen. De transformatie van het apothekersassistentenberoep in de periode 1865-1900.” In: Blok *et al*, *Derde Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, Nijmegen: SUN, 1982: 46.
- 78 De Wilde, 1998: 56.
- 79 Meer over Aletta in hoofdstuk 3: Vrouw en wetenschap in de negentiende eeuw.
- 80 Overigens bleef Frederika op deze school niet lang een bezienswaardigheid: tegelijkertijd werd aan twee andere meisjes toestemming verleend enkele lessen te volgen in Sappemeer. Al snel volgden elders in Nederland scholen het voorbeeld van de Sappemeerse schoolleiding.
- 81 *De Locomotief*, 2 juni 1883.
- 82 *Bataviaasch Handelsblad*, 4 augustus 1883. Hieruit blijkt dat Sam en Frederika op hetzelfde adres woonden.
- 83 *De Locomotief*, 22 en 26 februari 1887.
- 84 Smedes, J.J., *Luchtig bladerwerk van 100 jaren middelbaar onderwijs in Hoogezand-Sappemeer*, Sappemeer, 1968.
- 85 Jacobs, A., 1985: 3.
- 86 Bevolkingsregister Den Haag, Akte 3036, 17 oktober 1913.
- 87 Voordien werd op een Joodse school alleen godsdienstonderwijs gedoceerd; voor maatschappelijk onderwijs moesten Joden uitwijken naar andere – meestal particuliere – scholen. Althans, als ze het konden betalen. Veel arme Joodse kinderen waren aangewezen op de openbare scholen of bleven verstoken van (maatschappelijk) onderwijs.
- 88 Moses Mendelssohn was een verlicht Joods-Duits denker en schrijver van vele essays over metafysica en esthetica, politiek en theologie. Hij leefde van 1729-1768. Hij stond gedurende tientallen jaren in het brandpunt van de Duitse Verlichting. Bron: o.a. Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/entries/mendelssohn/> Laatst geraadpleegd: 6 augustus 2017.
- 89 De Wilde, 1998: 46.

- 90 Schut, E., “*De Joodse gemeenschap in de stad Groningen 1689-1796*.” Groninger Historische Reeks Vol IV. Assen, 1995: 118 ev.;
- 91 Van der Poel, S., *Joodse Stadters. De Joodse gemeenschap in de stad Groningen 1796-1945*. Diss. Groningen, 2004: 43
- 92 Rietveld-van Wingerden, M., N. Bakker, “Education and Emancipation of Jewish girls in the nineteenth century: the case of the Netherlands.” *History of Education Quarterly*, 44.2(2004): 202-221.
- 93 De Wilde, 1998: 46.
- 94 Boon *et al*, 2001: 49.
- 95 Stuart Mill, 1981: 49 ev.
- 96 Tellegen, B.H.D., *De toekomst der vrouw*. Groningen: J.B.Wolters, 1870: 12ev.
- 97 Jacobs, A., 1958: 29.
- 98 Jacobs, A., 1958: 17.
- 99 *PW* 11(17), 1874.
- 100 *PW* 6 (11), 1869.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 2 (pagina 47 t/m 60)

- 101 Ch.Jacobs, 1906.
- 102 Of Aletta ook op de HBS in Sappemeer lessen heeft gevolgd, zoals ze in haar *Herinneringen* beweert, wordt betwijfeld. Volgens De Wilde heeft zij nooit ingeschreven gestaan, in tegenstelling tot haar zusters Frederika en Charlotte. Mogelijk werd haar aanwezigheid bij enkele natuurkundige lessen ‘oogluikend’ toegestaan. De Wilde, 1998:50.
- 103 Bartels, A., *Een eeuw middelbaar onderwijs 1863-1963*, Groningen: J.B. Wolters, 1963: 27-28.
- 104 Bosch, 1994: 91ev.
- 105 Kloek, E. *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis*. Nijmegen: Vantilt, 2013: 975.
- 106 Jansz, U., “Inleiding”, In: A. Schreuder *et al*. *Een verbond van gestudeerde vrouwen*. Hilversum 1993: 9-19.
- 107 Kloek, 2013: 1006.
- 108 Rietveld-van Wingerden *et al*. “Vrijheid en onderwijs en cohesie in historisch perspectief.” *Pedagogiek*, 2, 2003: 105.
- 109 Uit: Redevoeringen uitgesproken door den heer Thorbecke, Minister van Binnenlandse Zaken in de zitting van den 4den Maart 1863. 49^e zitting 4 maart 1863, XXXIX – Regeling van het Middelbaar Onderwijs, (Beraadslagingen over de artikelen). Supplementblad. (<www.statenegenraaldigitaal.nl>.) Laatst geraadpleegd: 4 juni 2017.
- 110 Boekholt, P.Th.F.M., E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de Middeleeuwen tot aan de huidige tijd*. Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1987: 198.
- 111 Boekholt *et al*. 1987: 182.
- 112 Marcus-de Groot, Y., *Kunsthistorische vrouwen van weleer. De eerste generatie in Nederland vóór 1921*. Hilversum: Verloren, 2003: 33.
- 113 J.H. Geertsema Gzn (1816-1908) was Minister van Binnenlandse zaken in 1866 en van 1872-1874.
- 114 J. Heemskerk Azn (1818-1897) was minister van Binnenlandse Zaken van 1866-1868, van 1874-1877 en van 1883-1888.
- 115 Bartels, 1963: 26.
- 116 Ibidem: 28.

- 117 Bank J., M.van Buuren. 1900, *Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Den Haag, SDU,2000: 267.
- 118 Johannes Diederik van der Waals (1837-1923) kreeg in 1910 de Nobelprijs voor de Natuurkunde.
- 119 Bosch, 1994: 198.
- 120 Steyn Parvé, D.J., "Middelbaar Onderwijs voor Meisjes", *De Economist* 19(1), 1870: 1-49.
- 121 De MMS ging als gevolg van de Mammoetwet in 1968 op in havo en atheneum en werd toen ook 'gemengd.'
- 122 Van Essen, 1990: 25.
- 123 Rietveld-van Wingerden, 2004: 202-221.
- 124 Hamaker, M.J., "De Middelbare school voor meisjes." *De Gids* 86(1922): 442ev.
- 125 Steyn Parvé, 1870: 2.
- 126 Wijck,B.H.C.K. van der, *De opvoeding der vrouw*. Groningen: J.B. Wolters, 1870: 37.
- 127 Ibidem: 39.
- 128 Ibidem: 38
- 129 Handelingen Tweede Kamer (1875-1876), 22 maart 1876: 1156.
- 130 Van Essen, 1985: 137ev.
- 131 Welcker-de Wit, C.A., 'Verslag over het industrieonderwijs (voor meisjes) in Nederland', in: *Het onderwijs in Nederland*, Groningen, 1910: 310-332.
- 132 Wet regelende de voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van geneeskundige, apotheker, hulp-apotheker, leerling-apotheker en vroedvrouw van 1 juni 1865.
- 133 <<https://archief.amsterdam/inventarissen/inventaris/323.nl.html#A15686000002>>. Laatst geraadpleegd: 6 augustus 2017.
- 134 *Jaarverslag Industrieschool voor de Vrouwelijke jeugd 1893-1894*; verderop in dit verslag wordt nog vermeld dat 136 leerlingen dat jaar werk hebben gevonden in apotheken in Amsterdam en elders als apothekersbedienden. Web: <<https://archief.amsterdam/inventarissen/inventaris/323.nl.html#A156860000020>>. Laatst geraadpleegd 6 augustus 2017.
- 135 Steyn Parvé, D.J., "Overzicht van de hogere burgerscholen en burgerscholen bij het einde van 1868", *De Economist* 18(11),1869: 430-466.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 3 (pagina 61 t/m 70)

- 136 Bosch, 1994: 104.
- 137 Boekholt *et al*, 1987: 195.
- 138 Ibidem: 197.
- 139 Ibidem: 199.
- 140 Ibidem.
- 141 Weber, W., *Vom Typenwandel der studierenden Frau*. In: *Frauenfragen und Frauengedanken. Gesammelte Aufsätze*. Tübingen, 1917: 179-201. In: Bosch, 1994: 53.
- 142 Merens, D., *Aletta...en later*. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1968.
- 143 Grondhout, N., *Maandblad voor Vrouwenstudies* 1(1) 1913. In: Bosch, 1994: 53.
- 144 Ibidem: 54.
- 145 Bosch, M. *et al*. *In het hart van de wetenschap. Naar Total-E-quality en diversiteit in de universiteit*. SDU: Den Haag, 1999: 19.

- 146 In 1849 studeerde in Amerika de eerste vrouwelijke arts af. Elizabeth Blackwell (1821-1910) Bron: < https://cfmedicine.nlm.nih.gov/physicians/biography_35.html.> Laatste geraadpleegd 5 augustus 2017. Blackwell hamerde op de noodzakelijkheid van de vrouwelijke arts voor het beroep van arts in het algemeen en voor vrouwen in het bijzonder. Een van haar geveugelde uitspraken luidde dan ook: 'The true physician must possess the essential qualities of maternity-tenderness-sympathy-guardianship.' Bron: Bosch, 1994: 45; 187.
- 147 Bosch, 1994: 104, 108.
- 148 De Wilde, 1998: 87.
- 149 Bosch, 1994: 57.
- 150 Ibidem: 105.
- 151 Vos, J., "De opleiding voor de akte Middelbaar Onderwijs tot omstreeks 1980". *Velon, Tijdschrift voor Lerarenopleiders*, 26(4),2005: 20.
- 152 Wilde, I. de, *Een beminnelijke romaniste, Marie Elise Loke (1870-1916), de eerste vrouwelijke lector in Nederland*. Groningen: Uitgeverij Passage, 1993.
- 153 Zie over dit onderwerp Bosch, 1994: 255 ev.
- 154 Bosch, 1994: 15.
- 155 Marcus-de Groot, 2003: 33.
- 156 Kunstgeschiedenis kreeg een academische status met de aanstelling van Willem Vogelsang als voltijds hoogleraar in Utrecht en Wilhelm Martin als buitengewoon hoogleraar in Leiden. In 1921 werd het vak een volwaardige doctoraalstudie. Bron: Marcus-de Groot,2003: 15.
- 157 Marcus-de Groot, 2003: 34.
- 158 Ibidem: 16.
- 159 Bosch, 1994: 68.
- 160 Otterspeer, W., *De wiekslag van hun geest*. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw. Leiden: s.n.1992.
- 161 Van der Wijck, 1870: 40.
- 162 De Wilde, 1998: 56.
- 163 Ibidem: 54.
- 164 *Wet regelende de voorwaarden tot het verkrijgen der bevoegdheid van 1865*.
- 165 De Wilde 1998: 56.
- 166 Jacobs, A., 1985: 23.
- 167 Boekholt *et al.*, 1987: 119.
- 168 Minister van Binnenlandse Zaken van 19 april 1853 tot 1 juli 1856. Bron: https://www.parlement.com/id/vg09ll5oibyc/g_c_j_van_reenen. Laatste geraadpleegd: 8 januari 2018.
- 169 Boekholt *et al.*, 1987: 190.
- 170 'In 1917 diende het kamerlid Limburg een wetsvoorstel in, om een aan de vijfjarige HBS gediplomeerde de bevoegdheid te geven tot het afleggen van examens in de faculteit der geneeskunde en der wis- en natuurkunde. Dat voorstel werd met ruime meerderheid aangenomen. Hiermee was definitief gebroken met de tweedeling. Geest en zaak, met ieder hun aparte opleidingsroute, waren niet langer meer van een verschillende orde. Wat zich daarna nog voltrok was slechts een uitbreiding van het recht, dat in 1917 verworven was.' Citaat: Boekholt *et al.* 1987: 190.
- 171 Ibidem: 127.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 4 (pagina 71 t/m 87)

- 172 De Wilde, 1998: 80.
- 173 *Evolutie*, 1906: 89.
- 174 Bierman, 1988: 35.
- 175 Ibidem: 45.
- 176 Jacobs, Ch., 1906: 89
- 177 *PW* 18(10), 1881.
- 178 *PW* 3(41), 1867.
- 179 *PW* 5(12), 1868.
- 180 Wet regelende de uitoefening der artsenijsbereidkunst 1865, art 17.
- 181 *PW* 19(28), 1882.
- 182 *PW* 19(1), 1882.
- 183 Register van Nederlandsche apothekers vanaf 1868. Handschrift. KNMP, Archief Commissie Geschiedenis van de Farmacie.
- 184 De verslaglegging van deze statistieken wordt steeds soberder en compacter. Ter vergelijking: In het jaar 1883 vindt nog differentiatie plaats tussen al dan niet vrouwelijk hulppersoneel. Expliciet wordt vermeld of het om vrouwelijke werknemers zoals leerling-apothekers, hulpapothekers of apothekersbedienden gaat. Bij de apothekers wordt alleen de kwalificatie 'geëxamineerd' vermeld, niet of het een man of een vrouw betreft. Die uitsplitsing vindt in latere jaren niet meer plaats. Wel wordt nog steeds het geslacht van het hulppersoneel vermeld. In 1898 is het merendeel van het hulppersoneel – nu alleen nog apothekersbedienden – vrouw. In de statistiek over 1899 wordt – voor het eerst – melding gemaakt van vrouwelijke apothekers: van de 179 apothekers in Noord-Holland zijn vier vrouw. Bron: *PW* 38(20), 1901.
- 185 Pelgrim, A., "De vrouw als apotheker", *Maandblad voor Vrouwenstudie*, 2(3), 1914: 14-16.
- 186 Pelgrim was al acht jaar apotheker.
- 187 *PW* 35(29), 1898
- 188 Ibidem.
- 189 Bierman, 1988: 45.
- 190 *PW* 35(29), 1898.
- 191 Morée, 1982: 38.
- 192 Ibidem: 50.
- 193 Ibidem: 54.
- 194 Jacobs, A., 1985: 19.
- 195 Charlottes jongere zuster Frederika behaalde deze akte – als eerste vrouw – in 1878.
- 196 *Evolutie*, 1906: 89.
- 197 Charlotte en Frederika schreven gelijktijdig hun vrijwel gelijklopende sollicitatiebrieven. Op beide brieven werd op vrijwel identieke wijze door de Minister gereageerd.
- 198 NA, archief Koloniën 1850-1900, brief van Charlotte Jacobs exhibitum 13 september 1881.
- 199 In 1860 werd het Koning Willem III gymnasium in Batavia opgericht. Enige jaren later bleek dat het HBS schooltype beter kon functioneren en besloot het bestuur er zowel een vijf- als een vierjarige HBS-opleiding van te maken. Twee jaar later verscheen de tweede HBS in Nederlands-Indië in Soerabaja, na nog eens twee jaar gevolgd door een HBS in Semarang. Aanvankelijk waren de scholen bedoeld voor leerlingen van Europese origine maar al snel volgden ook Inlandse kinderen. Bron: Boekholt, *et al.* "Tweehonderd

- jaar onderwijs en de zorg van de Staat.” *Jaarboek voor de geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Belgisch Nederlandse Vereniging voor de Geschiedenis van Opvoeding en Onderwijs*. Assen, Koninklijke van Gorcum, 2002.
- 200 NA; Archief Koloniën 1850-1900, brief van Charlotte Jacobs, ex. 13 september 1881, nr 75. Notitie ex. 1 november 1881, nr 79. Brief aan Charlotte Jacobs 8 november 1881, nr 325.
- 201 *Bataviaasch Handelsblad*, 6 augustus 1883.
- 202 *Evolutie* 1906: 89.
- 203 PW 18(29), 1881 Ene ‘Meijer’ wordt genoemd als assistent bij P.C. Plugge in een onderzoek naar aconiet.
- 204 Ahlrichs, E.L., *150 jaar Departement Utrecht der KNMP 1844-1994*. Utrecht: KNMP.
- 205 Bierman, A.I., “Vrouwen in de farmacie: Alide Grutterink (1869-1927).” *Gewina* 20, 1997: 286-296.
- 206 Advertentie in PW 19(33), 1882: ‘Eene vrouwelijke Apotheker N.W. zag zich gaarne geplaatst, liefst als Provisor. Adres: letter C. aan het Bureau van dit Blad.’ Dit moet Charlotte zijn geweest: ze was de eerste vrouwelijke apotheker. De aanduiding ‘N.W.’ (Nieuwe Wet) in deze advertentie is daarom in feite niet correct: er was geen vrouwelijk apotheker ‘O.W.’ (Oude Wet). Personen die zich aanboden in advertenties maakten nog enige tijd gebruik van de term ‘N.W.’ om nadrukkelijk aan te geven dat zij waren geëxamineerd volgens de Wetgeving van 1878.
- 207 Dit zou W.F. van Erp Taalman Kip geweest kunnen zijn die van 23 februari 1883 tot 23 april 1883 Minister van Koloniën a.i. was.
- 208 Estella Kleerekoper promoveerde in 1900 aan de Gemeente Univeriteit Amsterdam tot doctor in de farmacie. Als adjunct-inspectrice van de de Arbeid deed ze onderzoek naar fabrieksarbeid onder gehuwde vrouwen tussen 1907 en 1911. Publicaties van haar zijn o.m. ‘De vrouw in de thuisindustrie’ (1913) en ‘De taak der gestudeerde vrouw als Inspectrice van den Arbeid.’ (1915). Bron: Bosch 1994:509.
- 209 Hannema, A., A.I. Bierman. *100 Jaar Vrouwen in De Farmacie*. Den Haag: Nederlandse Organisatie van Vrouwelijke Apothekers, 1998: 62-70.
- 210 De betreffende brochure vermeldt C. Jacobs als ‘enkele van de vrouwen met een eigen apotheek’ die aan de stand meewerkten. Dat kan niet juist zijn: Charlotte Jacobs was toen al enkele jaren in Nederlands-Indië werkzaam als provisor. Dat zij voor de tentoonstelling uit Nederlands-Indië overgekomen zou zijn is erg onwaarschijnlijk en daarvoor is ook geen bewijs gevonden, bijvoorbeeld in de vorm van een vermelding op een passagierslijst. Andere namen die in de brochure worden genoemd zijn: Hessel, Offerhaus, Olivier. PW 35(13), 1898 vermeldt in het verslag van de tentoonstelling de namen van Tammes, Sorber, Hessel, Offerhaus, Grutterink, Koppeschaar, Valk, Massink, Rijk en Soeter. Charlotte Jacobs wordt in dit verslag niet genoemd.
- 211 Bierman, 1997: 286-296.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 5 (pagina 91 t/m 106)

- 212 *Evolutie*, 1906: 89.
- 213 *Bataviaasch Handelsblad*, 27 september 1884.
- 214 *Algemeen verslag van het middelbaar en lager onderwijs voor Europeanen en met dezen gelijkgesteld in Nederlandsch-Indië over 1893-1901* Batavia, Landsdrukkerij. Zj.
- 215 Jacobs, Ch., “De vooruitzichten van de vrouwelijke apotheker in Indië.” *Maandblad voor Vrouwenstudie*. 2(3)1914: 25-26.
- 216 Kooij-van Zeggelen, M., In: Van Hoogendorp, A. *Van Vrouwenleven 1813 - 1913*. Groningen, 1913: 175.

- 217 In dit onderzoek wordt geregeld gesproken van 'Europeanen', ook waar het doorgaans duidelijk is dat het om Nederlanders gaat. Dit is gevolg van het feit dat tijdens het koloniale bewind het Gouvernement drie bevolkingsgroepen onderscheidde: Inlanders, Vreemde Oosterlingen (zoals Chinezen) en Europeanen (voornamelijk Nederlanders). Zie o.a.: NIDI-rapport, De demografische geschiedenis van Indische Nederlanders, 2002, Den Haag, < <http://www.nidi.nl/shared/content/output/reports/nidi-report-64.pdf> > Laatst geraadpleegd: 25 mei 2017.
- 218 Buchheim, E., "De illusie van tropisch Nederland. Brieven van Nederlandse vrouwen in Indië." In : Captein *et al.* 2000: 65 - 76.
- 219 Ibidem: 72.
- 220 Locher-Scholten, E., *Women and the colonial State. Essays on gender and Modernity in the Netherlands Indies 1900 - 1942*. Amsterdam: AUP, 2000: 122ev.
- 221 Volgens Locher-Scholten waren er in 1900 179 *totok*-vrouwen op 1000 mannen: een aantal dat tussen 1900 en 1930 spectaculair toenam met 300%. *Totok*: in Nederland geboren.
- 222 Van Helsdingen, 1929: 146ev. Van de Loo, 2013: 77.
- 223 Buchheim, In: Captain *et al.* 2000: 72.
- 224 Locher Scholten, 2000: 195ev.
- 225 Tekst verkort weergegeven.
- 226 Van der Spek- van Santen, H. "De alleenstaande vrouw in Indië." In: M.A.E. Lith van Schreven *et al.* *Indisch Vrouwenjaarboek 1936*, Jogjakarta: Kolff & Buning, 1936: 51- 54.
- 227 *De Locomotief*, 27 januari 1897.
- 228 *De Locomotief*, 27 april 1897.
- 229 *De Locomotief*, 27 januari 1897.
- 230 Ibidem.
- 231 *De Locomotief*, 18 augustus 1893. Lezing gehouden te Amsterdam door mevrouw N. (Nellie) van Kol over de vrouwenkwestie.
- 232 Nellie van Kol (Jacoba Maria Petronella Porreij, 1851 - 1930) was protégé van prof G.J. Mulder die haar aanspoorde tot verdere studie en het schrijven. Ze werkte vanaf 1875 als gouvernante in Nederlands-Indië. In 1881 begon ze in het *Soerabaiasch Handelsblad* te publiceren onder de naam Nellie. Haar 'Brieven aan Minette' gingen over haar ervaringen in het Euraziatische milieu. De brieven werden in 1883 gebundeld, het jaar waarin ze trouwde met Ir Henri van Kol. Ze was activiste in socialistische en feministische kringen. In 1893 zat ze in de statutencommissie ter oprichting van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. Ze richtte samen met de Gentse socialiste Emilie Claeys de Hollandsch-Vlaamse Vrouwenbond op. Vanaf 1901 richtte ze zich op meer spirituele zaken zoals de theosofie en het spiritisme. Op spiritistische seances kreeg ze onder meer boodschappen door van haar oude mentor Mulder. In 1908 trad ze toe tot het Leger des Heils, een bekering die tot ophef leidde onder haar socialistische vrienden. Bron: <<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn3/porreij>> (Laatst geraadpleegd: 12 november 2016. Ook: Els Kloek *et al.* 2013: 1101ev.
- 233 Woude, J. van, *Betrekkingen voor vrouwen*, Nijmegen: L.J. Veen, 1899 en 1900.
- 234 Hamer, D., 'Een leven met de pen in de eene, den stofdoek in de andere hand...' Sophie van Wermeskerken-Junius, *Literatuur* 9. Amsterdam: AUP, 1992: 151 - 156.
- 235 Van Woude, 1899 en 1900.
- 236 Bij de invoering van de Geneeskundige Wetten van 1878 verdwenen de functies van leerling-apotheker en hulp-apotheker uit de wet en maakten plaats voor de beter opgeleide apothekersbedienden. In 1908 werd deze benaming gewijzigd in: apothekersassistent. Bron: E.Grendel, "Knecht, bediende, assistent. Ontwikkelingsgeschiedenis van het farmaceutische hulppersoneel." *PW* 104: 1356-1370, 1969.

- 237 Tan, 1976: 162.
- 238 Besluit 38 van de Gouverneur-Generaal van 7 oktober 1918.
- 239 Ibidem, 28 januari 1923.
- 240 Mededeelingen van het Hoofdkantoor van den Burgerlijke Geneeskundige Dienst, zoals gepubliceerd in *PTNI*(5), 1924: 146.
- 241 *PW* 70(5), 1933: 126-128.
- 242 Ibidem.
- 243 *PW* 70 (1), 1933: *PTNI* 10(1933): 166-176.
- 244 Zoals in *PW* 27 (21), 1890, het jaar waarin Charlotte Jacobs de Nederlandsche Apotheek stichtte en als zelfstandig apotheker in Nederlands-Indië begon.
- 245 In 1901 diende de kandidaat zich te voegen bij Johan Rudolf Jacobs in Den Haag: *PW* 38: 46 (1901). Johan Rudolf, die kapitein der infanterie was in het KNIL, verbleef wegens ziekte tussen 1889 en 1901 met verlof in Nederland. Wegens een 'sukkelende gezondheid' ging hij met vervroegd pensioen en keerde niet meer terug naar Nederlands-Indië. Hij overleed in Den Haag in 1906.
- 246 Bosch, 2005: 29.
- 247 Everdina Ansingh was in 1898 in Utrecht voor het praktische gedeelte van het apothekersexamen geslaagd. Op 19 januari 1901 vertrok ze naar Nederlands-Indië. Daar werd ze beherend apotheker in de Bataviasche Volks-en Stadsapothek te Soekaboemie. In juli 1904 opende ze apotheek De Gedeh in diezelfde plaats. In 1908 deed ze de aandelen van de Gedeh over aan de N.V. Bataviasche Volks-en Stadsapothek en bleef zelf beheerder. In mei 1911 vertrok ze voor vijf jaar naar Nederland. In 1916 keerde ze weer terug naar Nederlands-Indië. Ansingh was dus niet in de kolonie toen Jacobs op zoek was naar een vrouwelijke opvolger.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 6 (pagina 107 t/m 132)

- 248 *PW* 24(43) 1888.
- 249 Jacobs, Ch., 1914: 25-26.
- 250 De *Dokter djawa* school, School tot opleiding van Inlandse Geneeskundigen, opgericht in 1851, werd in 1902 omgedoopt tot School Tot Opleiding van Inlandse Artsen S.T.O.V.I.A.
- 251 Over S.T.O.V.I.A. later meer.
- 252 Tan, 1976: 149.
- 253 Bierman, A.I. *De farmacie en het apothekersberoep in Nederlands Oost-Indië in de periode 1800-1950*. Den Haag: Commissie voor de geschiedenis van de farmacie KNMP. 2004.
- 254 Tan, 1967: 149.
- 255 S.T.O.V.I.A. ontstond vanuit een idee van Willem Bosch, van 1845 tot 1854 Chef Geneeskundige Dienst te Batavia. Hij stelde voor Javaanse jongens uit de hogere kringen op te leiden tot hulp-arts en -vaccinateur. Zie ook Hoofdstuk 7.
- 256 Wet van 25 december 1878 Staatsblad 222, *houdende regeling der voorwaarden tot verkrijging der bevoegdheid van arts, tandmeester, apotheker, vroedvrouw en apothekersbediende*, ook wel genoemd de zogenaamde 'Artsenwet', die de Wet van 1 juni 1865 Staatsblad 59 verving. Bron: Bierman, 1988:45.
- 257 O.a. *PW* 67 (15), 1930: 351 ev.
- 258 *PTNI*: 1(10), 1924: 324.
- 259 *Bataviaasch Nieuwsblad* van 5 februari 1941.
- 260 Tan, 1976: 161.
- 261 Ibidem.

- 262 PW 83(1/2),1948: 821-828.
- 263 Na de soevereiniteit van Indonesië richtte de nieuwe regering een instituut voor hoger onderwijs van de Republiek Indonesië op. In 1948 werden de verschillende hogescholen op Midden Java samengevoegd tot één Universiteit Indonesië, later Universitas Indonesia.
- 264 *De Locomotief*, 7 april 1955.
- 265 *Javabode*, 14 december 1956.
- 266 Paul Constant Bloys van Treslong Prins was jurist en een gepassioneerd genealoog. Hij was van 1925 tot 1931 adjunct archivaris van het Landsarchief in Batavia.
- 267 Uit het contract dat Cruys sloot met de Compagnie op 12 mei 1668. Bloys van Treslong Prins, PTNI 6(1), 1930: 154ev.
- 268 Tan, 1976: 38
- 269 Bijvoegsel behorende tot de *Bataviasche Koloniale Courant* ‘van vrijdag den 29sten van lentemaand 1811’.
- 270 Bloys, 1930: 384.
- 271 *Bataviasche Koloniale Courant*, 1 februari 1811.
- 272 Het gebruik van de adressen Binnen- of Buiten Nieuwpoortstraat is verwarrend omdat nergens bewijs gevonden kan worden voor het bestaan van twee stadsapotheken in die tijd in Batavia. Vermoedelijk betreft het slechts één en dezelfde Stadsapotheek aan de Nieuwpoortstraat. Wellicht woonde de beherend apotheker zelf aan de andere kant van het gebouw. Uit de annonce van de veiling van de boedel van J. Groot zoals hierboven vermeld kan dit afgeleid worden; de apotheek was aan de Binnen-Nieuwpoortstraat gevestigd; het sterfhuys van Groot zou aan de achterzijde, i.c. de Buiten-Nieuwpoortstraat gelegen kunnen hebben.
- 273 Tan, 1976: 220.
- 274 *Bataviasche Courant*, 7 november 1818.
- 275 *Bataviasche Courant*, 12 oktober 1822.
- 276 De aanduiding ‘gewezen Stadsapotheek’ is verwarrend: aangenomen moet worden dat het hier de Stadsapotheek uit de Binnen - Nieuwpoort betreft, die verplaatst werd naar de Voorrij.
- 277 *Bataviasche Courant*, 8 maart 1823.
- 278 *Javasche Courant*, 30 november 1836.
- 279 *Javasche Courant*, 12 april 1828.
- 280 *Bataviasche Courant* 14 maart 1827.
- 281 *Javasche Courant*, 7 juli 1829.
- 282 *Javasche Courant*, 7 oktober 1835.
- 283 *Javasche Courant*, 1 juli 1836.
- 284 *Javabode*, 8 maart 1865; *De Oostpost*, 14 maart 1865.
- 285 *Bataviaasch Handelsblad*, 24 september 1873.
- 286 *Javasche Courant*, 23 juni 1838.
- 287 Wijkmeesters: “(Ned. koloniën, W.- en O.-Indië) (Door den resident aangestelde) beambte met een administratieve, politieoneele, juridische verantwoordelijkheid over een bep. wijk (4)”. Bron: <http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article_content&wdb=WNT&id=M086216>. Laatst geraadpleegd: 8 maart 2017.
- 288 *Javasche Courant*, 12 februari 1842.
- 289 *Javabode*, 8 juli 1863.
- 290 *Javabode*, 11 mei 1864.
- 291 *Javabode*, 9 september 1862.

- 292 I.d. Burggraaf Du Bus de Gisignies, “Reglement op de civiele geneeskundige dienst en de uitoefening der koepokinenting daaronder begrepen.” Besluit van Zijne Excellentie den Kommissaris Generaal, van den 16 juli 1827. *Bataviasche Courant*, 24 juli 1827.
- 293 Bloys, 1929: 61.
- 294 *De Nieuwsgier*, 27 oktober 1955.
- 295 *Javabode*, 19 maart 1853.
- 296 De schrijfwijze van de naam ‘Rijswijksche Apotheek’ verschilt in de Indische media, vrijwel zeker als gevolg van zetduiveltjes. Zo zijn in opeenvolgende aankondigingen van de verkoop van de Rijswijksche Apotheek door Specht Grijp aan Rathkamp c.s. in de *Javabode* de namen afwisselend ‘Rijswijksche’ en ‘Rijswijks’. Op een foto uit ca. 1866 van Woodbury & Page van de apotheek van Specht Grijp staat op de gevel: ‘Rijswijks Apotheek’. De tekst onder de foto - van een kleinkind van Specht Grijp - verwijst naar de nieuwe eigenaren van de apotheek - Rathkamp c.s. - die direct na de aankoop de naam veranderde in firma Rathkamp & Co. Web: <<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.503236>> Laats bezocht: 6 augustus 2017.
- 297 Van der Klaauw, A, A.I. Bierman. *Rathkamp. Herinneringen een aan bijzondere onderneming in de Oost 1815-1985*. Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter bevordering der Pharmacie, Den Haag, 2007.
- 298 *Javabode*, 24 augustus 1859.
- 299 *Bataviaasch Handelsblad*, 3 januari 1881.
- 300 Onder andere in het *Soerabajasch Handelsblad* van 18 april 1882, waar Clarus verslag doet van een chemisch onderzoek van rode wijn. In deze advertenties presenteert hij zich nadrukkelijk als ‘particulier apotheker en chemist.’
- 301 *Bataviaasch Handelsblad*, 11 oktober 1889.
- 302 Van Ede van der Pals was voordien apotheker in Soerabaja.
- 303 *Soerabaiasch Handelsblad*, 5 november 1888.
- 304 *Javabode*, 8 december 1882.
- 305 *Javabode*, 11 oktober 1880.
- 306 Collectie “Nederlandsch-Indië in foto’s.” KITLV. Bijschrift bij foto Van Spall (afb.22).
- 307 *Javabode*, 23 juli 1889.
- 308 *Javabode*, 13 januari 1890; *Bataviaasch Handelsblad*, 7 januari 1890
- 309 *De Locomotief*, 28 juli 1899.
- 310 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 2 september 1890.
- 311 Bericht in diverse kranten, w.o. *Bataviaasch Nieuwsblad* van 30 juli 1890 en *Soerabaiasch Handelsblad* van 5 augustus 1890.
- 312 KB 20 maart 1817 litt. O3 (75). Nationaal Archief, Den Haag, Inspecteur-Generaal van de Geneeskundige Dienst der Land- en Zeemacht, toegangsnummer 2.13.62.06.
- 313 *PW* 40(30), 1903: 794 ev.; *Bataviaasch Nieuwsblad* 28 juli 1903.
- 314 *PW* 30(51), 1894.
- 315 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 21 september 1901.
- 316 Bosch, 2005: 317.
- 317 De eerste uitvoerige regelgeving voor de uitoefening der artseneijbereidkunst in Nederlands-Indië is het Reglement voor de Burgerlijke Geneeskundige Dienst uit 1820. Naar aanleiding van de inwerkingtreding van de geneeskundige wetten van Thorbecke (1865, 1876 en 1878) werden deze regels aangepast aan de in Nederland vigerende wetgeving in het Reglement op den Dienst der Volksgezondheid in Nederlands-Indië van 1882 en de aanpassingen daarop in later jaren.
- 318 *PW* 33(12), 1896.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 7 (pagina 133 t/m 142)

- 319 Casper Georg Carl Reinwardt (1773- 1854) die uit Göttingen kwam, begon zijn studie geneeskunde aan het Atheneum Illustre in Amsterdam. Toen hij zijn studie wilde voortzetten in zijn geboorteplaats kreeg hij een eredoctoraat in geneeskunde en natuurwetenschappen aangeboden in Harderwijk. In 1810 werd hij benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de chemie en farmacie in Amsterdam. In 1816 ging hij naar Nederlands-Indië waar hij tot 1822 bleef. In het kader van een van zijn taken – het verrichten van natuurkundig onderzoek - richtte hij in 1817 's Lands Plantentuin in Buitenzorg op – de Hortus Bogoriensis, een actie die als een van zijn belangrijkste wapenfeiten te boek staat.
- 320 De officier van gezondheid der eerste klasse Carl Ludwig Blume was directeur van 's Rijks Herbarium in Leiden dat een aanzienlijke collectie Nederlands-Indische planten bezat. Blume werd in 1818 in Batavia door Reinwardt aangesteld als Inspecteur van de Vaccinatiedienst maar werd in 1822 Directeur van de plantentuin in Buitenzorg. In 1826 keerde hij wegens gezondheidsredenen terug naar Nederland waar hij hoogleraar in Leiden werd. Bron:<http://resources.huuygens.knaw.nl/retroboeken/nbnw/#source=8&page=73&view=imagePane> Laatst geraadpleegd: 27 oktober 2017.
- 321 Schoute, D., “Eer en vergetelheid in onze vaderlandse geneeskunde.” Bijdrage tot de Geschiedenis der Geneeskunde. NTvG, 80-III-39, 1936: 4312.
- 322 Dit waren de Departementen van Binnenlands Bestuur, van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid, van Burgerlijke Openbare Werken en van Financiën. Bron: Van den Doel, 1994: 88.
- 323 Hesselink, 2009: 256.
- 324 Departement van Onderwijs en Eeredienst, 13 november 1866. <<https://edewaal.files.wordpress.com/2014/07/departement-van-onderwijs-eeredienst-en-nijverheid-1871.pdf>>. Laatst geraadpleegd: 13 augustus 2017.
- 325 *Staatsblad van Nederlandsch-Indië voor 1820*. 's-Gravenhage, ter drukkerij van A.D. Schinkel, 1839:83-91. Web. Geraadpleegd: 14 augustus 2017.
- 326 Bierman, 2004: 3.
- 327 Zie later in dit hoofdstuk meer over deze Inlandse artsen.
- 328 Hesselink, L., *Genezers op de koloniale markt. Inheemse dokters en vroedvrouwen in Nederlandsch-Oost-Indië, 1850-1915*. Diss. Universiteit van Amsterdam: AUP, 2009: 256.
- 329 Hüskens-Nilissen, 1986: 2357. Citaat: Uittreksel uit het verslag over den Burgerlijke Geneeskundigen Dienst van 1911 t/m 1918. Mededelingen Burg Geneeskundige Dienst Ned. Indië 1920; II 5-74.
- 330 Hoofddrolspelers in deze nieuwe koers van de BGD waren de artsen J. Schüleïn, de eerste inspecteur en sous-chef W.Th. de Vogel, die later inspecteur werd.
- 331 NA: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Inventaris van het archief van de Inspecteur (-Generaal) van de Geneeskundige Dienst der Land- en Zeemacht en de daarbij gedeponeerde archieven, 1814-1940; (1950): 7ev.
- 332 Mulder werd in 1876 opgevolgd door Wefers Bettink. Na 1908 werd deze speciale opleiding gestaakt: een militair apotheker was aan elke universiteit op te leiden. Bron: Wittop Koning, *Compendium voor de geschiedenis van de Pharmacie van Nederland*. Lochem: De Tijdstroom, 1986: 256ev.
- 333 De bevordering tot hogere rangen en de daarbij behorende examens werden geregeld in 1851. Een militair apotheker of officier van gezondheid der derde klasse had zeker 8 jaar nodig om de rang van apotheker of officier van gezondheid der tweede klasse te bereiken. Militair-apotheker of officier van gezondheid der eerste klasse werd men vervolgens pas na nog eens vier jaar. Het bevorderingsexamen bestond uit drie delen: schriftelijk theoretisch, praktisch en mondeling.

- 334 Schoute, 1936: 277.
- 335 Sam Jacobs legde op 12 maart 1864 in Groningen het apothekersexamen af. Bron: *PW* 11(4), 1874.
- 336 *PW* 5(5), 1868.
- 337 Julius Karel nam in 1876 dienst in het KNIL. In 1883 gingen ook Herman en Johan Rudolf Jacobs na de officiersopleiding in Kampen te hebben doorlopen, naar Nederlands-Indië. Eduard Jacobs begon eveneens in Kampen maar zei de dienst in 1881 vaarwel en maakte carrière in het openbaar bestuur. Bron: NA: Inventaris van de dienststaten en stamboeken der Officieren van de Koninklijke Landmacht en van de koloniale troepen in Nederland, (1715) 1814-1940 (1945).
- 338 Van Haastert, Christiaan, *Betoog der noodzakelijkheid eener Reorganisatie der geneeskundige dienst in Indië*. Batavia, 3 juni 1843.
- 339 Schoute, D., *De geneeskunde in den dienst der Oost-Indische Compagnie in Nederlandsch-Indië*. Amsterdam: Bussy, 1929: 167ev.
- 340 Ibidem.
- 341 Loo, V. van de, *Melati van Java, dochter van Indië*. Diss. Universiteit Leiden, 2014: 17ev.
- 342 Kortenhorst, L.G., *Kroniek van de familie Kortenhorst 1300-1944*. Hoofdstuk V. De familie Van Haastert. Web: http://www.kortenhorst.info/stamboom/ps02/ps02_025.htm. Laatste geraadpleegd: 8 mei 2017.
- 343 Van Haastert, 1843.
- 344 Schoute, 1929: 131ev.
- 345 S.T.O.V.I.A.: School tot opleiding van Inlandsche Artsen, voortgekomen uit de Dokter djawa-scholen, een initiatief van Bosch. De bedoeling was de geneeskundige hulp aan Inlanders te verbeteren door hen wegwijst te maken in de Westerse geneeskunde, in de woorden van Gouverneur -generaal Rochussen 'welke wij tot dusver als het toppunt der volmaaktheid in deze wetenschap beschouwen.' In januari 1849 mochten 30 jongelieden uit 'fatsoenlijke families' - lees: Inlandse adel, de *prijaji* - zich kosteloos bekwamen 'voor het vak van Inlandsch geneeskundige en vaccinateur.' Ze kregen de garantie dat ze aan de slag konden na voltooiing van hun studie.
- 346 Schoute, 1935: 247ev.
- 347 Edities *Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlands-Indië*, 1894-1898
- 348 Zwierstra, R.P., "Van vaccinateur tot academisch opgeleide arts. Over de geschiedenis van het medisch onderwijs in Nederlands-Indië". *Tijdschrift voor Medisch Onderwijs* 2009: 81-89).
- 349 Langen, de, C.D., "Indië voor de oorlog. IV. Het Geneeskundig onderwijs in Indonesië." *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 92-II-22, 1948: 1582-1588.
- 350 Schoute, 1935: 253.
- 351 Hesselink, 2009.
- 352 *PW* juni 1877, december 1877 en november 1878.
- 353 *PW* 2(3), 1865, waarin melding werd gemaakt van twaalf belangstellenden terwijl er slechts drie plaatsen beschikbaar waren.
- 354 *PW* 18(5), 1882.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 8 (pagina 143 t/m 154)

- 355 J. de Jong, "Nederland en het Indisch batig slot." *Groniek* 80 (1982): 27- 33. <<http://rjh.ub.rug.nl/groniek/article/viewFile/16600/14090>> Laatste geraadpleegd: 4 augustus 2017.
- 356 Doel, W. van den, *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee*. Amsterdam: Bert Bakker, 2011: 73.

- 357 Abraham Kuypers was van 1901 tot 1905 minister-president.
- 358 Locher-Scholten signaleert dat historici verschillende definiëringen, dateringen en interpretaties hanteren voor de term 'ethische politiek': voorgedij - respectievelijk ontvoogdingspolitiek, welvaartsbeleid, associatiebeleid, belangenpolitiek, modern imperialisme. Volgens Locher-Scholten kan men al deze betekenissen als onderdeel van dezelfde lading beschouwen onder de vlag van 'ethische politiek'. Locher-Scholten, 1981: 176ev.
- 359 Bron o.a.: <https://www.defensie.nl/onderwerpen/tijdlijn-militaire-geschiedenis/inhoud/1814-1914-de-krijgsmacht-overzee>. Meermalen geraadpleegd: juni-juli 2017.
- 360 In 1880 waren op 1000 Europese mannen 471 Europese vrouwen. In 1930 was deze verhouding 1000: 884 Bron: T. Pollmann, "Bruidstraantjes. De koloniale roman, de *njai* en de apartheid." Reijers, J. et al. "Vrouwen in de Nederlandse koloniën." *Zevende Jaarboek Vrouwengeschiedenis*, Nijmegen: SUN, 1986: 98-125.
- 361 Pols, H., "Discriminerende wetenschap in het voormalig Nederlands-Indië." *Blind, online interdisciplinair tijdschrift* : 5, Confrontatie met het westen (2005). Z.n. Online geraadpleegd: 18 mei 2016.
- 362 Ibidem.
- 363 Van den Doel, 1994: 165.
- 364 Brooshooft, P., *De ethische koers in de koloniale politiek*. Amsterdam, 1901.
- 365 Locher-Scholten, 1981: 11-54; Termorshuizen, 2001: 335ev..
- 366 Touwen, J., "Paternalisme en protest. Ethische politiek en nationalisme in Nederlands-Indië, 1900 - 1942." *Leidschrift* , 15(3), 2000: 67-93
- 367 Locher-Scholten, 1981: 183.
- 368 Van den Doel, 2011: 87ev.
- 369 Locher-Scholten, 1981: 200.
- 370 Ibidem, 176 ev.
- 371 De periode van het zogeheten Cultuurstelsel die eindigde met de Indische Comptabiliteitswet van 1867. Vanaf die tijd had het parlement – en niet uitsluitend de koning – de controle over de besteding van het Batig slot.
- 372 Goudoever, W. van, *Onder de hoede van een naam. Leven en werken van Elisabeth M.L. van Deventer - Maas 1857 - 1942.*, Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon, 1957.
- 373 Ibidem: 100.
- 374 Brooshooft, 1901: 14.
- 375 *Soerabaiasch Handelsblad*, 28 augustus 1908, n.a.v. de behandeling van de Indische Begroting in de Tweede Kamer.
- 376 Deventer, C. van, "Insulinde's toekomst." *De Gids* 72, 1908: 69-99.
- 377 Ibidem: 71
- 378 Van den Doel, 2011: 276ev.
- 379 Ibidem: 276.
- 380 Deventer, C. van, "Indië na den oorlog", *De Gids* 79, 1915: 385 - 386 en 396 - 397.
- 381 Jacquet, F.G.D.P., (red). *Brieven aan mevrouw R. Abandonon-Mandri en haar echtgenoot met andere documenten*, XXII, Dordrecht: Foris Publications, 1987.
- 382 Nittel de Wolff- van Westerrode, M., "Doel en streven van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht." *Koloniale Studiën* 1, 1917: 119-123.
- 383 In 1964 verleende president Soekarno Kartini de titel Heldin van de Nationale onafhankelijkheid. Nog steeds wordt Kartini Dag ieder jaar gevierd.
- 384 Bron: *100 years of support to Indonesian Education*, brochure Van Deventer - Maasstichting, 2013.

- 385 Zeggelen, M.C. van, *Kartini, een baanbreekster voor haar volk*. Amsterdam: Meulenhoff, 1945.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 9 (pagina 155 t/m 187)

- 386 Buchheim, In: Captein *et al.* 2000: 66.
- 387 Locher-Scholten, 2000: 195.
- 388 Locher-Scholten, 1981: 185.
- 389 Het begrip ‘ethische politiek’ werd door vele toenmalige actoren op verschillende wijzen geïnterpreteerd. Locher-Scholten spreekt hier van een vlag die vele ladingen dekte. Locher-Scholten: 1981: 176ev.
- 390 In Nederlands-Indië hadden in 1908 alleen Europese mannelijke belastingbetalers, ouder dan 23 jaar, het recht (mannelijke) leden van de gemeenteraden te kiezen. Vanaf 1925 gold dat recht voor alle geletterde mannen ouder dan 23, belastingbetaler, met een jaarlijks inkomen van ten minste 300 gulden. NB: in 1930 was slechts 11 procent van de Inlandse mannelijke en 2 procent van de vrouwelijke populatie in Nederlands-Indië geletterd. Pas in 1941 verwierven vrouwen – zowel Indonesische als Europese – het actief kiesrecht voor de gemeenteraden, onder dezelfde voorwaarden van inkomen en geletterdheid als gold voor de mannen. Van dit recht werd vanwege de oorlog en soevereiniteitsoverdracht pas vanaf 1949 voor het eerste gebruik gemaakt.
- 391 Nittel de Wolff-van Westerrode, 1917: 119-123.
- 392 Ibidem.
- 393 Citaat M.Kooij-van Zeggelen. In: De Wilde, I. “Uit de schommelstoelen. Charlotte Jacobs en haar kring in Batavia. “ *Vertrouwd en Vreemd*, Captein *et al.* 2000:190.
- 394 Jacobs, A., *Reisbrieven uit Afrika en Azië benevens eenige brieven uit Zweden en Noorwegen*. Almelo: W. Hilarius Wzn, 1913: 425- 426.
- 395 Nittel de Wolff- van Westerrode, 1917:120.
- 396 Termorshuizen, G., *Journalisten en heethoofden. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladders 1744- 905*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2001: 578.
- 397 *Sumatrapost*, 30 december 1908: 578.
- 398 Marijtje is een boerin uit Broek in Waterland. In het Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht schrijft ze een recht uit het hart geschreven stuk in dialect over de zegeningen die de strijd voor het vrouwenkiesrecht haar persoonlijk hebben gebracht.
- 399 Van Helsdingen-Schoevers, B. *Indië en Europa. Fragmenten door Beata van Helsdingen Schoevers. Causerieën en beschouwingen over het leven in Ned. Indië over de vrouw en het kind en hun belangrijkste problemen. Met een inleiding van Johan Koning*. Leiden: N.V. Leidse Uitgeversmaatschappij, 1929.
- 400 Van de Loo, V. “‘Adoe, koh terlaloe, een meisje, zij sgrijf in de krant!’ Beata van Helsdingen-Schoevers (1886-1920), *Indische Letteren* 17, 2002: 59.
- 401 Van de Loo, V. “Omdat zij maar een meisjes was. Beata van Helsdingen-Schoevers (1886-1920), journaliste in Indië.” *Indische Letteren* 23,2008. file:///C:/Users/BCC/Downloads/_ind004200801_01%20(1).pdf
- 402 Kooij-van Zeggelen, M., *De Hollandsche vrouw in Indië. Brieven van een zwerveling*. Amsterdam: Schuitema, & Holkema’s boekhandel. 2^e druk Z. j.: lev.
- 403 Roemaat, B. *Vijf feministes in Nederlands-Indië: een aanzet tot verder onderzoek naar de banden tussen het Nederlands feminisme en de vrouwenbeweging in Nederlands-Indië 1870 - 1913*: 59ev.

- 404 Bron o.a. <<http://resources.huygens.knaw.nl>> Geraadpleegd: 6 juni 2016.
- 405 Kloek, 2013: 1101-1103.
- 406 Van Hogendorp, A., *Van Vrouwenleven 1813-1913*, Groningen, 1913: 181.
- 407 Jansen, E., "De koloniale stem van Aletta Jacobs. Reisbrieven uit Afrika en Azië." *Lover*, (4), 1997 <http://www.alettajacobs.org/atria/content/183761/online_artikel_uit_lover__19974.html>. Laatste keer geraadpleegd: 4 augustus 2017.
- 408 Locher-Scholte, 1981: 179.
- 409 Geciteerd in Van den Doel, 2011: 150.
- 410 Locher-Scholten, E., *Women and the colonial state. Essays on Gender and Modernity in the Netherlands Indies 1900 - 1942*. Amsterdam: AUP. 2000: 157.
- 411 Kooij-van Zeggelen, M., "Nederlandsch-Indië en het Vrouwenkiesrecht." *Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de Vereniging voor vrouwenkiesrecht 1894-1919*. Amsterdam, 1919: 75-79.
- 412 Van Hogendorp, 1913: 157ev.
- 413 Captain E., M. Hellevoort, M.van der Klein, *Vertrouwd en Vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Nederlands-Indië en Indonesië*, Hilversum: Verloren 2000: 189.
- 414 Zie afbeelding 14.
- 415 De gepensioneerde kapitein van het Nederlands-Indische leger Frederik August Kleian (1843 - 1929) maakte na zijn pensionering zijn levenswerk van het maken van een adresboek voor Batavia en later ook voor andere steden. *Kleian's Adresboek van Nederlandsch-Indië* verscheen voor het eerst in 1898. Het werd geruime tijd beschouwd als het eerste adresboek voor Nederlands-Indië, totdat bij latere edities, in 1901 en 1902, bleek dat er nog een *Adresboek van Nederlandsch-Indië* bestond, uitgegeven door Nijgh en van Ditmar. Kleian ging echter door op de ingeslagen weg en hernoemde zijn werk tot 'Nieuw adresboek voor Nederlandsch-Indië.' Ondanks al zijn inspanningen lukte het Kleian niet dit project winstgevend te maken. Later nam zijn zoon Frederik het stokje over. De laatste uitgave dateert van 1941. Kleian senior werd in 1923 voor zijn verdiensten benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. De adresboeken zijn onder meer te raadplegen op: <<http://62.41.28.253/cgi-bin/ubl.exe>>.
- 416 Kooij-van Zeggelen, 1913: 176.
- 417 *Nieuws van den Dag voor Nederlands-Indië*, 3 oktober 1908.
- 418 Locher-Scholten, 2000: 154.
- 419 Kooij-van Zeggelen, M., "De Vrouwenbeweging in Indië." *Gedenkboek van de Koloniale tentoonstelling Semarang, 20 augustus - 2 november 1914*, (1916): 2.
- 420 Ibidem.
- 421 Kooij-van Zeggelen, 1919: 76.
- 422 Nittel-de Wolff-van Westerrode, 1917: 119-123.
- 423 *De Locomotief*, 24 december 1901.
- 424 Veerbaldt, J., *Bataviaasch Nieuwsblad*, 14 januari 1911.
- 425 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 6 augustus 1910.
- 426 *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 3 september 1910.
- 427 "Van Java", *Sumatra Post*, 31 maart 1911.
- 428 Ibidem, 15 mei 1911.
- 429 Ibidem, 12 augustus 1911.
- 430 Ibidem, 4 februari 1911
- 431 Ibidem, 15 februari 1912.
- 432 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 9 maart 1912.

- 433 De schrijfwijze van ‘dokter djawa’ en ‘dokter djawa-school’ kan verschillen per auteur. Dokter djawa is de titel die afgestudeerden aan de School ter opleiding van Inlandsche Geneeskundigen mochten voeren. Als na 1902 als gevolg van wijzigingen in het curriculum en doelstellingen de naam wordt gewijzigd in School tot opleiding van Inlandsche Artsen, wijzigt de titel van afgestudeerden in ‘Inlandsch Arts’. In 1919 wijzigt de titel weer in ‘Indisch Arts’ als gevolg van het feit dat inmiddels ook leerlingen op de school worden toegelaten, die niet uit de Javaanse elite afkomstig waren, zoals Chinezen.
- 434 Van der Wal, S.L. *Het onderwijsbeleid in Nederlands-Indië 1900-1940. Een bronnenpublicatie*. Groningen: J.B. Wolters, 1963.
- 435 Notermans, J., “Het onderwijs in Nederlands-Indië in de XXste eeuw.” *Revue Belge de Philologie et d’histoire* 44 (4), 1966: 1200.
- 436 Jacobs, A., 1985: 27.
- 437 *Sumatrapost*, 10 januari 1913.
- 438 Jacobs, A., 1913: 418.
- 439 Ibidem: 417.
- 440 Kooij-van Zeggelen, In: Van Hogendorp, 1913: 192.
- 441 Zie ook hoofdstuk 7; De periode Bosch (1845-1854), pag [nummer].
- 442 S.T.O.V.I.A. evolueerde van een tweejarige opleiding tot ‘inheems arts’ voor Inlandse jongens uit de Javaanse elite, zonder noemenswaardige vooropleidingseisen, naar een volwaardige (negendarige) geneeskundige opleiding waar men pas terecht kon na een gedegen vooropleiding op HBS-niveau.
- 443 Zwierstra, 2009: 84.
- 444 <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Thomas>. (Geraadpleegd: 16 mei 2017)
- 445 *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 14 maart 1913.
- 446 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 25 januari 1913.
- 447 ‘Nota betreffende de noodzakelijkheid van verbetering van de ziekenzorg voor Javaansche vrouwen.’ *Bulletin van de Bond van geneesheren in Nederlandsch-Indië* 12 (1914) 1-13.
- 448 Cornelia Johanna Jacoba Cohen Stuart (1881-1964) was de dochter van James William Taylor Cohen Stuart (1854-1908). Zij werd in Semarang geboren, waar haar vader, na een mislukte loopbaan als hoofdredacteur van *De Locomotief*, toen de grootste krant van Nederlands-Indië, carrière maakte als jurist in gouvernementdienst. Cornelia studeerde geneeskunde in Leiden. Na haar huwelijk in 1907 met Zadok Stokvis vestigde zij zich in 1908 als arts in Semarang, waar Zadok leraar Nederlands en later directeur van de HBS aldaar was. Hoe nauw de banden onderling in de Europese elite waren wordt wel geïllustreerd door het feit dat Zadok Stokvis in 1912 een commissie leidde die de verschillende initiatieven op het gebied van onderwijsverbetering voor Javanen onderzocht en coördineerde, activiteiten waar ook de familie Van Deventer nauw bij betrokken was.
- 449 *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* 19 februari 1913, overgenomen uit *De Locomotief*.
- 450 Jacobs, Ch. “Vrouwelijke Inlandsche Artsen”, *Bataviaasch Nieuwsblad*, 1 februari 1913.
- 451 *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 14 maart 1913.
- 452 Ibidem.
- 453 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 1 februari 1913.
- 454 *Bataviaasch Nieuwsblad* 18 januari 1913.
- 455 *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 19 februari 1913.
- 456 *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 11 maart 1913.

- 457 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 1 maart 1913.
- 458 Ibidem.
- 459 Mogelijk is dit dezelfde mevrouw Reitsma die in 1919 benoemd werd tot presidente van de (Indische) Vrouwenraad, zoals moge blijken uit een verslag in de *Sumtrapost* van 11 april 1919.
- 460 Jacobs, Ch., "Vrouwelijke Inlandsche artsen" In: *De Vrouw in Indië*, bijvoegsel bij *Bataviaasch Nieuwsblad*, 1 februari 1913.
- 461 Brutel de la Rivière, M.E.Reitsma-, "Boedie Kemoeliaan, Indië", *Geïllustreerd weekblad voor Nederland en de Koloniën* 3(32), (1919).
- 462 De Wilde, 1998: 83.
- 463 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 18 december 1915.
- 464 Ibidem: 19 december 1916.
- 465 *Sumatra Post*, 16 april 1915.
- 466 *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 4 februari 1916.
- 467 *Bataviasch Nieuwsblad*, 30 september 1916.
- 468 *Sumatra Post*, 10 april 1917.
- 469 Testament Charlotte Jacobs, notaris S.K.D.M. van Lier, Den Haag, 27 april 1914.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 10 (pagina 191 t/m 202)

- 470 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 14 september 1912.
- 471 De *Preanger Bode* van 10 oktober 1912 meldt dat Mejuffrouw Charlotte Jacobs 'een paar dagen ter plaatse heeft vertoeft' in het kader van een 'reis over Java met het doel propaganda te maken' voor het studiefonds dat zij heeft opgericht. In december van datzelfde jaar is zij in Makassar om Kerstmis te vieren met haar familie. Zie afbeelding 15.
- 472 Jacobs, Ch., "De vooruitzichten van de vrouwelijke apotheker in Indië." *Maandblad voor Vrouwenstudie*, 2(3), 1914: 25-26.
- 473 Ibidem.
- 474 *Javasche Courant*, 22 oktober 1912. Extra bijvoegsel: Naamlooze vennootschappen, vennootschappen onder firma of en commendite en coöperatieve verenigingen 1904-1949.
- 475 Van der Klaauw, 2007:76- 77.
- 476 <<https://www.ntvg.nl/sites/default/files/migrated/1900206010002a.pdf>>
- 477 *Soerabaiasch Handelsblad*, 9 november 1900.
- 478 PW 44(29), 1907: 8 96.
- 479 PW 51(51), 1914: 1546.
- 480 PTNI 10(2), 1933: 50-53; PTNI 12(10), 1935; Tan, 1976: 240.
- 481 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 19 maart 1913.
- 482 Digitale stamboom Haags Gemeentearchief.
- 483 Emilie de Jongh trouwde met Simon ('Sam') Jacobs op 18 mei 1873 in Hamburg. Op 26 december 1876 ging het echtpaar naar Indië waar Sam als apotheker der 3^e klasse dienst nam in het Oost-Indische leger. Op 9 augustus 1889 ging hij voor een verlof van twee jaar met zijn gezin naar Nederland en vestigde zich op de Stadhouderskade 83 in Amsterdam. PW 26:33(1889). In 1890 werd hij waarnemend apotheker in Rotterdam. In 1892 keerde het gezin terug naar Nederlands-Indië. Sam kreeg eervol ontslag uit de dienst per 3 augustus 1897. Hij overleed op 15 juli 1899 in Bandoeng. Van 9 augustus 1915 tot Charlottes dood woonde Sams weduwe Emilie bij Charlotte op de Regentesselaan 17 in Den Haag. Emilie overleed op 10 maart 1928 in Den Haag.

- 484 Bevolkingsregister Den Haag, Akte 3036, 17 oktober 1913.
- 485 Brief aan Rosika Schwimmer. Rosika Schwimmer Collection, inv.no IIAV00000361, Collection International Archives for the Women's Movement (IAV), in Atria, Institute on Gender Equality and Women's History, Amsterdam. Online geraadpleegd 4 april 2017.
- 486 Manuscripts and Archives Division, The New York Public Library. "Carrie Chapman Catt opens Congress. Group of women in front of Congress headquarters." The New York Public Library Digital Collections. 1913. <<http://digitalcollections.nypl.org/items/510d47e2-f2db-a3d9-e040-e00a18064a99>>. Geraadpleegd 3 oktober 2016.
- 487 Het lukte het extraparlamenteaire kabinet Cort van der Linden (1913-1918) pas in 1917, en dan ook nog maar ten dele: vrouwen kregen passief kiesrecht: ze konden wel gekozen worden maar mochten nog niet zelf kiezen. Pas sinds de Grondwetsherziening van 1919 is actief kiesrecht ook voor vrouwen een feit.
- 488 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 16 mei 1914.
- 489 Ibidem.
- 490 Report International Council of Women. Quinquennial Meeting, Rome 1914. <<https://802704.us.archive.org>> Geraadpleegd: 21 oktober 2016.
- 491 Bosch, 2005: 537.
- 492 *PW* 51(45), 1913: 1380-1381.
- 493 Bel, 2015: 422ev.
- 494 Blom, E., *De vlam van het menselijk denken. Nico van Suchtelen (1878-1949)*, Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1999.
- 495 *Algemeen Handelsblad*, 18 september 1914.
- 496 *Evolutie* 22(25), 1915.
- 497 Marie Kooij-van Zeggelen in een necrologie van Charlotte Jacobs in *De Hollandsche Lelie* van 15 november 1916, het blad waarvan zij kort tevoren het redacteurschap van Anna de Savornin Lohman-Spoor had overgenomen.
- 498 Dat bedroeg 1 % van de waarde van het vermogen van de erflater op het moment van overlijden.
- 499 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 9 januari 1899.
- 500 In Kleians Adresboek van 1898 staat ze nog vermeld op het adres van Charlotte: Rijswijk 20-76. Maar ze was al in oktober 1897, na de dood van Herman, naar Nederland vertrokken en had zich in den Haag gevestigd.
- 501 Herman Jacobs was in 1887 in Palembang op Zuid- Sumatra met de Duitse Adèle de Jongh getrouwd. Zij was de zuster van Emilie de Jongh, die met Sam Jacobs was getrouwd. Emilie en Adèle waren de dochters van Bertha 'Betje' Oppenheim-de Jongh, de zuster van Anna Jacobs-de Jongh, de moeder van Charlotte. Adèle en Herman kregen een dochter, Margaretha Emilie Charlotte Bertha, die op 29 oktober 1888 in Palembang werd geboren. Adèle ging na de dood van Herman in oktober 1897 terug naar Nederland en woonde enkele jaren op de Dennenweg 45 in Den Haag. Daar overleed zij in 1933.
- 502 Van Goudoever, 1957: 117.
- 503 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 27 november 1914
- 504 Het cremeren van stoffelijke overschotten was een nieuwigheid: de eerste crematie –op Crematorium Westerveld, het eerste crematorium van Nederland – vond plaats op 1 april 1914 en was in die dagen in feite nog strafbaar. De legalisering van cremeren gebeurde pas in 1955, gelijkstelling met begraven volgde pas in 1968. Ook Aletta Jacobs werd op Westerveld gecremeerd.
- 505 *Sumatrapost*, 29 september 1918.
- 506 Kooij-van Zeggelen, M., *De Hollandsche Lelie* 30(20), 1916: 305-306.

NOTEN BIJ NASCHRIFT (pagina 228 t/m 232)

- 507 Testament Charlotte Jacobs, d.d. 27 april 1914.
- 508 Bosch, 2005: 606.
- 509 Dertiende jaarverslag Charlotte Jacobs Studiefonds, april 1934.
- 510 Notulen Bestuursvergadering Charlotte Jacobs Studiefonds van 16 februari 1934 tot 12 april 1949.
- 511 Bedoeld wordt de Nationale Vrouwenraad, door Charlotte Jacobs testamentair belast met toezicht (en benoeming van) het bestuur van het Charlotte Jacobs Studiefonds.